

SZTE Egyetemi Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény
2

HELYBEN
OLVASHATÓ

Ki volt Sherlock Holmes?

Tanulmányok a nevek szemantikájáról

Szerkesztette:
Szabó Erzsébet
Vecsey Zoltán

Ki volt Sherlock Holmes?
Tanulmányok a nevek szemantikájáról

STUDIA POETICA
Supplementum II. lingua Hungarica editum

Szerkesztőbizottság:

Bernáth Árpád, Csúri Károly,
Horváth Géza, Szajbély Mihály

Kötetünk a *Szemantikai kérdések az irodalomtudományban*
című kutatási program keretében készült.

A kiadványt az SZTE Germanisztikai Intézete
és az Irodalomtudományi Doktori Iskola támogatta.

SZTE Egyetemi Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény
2

X 60920

**HELYBEN
OLVASHATÓ**

Ki volt Sherlock Holmes?

Tanulmányok a nevek szemantikájáról

Szerkesztette:

Szabó Erzsébet és Vecsey Zoltán

Szerkesztette: Szabó Erzsébet és Vecsey Zoltán

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000635706

© A szerzők, 2005

Hungarian translation © Fordítók, 2005

Kiadja a Klebelsberg Kuno Egyetemi Kiadó, Szeged.

A kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül sem a teljes mű,
sem annak része semmiféle formában
nem sokszorosítható, vagy másolható.

ISBN 963 86996 0 4

Első kiadás: 2005

Borítóterv, műszaki szerkesztés:

Hevesi István (Klebelsberg Kuno Egyetemi Kiadó)

A kiadásért felel Borbás László,

a Klebelsberg Kuno Egyetemi Kiadó ügyvezető igazgatója.

Nyomtatta és kötötte a Winter Fair Kft. Szeged

X 60 9 2 0

Tartalom

Csatár Péter – Kertész András – Rákosi Csilla: Nevek a tudományban: Az elméleti terminusok problémájának tündöklése és bukása	7
François Recanati: Hogyan beszéljünk a fikcióról? (Fordította: Vecsey Zoltán)	73
Barbara Abbott: A határozottság és a tulajdonnevek: rossz hírek a leíráselmélet számára (Fordította: Scheibl György)	91
Marga Reimer: Az üres nevek problémája (Fordította: Vecsey Zoltán)	107
Ben Caplan: Üres nevek (Fordította: Vecsey Zoltán)	135
Szabó Erzsébet: A fikcionális tulajdonnevek mint kettős szemantikai profilú kifejezések	147
Ruth Ronen: Fikcionális entitások, hiányos létezők (Fordította: Szabó Erzsébet)	163
Vecsey Zoltán: A tulajdonnevek mint indexikus kifejezések	182
Tájékoztató bibliográfia	209

Csatár Péter – Kertész András – Rákosi Csilla

Nevek a tudományban:

Az elméleti terminusok problémájának tündöklése és bukása*

1. Problémafelvetés

Jelen tanulmánykötet a nevek szemantikájával foglalkozik. Nyilvánvaló, hogy a nevek szemantikájának kimeríthetetlenül gazdag problémakörét számos aspektusból vizsgálhatjuk: többek között tárgyalhatjuk egészen általános szinten, de le is szűkíthetjük különböző típusú nevek bizonyos tulajdonságaira, vagy bizonyos típusú nevek különböző diskurzusokban, kontextusokban, szövegtípusokban való előfordulásaira. A nevek szemantikájának egyik legtöbbet tárgyalt, legtanulságosabb és legszélsőségesebb megoldási javaslatokhoz vezető szűkítése a tudomány nyelvére való specifikációja. Megfogalmazhatjuk tehát a következő kérdést:

(P) Milyen a tudományos elméletekben előforduló nevek szemantikai szerkezete?¹

Ez a kérdés, noha speciálisan a tudományos elméletekben előforduló kifejezésekre vonatkozik, nem egyéb, mint

* Jelen írás az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ E megfogalmazás klasszikus forrása Putnam (1980a), (1980b). Mivel jelen tanulmány terjedelmi korlátai között nincs lehetőségünk terminológiánk szisztematikus bevezetésére, alapfogalmainkat – mint pl. referencia, jelentés stb. – preexplikatív módon használjuk.

a nevek általános problémájának egyik lehetséges megnyilvánulása:

„[...] Pegazus, kopasz jelenlegi francia királyok, egyszarvúak és fából vaskarika, melléknevekből levezetett főnevek, mint például vörösség és kékség, flogisztón, neutrínók és az ő tömegük, Hófehérke, valamint a közvetlen érzékelés tárgyai maguk is – metaforikusan szólva – *egy hajóban eveznek*. Mindazonáltal szükséges és lehetséges is, hogy *distinkciókat* tegyünk.” (Duerr 1998: 3; kiemelések tőlünk)

Ugyanakkor (P)-t más formában is felvethetjük: azt is kérdezhetjük, hogy mit ‘jelentenek’ vagy mit ‘jelölnek’ a tudományos elméletek kifejezései. És valóban, a szakirodalomban mindkét megfogalmazás jelen van, miközben ugyanarra a problémakörre vonatkoznak. Tudománytörténetileg korábban vetődött fel az utóbbi megfogalmazás, amely „vörös fonálként” (Zoglauer 1993: 11) vonult végig a tudományelmélet fejlődésén, és amely az „elméleti terminusok problémája”-ként vált ismertté.

Philip Percival az elméleti terminusokról szóló lexikoncikkét a következő megállapítással kezdi:

„Nem ugyanarról van szó akkor, amikor a tudós egy olyan nyelvet beszél, amelyen lefolytathatja és kommunikálhatja kutatásait, illetve ha rendelkezik olyan reflexív megértéssel, amely lehetővé teszi számára, hogy megmagyarázza e nyelv természetét és működését. Azok közül, akik ezt a fajta megértést vizsgálják, sokan úgy vélik, hogy annak létrejöttében a ‘jelentés’, a ‘referencia’ és az ‘elméleti terminus’

fogalmi döntő szerepet játszanak. Mások azonban – instrumentalista szkeptikusok a referenciával szemben, Quine-követő szkeptikusok a jelentésre vonatkozóan, valamint az elmélet/megfigyelés distinkciót megkérdőjelező szkeptikusok – tagadták ezt.” (Percival 2001: 495)

Az idézet komprimáltan és szemléletesen körvonalaz egy olyan problémakört, amelyre többek között az alábbiak jellemzőek:

Először, a tudományos nyelv szerkezetének magyarázata olyan feladat, amelynek végrehajtásához nem elegendő e nyelv helyes használata az elméletek alkalmazása során, hanem amely sajátos *metatudományos* reflexiót igényel.

Másodszor, e reflexió, melynek célja a tudományos nyelv működésének megértése, felvet olyan kérdéseket, amelyek nem korlátozhatók a tudományelmélet eszköztárára, hanem a *szemantika* kategóriái segítségével ragadhatók meg.

Harmadszor: a vélemények erősen *megoszlanak* arról, hogy a tudományos nyelv kifejezéseinek vizsgálata során milyen mértékben és milyen formában játszanak szerepet szemantikai kategóriák. Az egyik szélsőséges nézet szerint kulcsfontosságú feladatokat látnak el a tudományos nyelv mibenlétére való reflexióban; a másik szélsőség pedig radikálisan kétségbevonja jelentőségüket.

Negyedszer, az elméleti terminusok szerepének kérdése szervesen illeszkedik abba a tudományos elméleteket övező filozófiai problémakörbe, amely a realizmus versus instrumentalizmus vitában csúcsosodott ki. Míg a realisták szerint a tudományos elméletek a világ igaz leírásai kívánnak lenni, az elméleti terminusok pedig a valóságban ténylegesen létező dolgokra referálnak, addig az

instrumentalisták értelmezésében elméleteink és velük együtt az elméleti terminusok is csupán olyan hasznos fikciók, melyek elősegítik a természet dolgainak megértését.²

Klasszikus, közismert példák az elméleti terminusokra: *atom, elektron, faj, fekete lyuk, neutrínó, flogisztón* stb. Mivel ezek a kifejezések olyan objektumok *nevei*, amelyeket nem figyelhetünk meg közvetlenül, nem tudhatjuk, hogy valóban létező objektumokra vonatkoznak-e, és ha nem, akkor azok az objektumok, amelyeket jelölnek, milyen viszonyban állnak a közvetlenül megfigyelhető objektumokkal. Ugyanakkor nem vitatható, hogy a tudományos elméletekben fontos szerepet játszanak, mert a megfigyelt 'tények' magyarázatát szolgáló tudományos általánosításokban fordulnak elő. E példákból kiindulva, első megközelítésben, az elméleti terminusok olyan kifejezések, amelyek az alábbi sajátosságokkal rendelkeznek:

- (1) (a) *Közvetlenül nem megfigyelhető* objektumokra vonatkoznak;
- (b) nélkülük nem lenne lehetséges *az elmélet és a közvetlen empirikus tapasztalat* közötti kapcsolat megteremtése;
- (c) nélkülük nem lenne lehetséges olyan általánosítások, törvények, szabályok megfogalmazása, amelyek feladata az elmélet tárgyát képező megfigyelések *magyarázata*.

Az (1)-ben összefoglalt tulajdonságok ezért a következő problémához vezetnek:

² A tudományos realizmussal kapcsolatos érvekhez és ellenérvekhez magyarul lásd a Forrai & Szegedi (1999) által szerkesztett szöveggyűjtemény V. részének írásait.

(P') Milyen a tudományos elméletekben az elméleti terminusok szemantikai szerkezete, ha (1)(a)–(c) fennáll?

Az elméleti terminusok (P')-vel jelölt problémájának jelentősége mindenekelőtt az, hogy számos további, a tudományos megismerés alapjait feszegető, igen súlyos kérdés felvetését, megválaszolásuk különböző lehetőségeit és a közöttük fennálló relációk feltárását motiválja. Például – a teljesség igénye nélkül:

- (2) (a) Milyen viszonyban állnak egymással az elméleti terminusok és az ún. megfigyelési terminusok, vagyis azok, amelyek az érzékszerveinkkel közvetlenül megfigyelhető tapasztalatokat jelölnek?
- (b) Lehetséges-e egyáltalán szigorúan megkülönböztetni az elméleti terminusokat és a megfigyelési terminusokat?
- (c) Pontosan milyen funkciókat látnak el az elméleti terminusok a tudományos megismerésben?
- (d) Különbözik-e az elméleti terminusok ontológiai státusa a megfigyelési terminusokétól?
- (e) Egyáltalán: vajon az elméleti terminusok létező objektumokat jelölnek, ahogyan azt a realista elképzelés állítja, vagy sokkal inkább szimbolikus funkciójuk van, miként azt az instrumentalisták állítják?
- (f) Hogyan kezelhető az inkommenzurabilitás problémája?

Az elméleti terminusok problémája évtizedeken át az analitikus tudományelmélet homlokterében állt, és jelentős mértékben meghatározta a tudományelmélet fejlődési tendenciáit. Mint azt (2) jelzi, szerteágazó, bonyolult prob-

lémacsoportról van szó, mely egy rövid tanulmányban nem tárgyalható a maga összetettségében. Jelen írásban a (2)-ben jelzett problémákat nem tematizáljuk szisztematikusan, hanem (P)-ből indulunk ki, melyet (P') felől közelítünk meg, azaz (P)-t (P')-re szűkítjük. A 2. szakaszban röviden összefoglaljuk a (P') probléma történetének a jelen írás gondolatmenete szempontjából leglényegesebb fázisait. A tudományelmélet-történeti áttekintésből olyan következtetéseket vonunk le a 3. szakaszban, amelyek legitimálják (P') úrafogalmazását és új megoldások lehetőségének feltárását. A 4. szakaszban bemutatunk egy ilyen, a 3. szakaszban tárgyaltaktól háttérfeltevéseiben, módszereiben, eredményeiben jelentősen eltérő megoldást. Az 5. szakaszban megvizsgáljuk az e megoldás mellett, illetve a vele szemben felhozható érveket. Végül, a 6. szakaszban összegezzük gondolatmenetünk eredményeit.

2. Problématörténeti vázlat

Az elméleti terminusok problémájának felvetése szorosan összefügg az analitikus filozófia két központi tételével. Az egyik az a törekvés, hogy a tapasztalati valóságra vonatkozó ismereteket szigorúan elkülönítsük a metafizikai feltevésektől.³ E felfogás szerint a megismerés egyetlen legitim forrása a tapasztalat, ezzel szemben a metafizikát, mely

³ Mindenekelőtt röviden ki kell térnünk a metafizika fogalmára, mely természetesen a legbonyolultabb filozófiai kategóriák egyike, és közismerten nehezen definiálható. Bach (1986: 573) szerint „a metafizika [...] olyan kérdésekkel foglalkozik, mint: Mi az, ami van? Milyen dolgok vannak és hogyan függenek össze egymással?” Az analitikus filozófiai hagyományhoz kapcsolódva tehát első

„értelmetlen”, ki kell zárni mind a tudományos megismerésből, mind a filozófiából.

A másik a filozófia nyelvi fordulata, melynek alapgon-
dolata az volt, hogy a világ mibenlétére rákérdező, metafizikai problémákat megkísérelték a nyelvre vonatkozó „mit jelent” típusú kérdések felvetésével és elemzésével felváltani. Így pl. azt a metafizikai kérdést, hogy „Mi a tudat?”, felváltotta az a kérdés, hogy „Mit jelent az, hogy tudat?” A különbség a kétféle kérdés között mindenekelőtt abban ragadható meg, hogy az előbbiben benne rejlik egy olyan előfeltevés, amely az utóbbiból hiányzik. Amikor ugyanis azt kérdezzük, „Mi a tudat?”, a kérdés óhatatlanul azt sugallja, hogy létezik tudat – hiszen ennek a tulajdonságaira vonatkozik az érdeklődésünk; az a kérdés, hogy „Mit jelent az, hogy tudat?” ezzel szemben nem kényszerít arra, hogy feltételezzünk egy ilyen létezőt.

Az analitikus filozófia e két alaptételéből egyértelműen következett részben az, hogy a tudományelmélet központi feladatának a tudományos elméletek empirikus tartalmának vizsgálatát tekintették, másrészt az, hogy az empirikus tartalom kérdését összefüggésbe hozták a tudományos elméletek nyelvének szerkezetével. E két szem-

megközelítésben metafizikán olyan kérdések és válaszok rendszerét értjük, amelyek (i) a világban létező objektumok és az objektumokat magukba foglaló kategóriák általános tulajdonságaira vonatkoznak, (ii) a tapasztalat alapján nem vizsgálhatók és (iii) a tapasztalaton túlmutatók (azaz ‘transzcendensek’; vö. ehhez pl. Huoranszky 2001, Loux 2002). Ez a meghatározás csupán orientáló jellegű és nem változtat azon, hogy a „metafizika” fogalmát preexplikatív értelemben használjuk. Bármily leegyszerűsített is ez a jellemzés, későbbi megfontolásaink kifejtéséhez elegendő lesz.

pont abban a meglátásban összegződött, hogy az, amit vizsgálni kell, a tudományos elméletekben szereplő nyelvi kifejezések *referenciája*: ha tisztázzuk azt, hogy mit *jelölnek* ezek a kifejezések, egyrészt lehetőségünk lesz annak tisztázására is, hogy elméleteink milyen módon és milyen mértékben nyugszanak közvetlen empirikus tapasztalaton, másrészt azt is megtehetjük, hogy az elméletek empirikus tartalmának meghatározását a tudomány nyelvének elemzése révén hajtsuk végre. Ez azt jelenti, hogy az elméleti terminusok problémája már kiindulópontjában is kettős meghatározottságú: egyrészt a kifejezés referenciájának tematizálása révén *szemantikai*, másrészt a tudományos elméletek empirikus tartalmának súlypontosítása révén *tudományfilozófiai* természetű.

(i) **A redukcionista megoldás.** E nagyon leegyszerűsítve, de a lényegi összefüggéseket el nem torzítva összegzett háttérfeltevések ismeretében könnyen érthetővé válik, hogy az elméleti terminusok problémájának kezdeti megoldásai feltételezték azok visszavezethetőségét a megfigyelési kifejezésekre.⁴ Például *A világ logikai felépítésében* Carnap azon meggyőződését hangsúlyozza, hogy a tudományos elméletek minden értelmes kifejezése definíciók segítségével redukálható az érzéki tapasztalattal közvetlenül összefüggő kifejezésekre. Tehát:

(HR) A természettudományos elméletek nyelve felépíthető úgy, hogy

⁴ Az itt következő áttekintés kifejtésénél elsősorban a következő írásokat használtuk fel: Kutschera (1972), Stegmüller (1970), Zoglauer (1993), Kertész (2004a), (2004b).

- (a) kizárólag a közvetlen tapasztalat alapján interpretált kifejezésekből és az ezeket összekapcsoló logikai konstansokból álljon, és ebből következően
- (b) az elméletek állításai kizárólag a tapasztalaton nyugodjanak.

A redukcionista felfogás azonban komoly problémákat vetett fel. Így pl. – egyebek mellett – Carnap felfedezte a *diszpozicionális predikátumok paradoxonát*. A pszichológiában diszpozicionális predikátumoknak nevezik azokat a kifejezéseket, amelyek személyek „diszpozícióira”, azaz érzéseire, beállítottságára, lelki és szellemi állapotára, képességeire vonatkoznak. Ilyen predikátumok pl. a következők: *intelligens, okos, buta, szangvinikus, nagylelkű* stb. Analóg kifejezések a fizikában is előfordulnak, pl.: *mágneses, rugalmas, vízben oldódó* stb. Mind a pszichológiában, mind a fizikában a diszpozíciók lényegi sajátossága az, hogy közvetlenül nem megfigyelhetők, hanem csupán áttételesen következtethetünk rájuk annak alapján, ahogyan speciális helyzetekben viselkednek. A fizikában – és a tudományelmélet problémaköre szempontjából ez az, ami különös figyelmet váltott ki – a fenti kifejezésekkel jelölt tulajdonságok meglétére csupán az anyagoknak a kísérletekben mutatott viselkedéséből következtethetünk. Így pl. a cukornak arra a tulajdonságára, hogy vízben oldódó, csupán akkor következtethetünk, ha egy darab cukrot vízbe helyezünk és megfigyeljük, hogyan viselkedik ebben a szituációban – a vízben oldódás tulajdonsága azonban e helyzettől függetlenül nem mutatkozik meg. Ezért, amennyiben

feltételezzük a nem-megfigyelési kifejezéseknek a megfigyelési kifejezésekre való visszavezethetőségét, a következő definíciót adhatjuk:⁵

$$(3) \quad O_v(x) =_{\text{def}} (V(x) \rightarrow O(x))$$

Tudjuk ugyanakkor, hogy egy implikáció akkor és csak akkor hamis, ha előtagja igaz, utótagja pedig hamis – azaz, mindenképpen igaz, ha előtagja hamis. Ebből az következik, hogy x akkor is feloldódik, ha nem tesszük vízbe. Tehát: minden tárgy, amelyet nem helyezünk vízbe, feloldódik.

Ez a paradoxon és egyéb, hasonlóan súlyos problémák⁶ egyenesen vezettek el ahhoz a felismeréshez, hogy a redukcionista felfogás tarthatatlan, mivel nem igazolható, hogy az elméletek nyelvének minden kifejezése visszavezethető megfigyelési terminusokra. Ebből az alábbi következtetést kell levonni:

(4) A tudományos elméletek kifejezései között vannak olyanok,

- (a) amelyek nem definiálhatók a közvetlen megfigyelésen alapuló kifejezések segítségével,
- (b) de amelyek – amennyiben az elmélet a tapasztalati világról kíván szólni – nem lehetnek függetlenek a közvetlen érzéki tapasztalattól.

⁵ A formula olvasata: „ x akkor és csak akkor vízben oldódó, ha igaz: amennyiben x -et vízbe helyezzük, x feloldódik”. E példához l. még Zoglauer (1993: 13-14).

⁶ A diszpozicionális predikátumok problémakörét és a viták során javasolt különféle megoldásokat részletesen bemutatja Stegmüller (1973: 213ff).

Ahhoz tehát, hogy a tudományos elméletek empirikus jellegét igazolni lehessen, meg kell találni e kettősség feloldásának módját.

(ii) **A kétszintű megoldás.** A probléma történetének következő lényeges fázisában Carnap és Hempel a (4)(a)–(b)-ben jelzett kettősség feloldását a tudományos elméletek nyelvének két részre bontásával kívánta végrehajtani – ily módon kialakult a tudományos elméletek ún. kétszintű modellje. Az alapgondolat az volt, hogy a tudomány nyelvét a logikai kifejezések elkülönítésén túl egy ún. megfigyelési és egy ún. elméleti nyelvre osztjuk. Ennek során a megfigyelési nyelv fő tulajdonsága az, hogy csak olyan kifejezéseket tartalmaz, amelyek műszerek segítségével is, érzékszerveinkkel közvetlenül megfigyelhető tulajdonságokra vonatkoznak.⁷ Ilyen kifejezések pl. *piros, meleg, hosszabb, mint* stb. Ezzel szemben az elméleti nyelv kifejezései negatív módon határozhatók meg, mint olyanak, amelyek a megfigyelési

⁷ Hempel így határozza meg a közvetlen megfigyelhetőség fogalmát:

„[...] megfelelő körülmények között egy normális emberi megfigyelő képes megállapítani adott esetben a kérdéses dolog jelenlétét vagy hiányát közvetlen megfigyelés révén anélkül, hogy műszerekre vagy következtetésekre támaszkodna.” (Hempel 1973: 371)

Kutschera is hasonlóképpen összegzi az elméleti és a megfigyelési terminusok közötti különbséget:

„A megfigyelési terminusok olyan terminusok, amelyek az adott kontextusban megalapozottan jólinterpretáltnak tekinthetők, amelyek jelentése és alkalmazása pillanatnyilag nem vet fel semmilyen problémát, és interpretációjuk a jelenleg vizsgált interpretációs kérdések közül ésszerűen kizárható.” (Kutschera 1973: 263).

terminusok definícióját nem elégítik ki. Ebben az értelemben elméleti terminusnak tekinthető pl. az *atom*, *elektron*, *tömeg*, *elektromos töltés* stb. Az elméleti terminusok tehát közvetlenül nem megfigyelhető tulajdonságokat jelölnek, amiből az következik, hogy *az adott elmélet kontextusától függnék*. A tudományos elméletek nyelvének kétszintű modellje arra a kérdésre koncentrál, hogy, amennyiben e feltevést elfogadjuk, honnan származik a teoretikus kifejezések „jelentése”. Ugyanis a nyelv két részre bontásának fenti jellemzéséből az következik, hogy míg a megfigyelési nyelv kifejezései önmagukban értelmezhetők, addig az elméleti terminusok csupán *részlegesen értelmezhetők*. Az, hogy az elméleti terminusok csupán részlegesen értelmezhetők, ellentétben áll a redukcionista felfogás azon tételével, hogy az elméleti kifejezések explicite definiálhatók megfigyelési kifejezések segítségével. Mit jelent az elméleti terminusok részleges interpretációja? Azt, hogy – a redukcionista felfogástól eltérően – nem az elméleti kifejezéseknek a megfigyelési nyelv terminusaira való visszavezethetőségét tételezzük fel, hanem azt, hogy léteznek olyan, ún. korrespondencia szabályok, amelyek megteremtik a kapcsolatot az előbbiek és az utóbbiak között. Azaz a korrespondenciaszabályok az elmélet olyan kijelentései, amelyek mind elméleti, mind megfigyelési kifejezéseket tartalmaznak. Pl. az *operacionális definíciók*, amelyekre az előző szakaszban a diszpozicionális predikátummal kapcsolatban láttunk példát, ilyen korrespondencia-szabálynak tekinthetők. Egy másik példát a *mérési eljárások* szolgáltatnak, melyek kapcsolatot teremtenek az elméleti terminusok és az empirikus tapasztalat között. Vagyis:

(HKSZ) A kétszintű felfogás szerint a természettudományos elméletek

- (a) a megfigyelési terminusok mellett elméleti terminusokat is tartalmaznak, amelyek jelentése nem vezethető vissza a közvetlen érzéki tapasztalatra;
- (b) ezen kifejezések csupán részlegesen értelmezhetőek, és jelentésüket korrespondencia-szabályok segítségével adhatjuk meg.

A tudományos elméletek nyelvének e kétszintű modellje azonban súlyos problémákat vetett fel, melyek körüli éles viták bontakoztak ki. A modell működőképességének alapvető feltétele ugyanis az, hogy világosan meg tudjuk vonni a határt a megfigyelési és az elméleti nyelv között. Ezt pedig akkor tudjuk megtenni, ha sikerül meghatározni a *megfigyelés* fogalmát: ha egzakt kritérium alapján különítjük el a megfigyelhető objektumokat a nem-megfigyelhetőktől. Igen gyorsan kiderült azonban, hogy ilyen kritérium nem található – sokkal inkább a megfigyelhető és a nem-megfigyelhető objektumok között folyamatos átmenetet kell feltételeznünk; nem objektumok diszjunkt osztályairól, hanem egy kontinuumról van szó. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy bárhol húzzuk is meg a határt, az önkényes és konvencionális jellegű lesz (vö. Stegmüller 1973, Zoglauer 1993).

Így a problémák egyike pl. az, hogy mit értsünk a „közvetlen” megfigyelhetőségen. Pl. közvetlenül megfigyelhetőnek minősül-e, ha egy a házunk előtt felröppenő kerecsensólymot ablaküvegen keresztül veszünk szemügyre; vagy, ha füstöt látva tüzet kiáltunk; vagy, ha a televízión keresztül figyeljük meg pl. azt, hogy a legutóbbi labdarúgó világbajnokság döntőjét vezető bíró teljesen kopasz. Ha ezekben

az esetekben elfogadjuk, hogy a megfigyelő és megfigyelt közé beépülő áttételektől függetlenül „közvetlen” érzéki megfigyelésről van szó, nem tudjuk megmondani, milyen áttételek azok, amelyek még nem veszélyeztetik a megfigyelés közvetlen voltát és melyek azok, amelyek már kizárják az adott objektum közvetlen megfigyelhetőségét.

Ezzel összefüggésben egy másik probléma az, hogy a megfigyelés közvetlen vagy nem közvetlen volta nyilvánvalóan függ a tudományos fejlődéstől. Így pl. kétszáz évvel ezelőtt egysejtűek vizuális érzékelése fel sem merült, ezzel szemben manapság baktériumok mikroszkóppal való szemügyre vétele egészen természetes.

A vitákban felvetett problémák további felsorolása helyett legyen elegendő jelen gondolatmenetünk szempontjából mindössze egyetlen további lényeges következtetésre felhívnia figyelmet. A viták egyebek mellett arra a felismerésre vezettek, hogy az, amit egy tudós megfigyel, nem választható el azon, többnyire látens háttérismereteitől, amelyekkel rendelkezik. Így pl. a tudományos megfigyelések nem elhanyagolható mértékben függnek annak a problémának a megfogalmazásától, amely a megfigyelés elvégzését *motiválja*, vagy a tudós azon *képességétől*, hogy azt, amit érzékel, strukturálja, és problémafelvetése szempontjából értelmezze. Joggal jutott tehát Hempel arra a következtetésre, hogy x kifejezés csupán adott p személyre relativálva tekinthető megfigyelésinek (Hempel 1973: 372).

Innen mindössze egyetlen lépést kell tennünk azon következtetés levonásához, hogy elmélettől független megfigyelés nincs, *minden megfigyelés elméletfüggő*. Hanson híres példája plasztikusan világítja meg ezt a felismerést. Ha, tegyük fel, a heliocentrikus felfogás egyik úttörője, Kepler, és a geocentrikus világszemléletet képviselő Tycho Brache

egyidejűleg ugyanazt a napfelkeltét veszi szemügyre, két egészen különböző objektumot figyelnek meg: míg Kepler egy olyan égitestet lát, amely körül naprendszerünk bolygói, köztük a Föld is, keringenek, addig Tycho Brache megfigyelésének tárgya egy, a Föld körül mozgó égitest. Így tehát tarthatatlannak bizonyult az a felfogás, hogy lehetséges háttérfeltevésektől független megfigyelés, elméletsemleges, közvetlen érzéki tapasztalás.

Ezen a ponton az egyik lényeges megállapítás az, hogy a tudományelméleti megfontolások előterébe került *a megfigyelések elméletfüggőségének tétele*. E tétel jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni: egyrészt azon kevés tétel közé tartozik, amellyel minden számottevő tudományelméleti irányzat egyetért, bármennyire különbözzenek is egymástól egyébként; másrészt e tétel szubsztanciálisan meghatározta a tudományelméleti problémák felvetését és a megoldásukat célzó javaslatokat.

A másik az, hogy ebben a fázisban az elméleti terminusok problémájának *szemantikai* meghatározottsága már egészen nyilvánvaló, noha e szemantikai meghatározottság feltárására a nyelvészeti szemantika eszköztárának alkalmazása még nem merül fel. A megfigyelések elméletfüggőségének tételéből ugyanis az következik, hogy azon kifejezések jelentése, amelyek a tudományos elméletek tárgyaira vonatkoznak, kontextusfüggő: a kérdés tehát az, hogy *hogyan határozható meg az elmélet kontextusától függő kifejezések szemantikai szerkezete*. Összefoglalva:

- (5) A kétszintű modellel kapcsolatos viták feltárták
 - (a) a megfigyelések elméletfüggőségét, és
 - (b) az elméleti terminusok kontextusfüggőségét.

Innen két irányba haladhat tovább a tudományelméleti gondolkodás. Az egyik az, hogy megkíséreljük – a megfigyelés elméletfüggőségének elismerésével – olyan módszerek kidolgozását, amelyek mégis indokolhatják az elméleti terminusok kategóriájának megtartását. A másik út pedig e kategória teljes feladása lehet. Nézzük meg először azt a javaslatot, amely az elsőként említett lehetőséget mérlegelve a huszadik század második felében az egyik legnagyobb hatást kiváltó tudományelméleti rendszer kidolgozásához vezetett.

(iii) **A strukturalista megoldás.** Az 1960-as években már egyre világosabbá vált, hogy noha a tudományelméleti viták középpontjában évtizedeken át az elméleti terminusok problémája állt, a megoldás nem került kézzelfogható közelségbe. Ezt a tényt kérielhetetlen szigorral fogalmazta meg Putnam egyik jelentős írásában:

„A tulajdonképpeni elméleti terminus olyan terminus, amely egy tudományos *elméletből* származik (s bár immár harminc éve értekeznek ‘elméleti terminusokról’, mégis szinte teljesen elhanyagolták azt a problémát, hogy *valójában* mi is ezen terminusok megkülönböztető jegye).” (Putnam 1975: 219; kiemelések az eredetiben)

Stegmüller (1973: 30 kk.) ezt a megállapítást *Putnam kihívásának* nevezi. Putnam kihívására az 1970-es évek elején J.D. Sneed válaszolt, aki az analitikus tudományelméleten belül egy minden addigitól radikálisan eltérő módszerre és az elméleti terminusok problémájának újszerű megoldására tett javaslatot, mely tömören így jellemezhető:

- (6) (a) Mindazok a nézetek, amelyekről az (i) és az (ii) pontban szó volt, egyebek mellett megegyeznek abban, hogy az elméleteket kijelentések rendszerének tekintik, és e rendszer leírására formális nyelveket alkalmaznak. Ezzel szemben Sneed egyik alapgondolata az, hogy az elméletek nem kijelentések rendszereként, hanem egy halmazelméleti predikátummal ragadhatók meg, és leírásuk eszköze nem egy formális nyelv, hanem a Bourbaki-féle informális halmazelmélet. E különbségtételből kiindulva szokás az utóbbit „non-statement view”-nak, az előbbit pedig „statement view-nak” nevezni. Ugyanezen szembeállítás alapján vezette be Stegmüller alternatív elnevezésként a „strukturalista tudomány-elmélet” („the structuralist view of theories”, „das strukturalistische Theorienkonzept”) elnevezést.
- (b) Az elméletek empirikus tartalmát nem egy újabb empirikus szignifikancia-kritérium megfogalmazásával lehet meghatározni, hanem az ún. *Ramsey-mondat* segítségével.
- (c) A strukturalista módszer nem csupán az elméletek szerkezetének modellálására alkalmas, hanem az elméletek dinamikájának Kuhn által megfogalmazott elveit is modellálni próbálja.
- (d) A strukturalista tudományelmélet kidolgozásában központi szerepet játszott az elméleti terminusok problémája, Putnam kihívása. Az alapgondolat az, hogy a megfigyelési nyelv kategóriáját el kell vetni, és a „megfigyelési – elméleti” dichotómiát az „elméleti – nem-elméleti” dichotómiával kell felváltani.

Sneed (1971: 33) az alábbi meghatározást javasolja:

- (HS) (a) Egy n predikátum akkor és csak akkor elméleti egy T elméletre nézve, ha T -nek nincs olyan i alkalmazása, amelyben n_i T -független.
- (b) n T -re nézve akkor és csak akkor nem-elméleti, ha T -nek van legalább egy olyan i alkalmazása, amelyben n_i T -független.

Ez a meghatározás két fontos mozzanatot hangsúlyoz. Az egyik az, hogy egy kifejezés nem lehet „abszolút” értelemben elméleti, hanem csupán egy bizonyos elmélethez viszonyítva, tehát „relatív” lehet az. Ezért elméleti terminusok nincsenek, hanem csak T_1 -, T_2 -, ... T_j -elméletiek vannak. Másrészt pedig egy terminus akkor T -elméleti, ha kizárólag T kontextusától függ.⁸

A strukturalista tudományelmélet – elsősorban Stegmüller, Moulines és Balzer tevékenységének köszönhetően – az utóbbi mintegy három évtized egyik legsikeresebb tudományelméleti irányzata volt, mely pontos és a kétszintű elmélet-modellnél jóval meggyőzőbb megoldásokat kínált számos problémára, így pl. az elméletek empirikus tartalmának, az elméletfejlődésnek, a különböző interteoretikus relációk modellálásának problémájára. Ennek ellenére (HS) eleve magában hordoz olyan nehézségeket, amelyek

⁸ Mivel Sneed könyve az elméleti fizikát vizsgálja, az, hogy egy terminus T -től függ, az eredeti megközelítés szerint a mérési eredmények elméletfüggőségére vonatkozik. Később azonban, nem utolsósorban a strukturalista tudományelméletnek egyéb diszciplínákra – biológiai, gazdaságtani, irodalomtudományi elméletekre – való kiterjesztése eredményeképpen T -teoreticitáson szélesebb értelemben az adott kifejezés jelentésének az adott elmélet kontextusától való függését értették.

a T-teoreticitás fogalmát és mindazokat a következtetéseket, amelyekhez alkalmazása vezet, alapjaiban kérdőjelezzik meg. E nehézségek közül kettőt érdemes kiemelni, amelyek világossá teszik, hogy a strukturalista tudományelmélet korlátai is viszonylag könnyen megrajzolhatók.

Először is (H_S) *cirkuláris*: egyfelől a *T* elméletet a *T*-teoretikus terminusok határozzák meg és különböztetik meg más elméletektől, másfelől azt, hogy egy terminus *T*-teoretikus, a *T* elmélet kontextusa határozza meg (ld. ehhez bővebben Zoglauer 1993).

Másodszor – és ez az a megállapítás, amely az elméleti terminusok problémájának további újraértelmezését teszi szükségessé – (H_S) ugyan korrekt definíció, de az elméleti terminusok problémáját – szándékától eltérően – nem oldja meg. Ugyanis a nem-elméleti terminusok is részei az elméletnek, és mint ilyenek, csupán az elmélet egészének kontextusában értelmezhetők. Azaz a megfigyelések elméletfüggőségének tétele végeredményben elkerülhetetlenül vezet ahhoz a következtetéshez, hogy *minden terminus elméletfüggő*, ezért az elméleti terminusok különválasztása a nem-elméletiektől immár nem tartható (vö. Zoglauer 1993). Összegezve:

(7) A strukturalista tudományelmélet

- (a) elveti az „elméleti – megfigyelési” dichotómiát, és helyette az „elméleti – nem elméleti” dichotómiát vezet be;
- (b) viszont ez a dichotómia sem tartható fenn, mert ahhoz a következtetéshez vezet, hogy minden terminus elméletfüggő.

(iv) **A holista megoldás.** A (ii) pont utolsó bekezdésében jeleztük, hogy a kétszintű modell megoldatlan problémái két

lehetséges irányba terelhetik a tudományelméleti gondolkodást. Miután a (iii) szakaszban bemutatunk egy olyan kísérletet, amely az elméleti terminusok kategóriáját annak újradefiniálása révén próbálja fenntartani, most rámutatunk a másik út lehetőségére is: arra, hogy e kategória teljes egészében feladható.

A (iii) pont végkövetkeztetése az volt, hogy minden terminus az elmélet egészének kontextusától függ. Ez pedig felveti egy holista tudományfilozófia alkalmazásának lehetőségét. A Duhem-Quine-féle holizmus, ellentétben a strukturalista tudományelmélettel és az annak kialakulását megelőző „statement view” különböző változataival, nem kidolgozott rendszer, hanem bizonyos, több különböző írásban eltérő szempontok alapján megközelített elképzelések részleges felvetése (Quine 1952, 1953, 1960). Az alapgondolat az, hogy a tudományos hipotézisek az elmélet egészéből kiragadva nem ellenőrizhetők, hanem az egyes hipotézisek ellenőrzése során valójában mindig az elmélet egészét teszteljük. A holista tudományfelfogás ennek megfelelően érvet jelentett a popperi falszifikacionizmussal szemben. Ezen alapgondolatok a következőképpen foglalhatók össze:

- (HH) (a) Egy elmélet egészét fogadjuk vagy vetjük el, nem pedig annak egyes részeit.
- (b) Az elméletek nem vethetők el *experimentum crucis* alapján.
- (c) Nem lehet éles különbséget tenni az elmélet empirikus tartalma és azon empirikus adatok között, amelyek ezeket az empirikus állításokat alátámasztják.

- (d) Az elméleti kontextus megváltozásával megváltozik az elmélet terminusainak jelentése.

A holista tudományfelfogás egyenes következménye a megfigyelések elméletfüggőségének. Az utóbbi szerint ugyanis nincs olyan semleges, elméletfüggetlen, „tisztán empirikus” viszonyítási alap, amelyre a tudományos elméletek támaszkodhatnának, és nincsenek olyan báziskijelentések sem, amelyek az elméletektől függetlenül érvényesek. Ebből az is következik, hogy minden elméletnek meg kell küzdenie a *cirkularitással*: maga az elmélet alkotja azt a kontextust, amelyben az elmélet ellenőrzésére sor kerül. Ebből az is következik, hogy a tudományos elméletek olyan összefüggő, „holisztikus” egésznek alkotnak, amelyben nincs különbség megfigyelési és elméleti kijelentések között.⁹ Elkerülhetetlenül le kell vonnunk tehát azt a következtetést, amelyet Zoglauer igen világosan az alábbi módon fogalmazott meg:

„Az elméleti terminusok problémája a holista tudományelméletben immár lényegtelenné válik. Az elméleti és a nem-elméleti terminusok szétválasztásának megszüntetésével ez a probléma eltűnik, és szabaddá válik az út egy új elméletfelfogás számára.” (Zoglauer 1993: 8)

⁹ Gochet szemléletesen fogalmaz: „Holista keretek között nincs olyan eszközünk, amelynek segítségével el lehetne különíteni egymástól egy állítás elméleti illetve empirikus vonatkozásait.” (Gochet 1984: 26; idézi Zoglauer 1993: 185)

Összegezve:

- (8) A holista felfogásból az következik, hogy
 - (a) az elméleti és a nem-elméleti terminusok megkülönböztetése indokolatlan, ezért
 - (b) az elméleti terminusok problémája megszűnik.

(v) A **metaforikus megoldás**. Elsősorban Kuhn (1993), Boyd (1993) és Hesse (1980) munkásságának köszönhetően a hatvanas évektől kezdve az analitikus tudományelméleten belül folyó vitákkal párhuzamosan, de azoktól részben függetlenül vetődött fel az a kérdés, hogy vajon az elméleti terminusok – az analitikus tudományelmélet egyik megkérdőjelezhetetlennek tekintett háttérfeltevésével összhangban – szószerinti értelemmel bíró kifejezéseknek kell-e tekintenünk, vagy esetleg szerkezetük metaforikus is lehet. E kérdés felvetésében jelentős szerepet játszott Max Black interakciós metaforaelmélete. Black alap gondolata az, hogy a metaforikus jelentés egy ún. primér és egy ún. szekundér rendszer kölcsönhatásának eredményeképpen jön létre. Pl. az *Ez a kislány rózsaszál* mondatban az *ez a kislány* felel meg a primér és a *rózsaszál* a szekundér rendszernek. Black szerint a metaforikus jelentésben, eltérően más felfogásoktól, nem csupán arról van szó, hogy a primér rendszert másképp látjuk a szekundér rendszer fényében, mint egyébként, hanem arról, hogy a szekundér rendszert is befolyásolja a primér rendszer.

Hesse ezt a felfogást a teoretikus terminusokra alkalmazva igen érdekes, és az analitikus tudományelmélet elfogadott nézetétől jelentősen eltérő következtetésekre jut. Vegyük pl. a következő kijelentést: *A gázok véletlenszerű mozgást végző részecskék összességei*. Ebben a példában a *gázok* a primér, a *véletlenszerű mozgást végző részecskék*

összességei a szekundér rendszer, a kijelentés pedig metafora.¹⁰ Amennyiben a primér és a szekundér rendszer fogalmát összevetjük a teoretikus terminusok státusával, és tudjuk, hogy az utóbbiak tudományos magyarázatok explanansában lépnek fel, lényeges eredményekre juthatunk. Először: az explanansban szereplő elméleti terminus fényében módosul az explanandum; azaz, valójában nem azt magyarázzuk, amit a magyarázatban szereplő explanans felfedezése előtt magyarázni akartunk, hanem az eredeti explanandumnak egy az explanans révén módosított változatát. Másodszor: nem mondhatjuk azt, hogy – a Hempel-Oppenheim séma feltételezése szerint – az explanandum deduktíve következik az explanansból. Sokkal inkább az explanans és az explanandum metaforikus interakciójáról van szó, melynek során mindkettő módosul. Harmadszor: a metaforák nem retorikai jelenségek, amelyek könnyen kiiktathatók a tudomány nyelvéből, hanem ellenkezőleg: a tudományos hipotézisek és magyarázatok megfogalmazásának szubsztanciális eszközei.

Boyd (1993) – Black interakciós modelljére támaszkodva – szintén abból a feltevésből indul ki, hogy a metaforák fellépése a tudományos elméletekben az elméleti terminusok bevezetésével analóg módon történik. Ennek a feltételezett analógiának az a forrása, hogy mind a metaforák, mind a teoretikus terminusok alapvető funkciója a tapasztalat számára közvetlenül nem hozzáférhető referensek azonosítása. Mint azt Montuschi (2001: 278–279) kiemeli, ez egyebek mellett azt jelenti, hogy a metaforikusan értel-

¹⁰ Hesse (1980) és Montuschi (2001).

mezett teoretikus terminusok nem-definitórikus módon jelölik ki referenciájukat.

Ugyanakkor Hesse és Boyd egyaránt úgy véli, hogy a tudományos nyelvben elméleti terminusokként szereplő metaforikus kifejezések és a hétköznapi diskurzusban vagy az irodalmi nyelvben fellépő interaktív metaforák között a hasonlóságok mellett lényeges *különbségek* is vannak. A különbségek egyik lehetséges forrása, hogy a tudományos nyelvet olyan episztemikus eredetű megszorítások jellemzik, amelyek értelemszerűen nem érvényesek a hétköznapi és az irodalmi nyelvre.

E rövid áttekintés lényegét a következőképpen foglalhatjuk össze. Egyrészt kiderült, hogy amennyiben komolyan vesszük az elméleti terminusok problémájának szemantikai természetét, lényegesen megváltozik a probléma súlypontosítása. A kifejezések nyelvi szerkezetének elemzése arra az eredményre vezet, hogy ez a szerkezet egészen más, mint amilyennek az analitikus tudományelmélet megkérdőjelezetlenül eleve feltételezi. Másrészt azonban a tudomány nyelve e felismerések ellenére is elkülönül a hétköznapi nyelvtől, mivel, még amennyiben el is fogadjuk az elméleti terminusok metaforikus szerkezetét, e szerkezet nem minden tekintetben egyezik meg a nem-tudományos nyelvben található metaforákéval.¹¹

¹¹ Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a Black-féle metaforamodellt komoly bírálatok érték, melyek értelemszerűen annak az elméleti terminusokra való kiterjesztését is érintik, de melyek ismertetésére azért nem térünk ki, mert az 5.2 szakaszban viszonylag részletesen tárgyalunk majd analóg ellenérveket a kognitív metaforaelmélettel összefüggésben.

(HM) A metaforikus felfogás szerint tehát az elméleti terminusok

- (a) funkcióikat metaforikus szerkezetük révén látják el;
- (b) ugyanakkor szerkezetük eltér a hétköznapi vagy az irodalmi nyelvben fellépő metaforákétól.

(vi) **A kauzális megoldás.** Kripke (1972), (1977) és Putnam (1980a), (1980b) egymástól függetlenül tett javaslatot a *névadás kauzális elméletére*, melyből az elméleti terminusok problémájának egy lehetséges megoldása is levezethető. A kauzális megoldási javaslat, a metaforikus felfogáshoz hasonlóan, az elméleti terminusok szemantikai szerkezetének vizsgálatát helyezi előtérbe, de egészen más háttérfeltevésekből kiindulva, egészen más eredményekhez jut. Az elméleti terminusok problémájának kauzális megoldását az alábbiakban Putnam (1980a) és (1980b) alapján foglaljuk össze.

Putnam szerint egy olyan elméleti terminus esetében, mint pl. az *elektromosság*, nincs olyan értelmezés, amelyet e kifejezés minden használója elfogad; az, hogy e kifejezés mit jelöl, elméletről elméletre változhat. Így pl. Benjamin Franklin ismeretei az elektromosságról jelentősen különböznek pl. annak a személynek az ismereteitől, aki úgy véli, hogy léteznek pozitív és negatív töltésű atomok, részecskék. Ebből az következik, hogy az *elektromosság* kifejezésnek nincs olyan intenziója, amely a terminus minden használója számára ismert és elfogadott. Másfelől viszont, amennyiben ebből arra következtetnénk, hogy az elméleti terminusok teljes mértékben elméletfüggőek, nem tudnánk magyarázatot találni a fizikai elméletek kontinuitására.

Putnam javaslatának lényege az, hogy az elméleti terminusok különféle elméletekben való használatának van

közös vonása, de ez a közös vonás nem az intenziójuk. Sokkal inkább az, hogy egy oksági lánc köti őket össze egy olyan szituációval, amely az elektromosság egy bizonyos leírását nyújtja. Tegyük fel, hogy Benjamin Franklin, amikor végrehajtotta híres kísérletét, megadta az *elektromosság* terminusának egy megközelítőleg helyes határozott leírását, pl. azt, hogy bizonyos tekintetben úgy viselkedik, mint a folyadékok. E határozott leírás ismeretében mások is használhatják az *elektromosság* terminust. Ez a terminus *bevezetésének eseménye* (Putnamnál: „introducing event”, Kripkénél: „initial baptism”). Következésképpen a kifejezés minden későbbi használata kauzálisan visszavezethető erre az eseményre és ennek megfelelően e használatok *kauzális láncot* alkotnak. Ez azt jelenti, hogy még akkor is, ha a későbbiek során a kifejezés egészen más tulajdonságai kerülnek előtérbe, olyanok, amelyek eltérnek attól, amely a bevezetés során szerepet játszott, a különböző alkalmazások a kauzális lánc révén összefüggnek egymással és áttételesen kapcsolódnak a bevezető eseményhez.

A kauzális felfogás következményei közül az alábbiakat emeljük ki:

Először, az elméleti terminusok kezelése analóg a tulajdonnevekéhez, noha nem azonos azzal. Az analógia lényege az, hogy az elméleti terminusok, csakúgy, mint a tulajdonnevek, a különféle használatok során mindig ugyanazt az objektumot jelölik, miközben azok a leírások, amelyekkel megadjuk őket, eltérőek lehetnek, és különböző használatok során a referenseket más-más tulajdonságokkal ruházhatjuk fel. A különbség viszont Putnam szerint az, hogy míg az elméleti terminusok referenciáját nyelvtudásunk viszonylag gazdag ismeretekhez kapcsolja, addig a tulajdonnevek esetében nyelvi kompetenciánk távolról

sem azonosítható szükséges és elégséges feltételek ismeretével.

Másodszor, Putnam abból az ismert felfogásból indul ki, hogy az elméleti terminusok problémájának megoldásai a referencia kezelése szempontjából két csoportra bonthatók. A realista nézetek feltételezik, hogy egy olyan elméleti terminusnak, mint pl. *elektron*, van elméletfüggetlen referenciája, és ezért ez a terminus minden fizikai elméletben ugyanarra az objektumra utal. Ezzel szemben az idealista felfogás szerint az elméleti terminusok referenciája elméletfüggő: az adott elmélet kontextusától függ. A kauzális megoldás feloldja e kétféle felfogás dichotómiáját. Egyfelől ugyanis az elméleti terminusoknak a különböző elméletekben van közös referenciája, és nem mondhatjuk, hogy e terminusok elméletfüggők. Másfelől azonban azok a tulajdonságok, amelyekkel az egyes terminusokat egyes elméletekben megadjuk, elméletenként különbözhetnek egymástól.

Harmadszor, a kauzális felfogás, a metaforikus felfogáshoz hasonlóan, noha egészen más háttérfeltevésekből kiindulva és egészen más eszközöket alkalmazva, az elmélet terminusok szerkezetének kérdését alapvetően *nyelvi természetűnek* tekinti, nem választja el tudományelméleti megfontolások alapján élesen a nyelvi jelentés általános problémakörétől, és úgy véli, hogy megoldására a modern szemantika és pragmatika módszereit kell felhasználni.

Negyedszer, a kauzális elmélet felhívja a figyelmet az elméleti terminusok problémájának *társadalmi* aspektusaira:

„A különböző paradigmákban létrejövő tudományos elméletek ugyanis úgy tekinthetők, mint

különböző lehetséges világok leírásai, a bennük szereplő terminusok jelentése pedig valóban megváltozik, referenciájuk azonosítására (a különböző 'világokon' keresztüli nyomon követésére) azonban [...] van mód, minthogy ez nem tisztán az adott elméleten belüli szemantikai eszközökkel történik [...], hanem *pragmatikai* (a tudományban: kísérleti) és *szociális* dimenziói is vannak." (Fehér 1983: 181; kiemelések az eredetiben)

Összegezve:

(HKauz) A kauzális felfogás

- (a) az elméleti terminusok problémáját nyelvi természetűnek tekinti, és szemantikai, valamint pragmatikai eszközökkel véli megoldhatónak;
- (b) az elméleti terminusok referenciáját nem tekinti elméletfüggőnek, ugyanakkor a referencia azonosítását pragmatikailag és szociálisan meghatározott szituációk függvényének tartja.

3. Következtetések

Az eddigiekben röviden vázolt problémátörténeti folyamatok tanulságait (1)-(HKauz)-ban rögzítettük. E tanulságok a következőképpen összegezhetők:

- (HT) (a) Az elméleti terminusok (P') problémája alapvetően *nyelvi* természetű, mert bizonyos kifejezések *szemantikai* tulajdonságaira vonatkozik.
- (b) Története során (P') fókusza jelentősen megváltozott. Míg a kezdeti időszakban a hangsúly az elméleti terminusok és a megfigyelési terminusok

- viszonyán volt, a későbbiekben egyre inkább e terminusok *kontextus-függősége* került előtérbe.
- (c) Nyelvi természete ellenére a problémát alapvetően *tudományfilozófiai* kérdésként kezelték, hangsúlyozva összefüggését egyéb, a tudományelmélet központi kérdéseivel tartozó problémákkal, mint pl. az elméletek empirikus tartalmának, az elméletek fejlődésének, az elméletek egymáshoz való viszonyának vagy az elméletek formális szerkezetének kérdése.
 - (d) Ugyanakkor (P') tudományfilozófiai relevanciája egyre inkább csökkent. Ez alapvetően két okra vezethető vissza.
 - (e) Egyrészt arra, hogy az említett megoldási javaslatok mindegyikét olyan hiányosságok jellemzik, amelyek újabb és újabb, nem kevésbé nehezen kezelhető problémákat vetnek fel.
 - (f) Másrészt olyan, a fent ismertetett problematikától részben függetlenül motivált folyamatok játszódtak le – mint pl. a metaforakutatás előtérbe kerülése vagy Kripke és Putnam kauzális jelentésfelfogásának kifejtése –, amelyek viszont éppen a tudományos elméletek nyelvének modellálása szempontjából konvergálni látszanak a tudományelmélet-történeti tendenciákkal, és amelyeknek ezért az utóbbiakkal való összekapcsolása az elméleti terminusok problémáját is új megvilágításba helyezheti.
 - (g) A probléma relevanciájának csökkenése azt is jelenti, hogy
 - megszűntek azok a *dichotómiák*, amelyek az elméleti terminusokat egyéb – „megfigyelési”

vagy „nem-elméleti” – terminusokkal szembe-állították;

- megnyílt az út a tudományos elméletekben előforduló kifejezések *egységes kezelése* előtt;
- az egységes kezelés azt jelentheti, hogy szerkezetük leírása immár elsősorban nem tudományelméleti, hanem alapvetően *szemantikai* probléma, melynek megoldása a nyelvészeti szemantika/pragmatika eszköztárának alkalmazásával történhet.

Azt látjuk tehát, hogy e súlypontáthelyezések eredményeképpen az elméleti terminusok problémájának lényege jelentős mértékben megváltozott. Ugyanakkor e változásoknak mégis van egy fontos közös vonása: az, hogy *az analitikus tudományfilozófián belül* játszódtak le. Bármily eltérő javaslatok is születtek, az analitikus tudományelmélet háttérfeltevései érintetlenül maradtak. Következésképpen az eddig felsorolt megoldási javaslatok mindegyikével szemben felvethetők mindazok a kifogások, amelyek az analitikus tudományelmélettel kapcsolatban általánosságban megfogalmazhatók. Azonban éppen a probléma felbomlásának radikalizmusa motiválhatja annak a határnak az átlépését, amely az analitikus tudományelmélet szemléletmódját a vele szemben álló gondolkodásmódoktól elválasztja. Ez azt jelenti, hogy lehetőség nyílik a tudományos elméletekben szereplő kifejezéseknek az eddigiekben bemutatottaktól számos lényeges szempontból eltérő vizsgálatára, az eredeti problémafelvetést motiváló háttérfeltevések béklyóitól való teljes megszabadulásra. Azaz, a kérdés így módosul:

(P”) Milyen a tudományos elméletekben előforduló kifejezések szemantikai szerkezete?

Noha a tudományos elméletek kifejezéseinek ennek megfelelő, újszerű megközelítésére számos út kínálkozik, az alábbiakban mindössze *egy* szemléletes példán mutatjuk be, milyen következményekkel járhat az említett határ átlépése. A példa kapcsolódik ahhoz a korábban említett megállapításhoz, hogy a tudományos elméletek terminusai funkcióikat metaforikus szerkezetük révén látják el.

4. A kognitív metaforaelmélet megoldása

4.1. Kiindulópont

Mivel, mint láttuk, a szakirodalomban komoly érvek láttak napvilágot az elméleti terminusok metaforikus szerkezete mellett, felmerül az a kérdés, hogy vajon a nyelvtudomány azon tendenciái, amelyek középpontjában a metaforakutatás áll, támpontokat nyújthatnak-e az elméleti terminusok feltételezett metaforikus szerkezetének feltárásához. Noha a nyelvtudományban a metaforakutatást szélsőséges pluralizmus jellemzi, és ezért az egymással össze nem egyeztethető metaforaelméletek közötti választás nem könnyű, abban a tekintetben konszenzus van, hogy az utóbbi közel három évtized leghatásosabb – azaz leglelkesebben fogadott és egyúttal legélesebben bírált – irányzata *Lakoff és Johnson kognitív metaforaelmélete*. A 2. (v) szakaszban bemutatott metaforikus megközelítések ugyanakkor még azt feltételezték, hogy noha az elméleti terminusok meghatározó hányada metaforikus, a tudományos nyelv elméleti terminusainak metaforikus szerkezete és a hétköznapi, valamint az irodalmi nyelv metaforái között különbségek is mutatkoznak. Innen már csupán egy lépés választ el az

elméleti terminusok problémájának teljes felbomlásától: ez a lépés a tudományos nyelv kifejezései és a nem-tudományos nyelvi kifejezések metaforikus szerkezete közötti különbségek feloldása. Ezt a lépést meglehetősen radikálisan hajtja végre a *kognitív metaforaelmélet*. Lakoff és Johnson kognitív metaforaelméletének alaptételei a következők:¹²

- (10) (a) A kogníció holisztikus egészet alkot abban az értelemben, hogy nem bontható autonóm részrendszerekre.
- (b) A holisztikus egészként felfogott kogníció folyamataiban a metafora konstitutív szerepet játszik, amennyiben nem periferikus, retorikai jelenség, hanem a világ konceptualizálását szolgáló alapvető eszköz.
- (c) A világra vonatkozó tudásunkat ún. „fogalmi metaforák” strukturálják.
- (d) Lakoff és Johnson különbséget tesznek az ún. „fogalmi metaforák” és a „metaforikus kifejezések” között. Metaforikus kifejezések pl. olyan nyelvi szerkezetek, mint *felépítette az elméletét, romba dőlt az elmélete, új elméletet alkotott, elmélete homokra épült* stb. A fogalmi metaforák viszont kognitív folyamatokon nyugszanak, melyek meghatározzák azt a módot, ahogy a világra vonatkozó információkat konceptualizáljuk. A fent említett metaforikus kifejezések például az elméletek építmények fogalmi metafora nyelvi megnyilvánulásai.

¹² Vö. Lakoff & Johnson (1980), (1999).

- (e) A fogalmi metaforák mindig két fogalmi tartományt kapcsolnak össze: egy konkrét, kézzel fogható „forrástartományt” (a fenti példában: építmény) és egy absztrakt, nehezen megfogható „céltartományt” (elmélet).
- (f) E két fogalmi tartomány összekapcsolásának lényege az, hogy az absztrakt céltartományt a konkrét, érzékelhető, ismertnek feltételezett forrástartomány segítségével értelmezzük.
- (g) A metaforikus fogalomalkotás nem korlátozható egyedi metaforikus kifejezésekre és fogalmi metaforákra. (HS)(a)-ból és (HS)(b)-ből az következik, hogy a hangsúly nem az egyedi kifejezéseken van, hanem sokkal inkább azon metaforikus kifejezések rendszerének egészén, amelyek egymással összefüggő fogalmi metaforákra épülnek.

Ez az elmélet a tudományos kifejezésekre is alkalmazható:

„Az ún. tisztán intellektuális fogalmak, azaz a tudományos elméletekben található fogalmak gyakran – sőt, talán mindig – olyan metaforákon alapulnak, amelyeknek fizikai és/vagy kulturális bázisa van. A *magas* a ‘magas energiájú részecskék’ kifejezésben a több fenn van fogalmi metaforán alapszik. A *magas* a fiziológiai pszichológiában használatos ‘magas szintű funkciók’-ban a racionális fenn van fogalmi metaforán. A *mély* a ‘mélyszintű fonológia’-ban (amely a nyelvek hangrendszerének nem tudatosuló fonetikai aspektusaira vonatkozik) a földi valóság lenn van-on (mint a ‘leér a lába a földre’-ben). Egy tudományos elmélet intuitív vonzereje szoros

kapcsolatban áll azzal, hogy mennyire állnak összhangban a benne előforduló metaforák a tapasztalatainkkal. (Lakoff & Johnson 1980: 19)

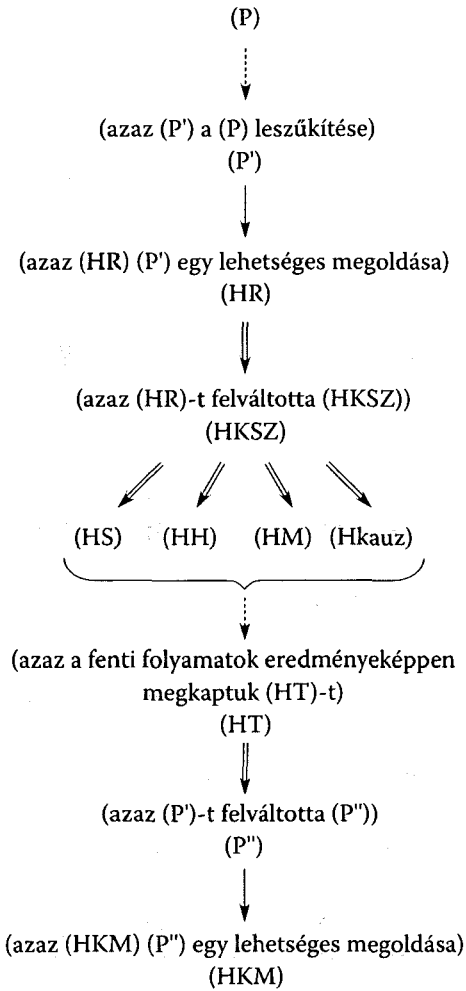
Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy ez az elmélet a tudományos megismerésben a metaforáknak konstitutív szerepet tulajdonít:

„Ezek azonban nem csupán egy függetlenül létező tudás ‘alkalmazásai’. Azt az ennél erősebb állítást képviselem, hogy az ilyen modellek [az elektromosság folyadékok áramlásaként és mozgó tömegként való modellálása] *konstituálják* azt, hogy az egyének hogyan értelmezik a jelenséget, és ily módon befolyásolják következtetéseiket. A metaforák vagy az analógiák nem pusztán kényelmes és takarékos módjai tudásunk kifejezésének: sokkal inkább *ők jelentik* a szóban forgó jelenségekről való tudásunkat és megértésünket.” (Johnson: 1987: 112)

A kognitív metaforaelmélet tételeiből a (P'') probléma megoldásaként a (HKM) hipotézis következik, mely így hangzik:

- (HKM) (a) A tudományos elméletek terminusai olyan metaforikus kifejezések, amelyek fogalmi metaforákon nyugszanak,
(b) ezért a nyelvészeti elméletek vizsgálatuk tárgyát fogalmi metaforák segítségével értelmezik és magyarázzák.

Eddigi gondolatmenetünket az 1. ábrán szemléltethetjük:

1. ábra

Az alábbiakban a (HKM)-val jelölt tétel plauzibilitását a néhány a szakirodalomban dokumentált elemzés bemutatásával illusztráljuk.

4.2. 1. példa: a fekete lyuk terminus

Két megjegyzést kívánunk előrebecsíteni.

Először, ismételten hangsúlyozni kell, hogy a kognitív metaforaelmélet az absztrakt fogalmakat közvetlenül érzékelhető, alapvetően testi tapasztalatokból vezeti le. Ebből az következik, hogy a bemutatott elméletek terminusai is közvetlen, konkrét, tapasztalati élmények alapján elemezhetők.

Másodszor, az első példa kiválasztásánál a következőkre törekedtünk: diakronikusan átfogja a tudománytörténet több évtizedét, a szinkrónia síkján pedig szemlélteti a huszadik századi asztrofizika egyes, egymástól részlegesen eltérő, de egyidejűleg fennálló nézeteit; ugyanakkor a metaforikus kifejezések mögötti fogalmi metaforák rendszert alkotnak, mert valamilyen módon egymás tagadásaként, kiegészítéseként vagy fogalomtörténeti gyökereikben összefüggnek. Példaként a FEKETE LYUK céltartomány bemutatására kerül sor, melynek részletes és átfogó elemzéséhez l. Drewer (2003: 209 ff.). Az alábbiakban ezen elemzések néhány lényeges aspektusát emeljük ki.¹³

(i) **A fekete lyuk metaforamodelljei.** Drewer egy igen gazdag – szigorúan szaktudományos és ismeretterjesztő szövegeket egyaránt tartalmazó – korpuszt vizsgál. Elemzéseinek eredményeképpen azt kapja, hogy a FEKETE LYUK céltartomány a vizsgált korpuszban 16 forrástarto-

¹³ Drewer megállapításainak csillagászati vonatkozásait nem ellenőriztük.

mányhoz kapcsolódik, melyek a következő fogalmi metaforákhoz vezetnek (Drewer 2003: 210):

- (11) (a) a fekete lyukak tartályok
- (b) a fekete lyukak tudatosan cselekvő személyek
- (c) a fekete lyukak emberi lények
- (d) a fekete lyukak falánk teremtmények
- (e) a fekete lyukak rosszindulatú lények
- (f) a fekete lyukak kopaszok
- (g) a fekete lyukak sohasem meztelenek
- (h) a fekete lyukak titkok
- (i) a fekete lyukak fenyegetések
- (j) a fekete lyukak gépek
- (k) a fekete lyukak halott csillagok
- (l) a fekete lyukak petesejtek
- (m) a fekete lyukak golyók egy membránon
- (n) a fekete lyukak szállítóeszközök
- (o) a fekete lyukak materiális objektumok
- (p) a fekete lyukak látóhatárral rendelkeznek

(ii) **Szövegtípusok.** Drewer a szövegtípusokkal kapcsolatban két érdekes következtetést fogalmaz meg. Először is megállapítja, hogy az elemzett szövegek mindegyikében kimutatható volt a *fekete lyuk* terminusának metaforikus szerkezete. Másodszor, függetlenül attól, hogy szigorúan szaktudományos vagy ismeretterjesztő szövegről volt-e szó, minden esetben ugyanazokat a *metaforamodelleket* lehetett kimutatni.

(iii) **A forrástartományok megoszlása.** Az elemzett szövegekben a *fekete lyuk* kifejezés mögött 16 különböző, de egymással szorosan összefüggő metaforikus folyamat volt kimutatható. Ezek közül 6 esetben a forrástartomány élőlényekhez kapcsolódik: ezekben az esetekben a fekete

lyukak élőlények általános fogalmi metafora különböző specifikációival van dolgunk. A fennmaradó 10 esetben a forrástartományok élettelen objektumok.

(iv) **A forrástartományok összefüggései.** A forrástartományok egymással világosan kimutatható relációkban állnak és *fogalmi hálót* alkotnak. Ez a megfigyelés arra utal, hogy az egyes fogalmi metaforák nem izoláltan fejtik ki funkcióikat, hanem átfogó, koherens rendszer keretében konceptualizálják az elmélet tárgyát. Két további megfigyelést érdemes rögzíteni.

Először, az egyes forrástartományoknak az elméletalkotásban betöltött szerepe nem azonos: vannak olyanok, amelyek meghatározóak és olyanok is, amelyek perifériusak. Az elemzések arra engednek következtetni, hogy a tartály és a materiális objektum forrástartomány kiemelten domináns. Ezen túlmenően minden szövegtípusban kimutatható a fekete lyukak titkok fogalmi metafora, melynek az a szerepe, hogy megindokolja bizonyos esetekben a tudományos magyarázatok hiányát. Ugyancsak érdekesek a fekete lyukakat élőlényekkel összefüggésbe hozó forrástartományok, melyek szintén negatív értékítéleteket hordoznak. a fekete lyukak élőlények és a fekete lyukak halott csillagok fogalmi metaforák forrástartományai égitestek megszemélyesítésére épülnek, és mivel a második metafora ezek halálára utal, alátámasztja a veszély forrástartománynak a fogalmi rendszerben betöltött központi szerepét.¹⁴

¹⁴ Drewer megjegyzi, hogy negatívan konnotált forrástartományok is ezt a célt szolgálják, és a fekete lyukak veszélyes voltának sugallatával keltik fel a közvélemény érdeklődését és indokolják meg a kutatások finanszírozásának szükségességét.

Másodszor, érdekes, hogy a hálóban egymással ellentétes forrástartományok és ennek következtében egymásnak ellentmondó fogalmi metaforák is fellépnek. Így pl. A FEKETE LYUKAK EMBERI LÉNYEK ellentétes A FEKETE LYUKAK GÉPEK fogalmi metaforával.

(v) Értékfüggőség. A forrástartományok nem értékfüggetlenek. Nagy részük (pl. VESZÉLY, ROSSZINDULATÚ TEREMTMÉNY, FALÁNK KANNIBÁL stb.) negatív konnotációkkal rendelkezik. Ebből pedig az következik, hogy a tudományos fogalomalkotás az elméleti terminusok metaforikus szerkezetének következtében – ellentétben az analitikus tudományelmélet egyik központi háttérfeltevésével – nem 'értéksemleges' és nem 'objektív'. A fogalmi metaforának a világról alkotott képünket befolyásoló szerepét ez a tény meglehetősen radikális formában mutatja meg: noha nincs tudomásunk arról, hogy a fekete lyukak a Földre közvetlen veszélyt jelentenének, tudományos világképünkben mégis potenciális veszélyforrásként jelennek meg.

(vi) Látens használat. Ugyanakkor az, hogy az asztrofizikai elméletek teoretikus terminusai a vizsgálatokban kimutatott módon fogalmi metaforákra épülnek, nem tudatosul sem a tudósokban, sem a szélesebb közönségben.

(vii) A tudományos megismerés metaforikus jellege. Drewer elemzéseinek egyik lényeges, általánosítható eredménye az, hogy a vizsgált szövegek mindegyikében kimutathatók egymással összefüggő fogalmi metaforák. Ez azt jelenti, hogy az adatorientált, induktív módon végrehajtott vizsgálatok egyértelműen megerősítik azt a kognitív metaforaelmélet alaptételéből következő feltevést, hogy a tudományos elméletalkotás során az elméletek tárgyát metaforikus folyamatok révén konceptualizáljuk.

Drewer eredményei azt mutatják, hogy az elméleti terminusok metaforikus jellege *progresszív* és *konstruktív* eszköze a tudományos elméletalkotásnak. Ellentétben az analitikus tudományelmélet nézeteivel, a metaforikus nyelvhasználat a tudományban nem káros, hanem ellenkezőleg, a világ konceptualizálásának egyik leghatékonyabb, a tudományos megismerést szolgáló eszköze. Ugyanakkor, mint azt Drewer hangsúlyozza, a metaforák hibás értelmezése komoly károkat okozhat.

4.3. 2. példa: a relativitáselmélet metaforikus szerkezete

Az előző szakasz utolsó megjegyzéséhez kapcsolódva, túlélve Drewer elemzésein, Lakoff & Johnson (1999: 160) egyik példáján mutatjuk be a metaforikus elméleti terminusok hibás, azaz esetünkben szó szerinti értelmezésének következményeit. Lakoff és Johnson egyebek mellett megvizsgálja az idő kategóriáját Einstein relativitáselméletében. A szerzők szerint Einstein elmélete az idő fogalmának olyan metaforikus használatára épül, amely az időt térbeli dimenzióként értelmezi. Így az, amit egyébként gravitációs erőnek nevezünk, e metaforikus elméletben nem erő, hanem tér-idő görbület. Az általános relativitás elmélete egy olyan metaforára épül, amelynek segítségével a gravitációt térgörbületként konceptualizáljuk. Az alapmetafora tehát AZ IDŐ TÉR, amely lehetővé teszi A GRAVITÁCIÓ TÉRGÖRBÜLET fogalmi metaforát.

Lakoff és Johnson megemlítik, hogy amennyiben az általános relativitás elméletét szó szerint értelmezzük, akkor arra kell következtetnünk, hogy a jelen, a múlt és a jövő egyszerre létezik:

„Vagyis úgy tűnik, az elmélet determinizmust sugall és a szabad akarat vagy éppen a véletlenszerű valószínűségi események lehetetlenségét – ahogyan azt a kvantummechanika megköveteli.

Ha azonban felismerjük, hogy az általános relativitás azt a köznapi metaforánkat használja, amelynek segítségével az időt térbeli kifejezések segítségével metaforikusan konceptualizáljuk, nem kell ilyen metafizikai következtetésre jutnunk. Az általános relativitást szemléljük metaforikusan is. Ettől nem válik az általános relativitás sem hamissá, sem fantazmagóriává vagy szubjektívvé, mivel metaforái helytállóak maradhatnak. Ez azt jelenti, hogy nem-metaforikus predikciókat eredményezhetnek, amelyek beigazolódhatnak vagy megcáfolódhatnak. Általánosítva: amikor azt mondjuk, hogy a tudomány metaforikus, nem becsüljük le. Mivel egyrészt a metaforák megőrzik a következtetéseket, másrészt pedig ezen következtetéseknek nem-metaforikus következményei is lehetnek, és gyakran ellenőrizhető, vajon egy tudományos metafora helytálló-e. Sőt, a metaforák teszik lehetővé, hogy matematikai modelleket kapcsoljunk a világ jelenségeihez, és hogy e modelleket tudományos elméleteknek tekintsük.” (Lakoff & Johnson 1999: 160)

4.4. 3. példa: az AIDS kutatás metaforikus szerkezete¹⁵

Wolf-Andreas Liebert egy éveken át tartó, gondosan megtervezett és kivitelezett kutatási program keretében vizsgálta az AIDS-kutatás szókincsét (Liebert 1995, 1996a, 1996b). Korpuszként a konverzációelemzés eszköztárával

¹⁵ Ld. még Kertész (2004a), (2004b).

rögzített, transzkribált és elemzett német nyelvű beszélgetéseket használt fel, melyek különböző, egymástól a „szaknyelviség” fokozataiban eltérő szövegtípusokhoz tartoztak. Mindenekelőtt arra a megállapításra jutott, hogy e szövegtípusok ugyan számos tekintetben eltérnek egymástól, de az AIDS-re vonatkozó szókincs alapvetően metaforikus jellegű.

E metaforikus jelleg hátterében az az immunológiai alaptétel húzódik meg, hogy különbséget kell tenni a szervezet „sajátjának” tekintett elemek és az „idegen” elemek között. (vö. pl. Liebert 1996b). Ily módon a feltevés az, hogy a szervezet meg tudja különböztetni „önmagát” attól, ami „nem önmaga”, azáltal, hogy „felismeri” azt, ami „sajátja”, és azt, ami „idegen”. Ennek megfelelően a szókincs olyan elemeket tartalmaz, mint *Selbst* (önmaga), *erkennen* (felismer), *fremd* (idegen) stb.

A vizsgált szövegekből kiderül, hogy azt, ami az emberi szervezet számára „idegen”, „ellenségként” modelláljuk, és feltételezzük, hogy a szervezet immunrendszere is „ellenségként” kezeli azt, amit „idegennek” tekint. Ezért az immunrendszer működését alapvetően az ellenséggel szembeni küzdelemként értelmezzük. Ez nagyon világosan tetten érhető olyan kifejezésekben, mint pl. *bekämpfen* (leküzd), *Kampf* (harc, küzdelem), *gefährlich* (veszélyes), *Abwehr* (védelem), *Strategie* (stratégia), *Ausrottung* (kiirtás), *vernichten* (megsemmisít), *zerstören* (lerombol), *Killerzelle* (gyilkos sejt) stb. Azok a szemantikai relációk, amelyek e lexémák között megfigyelhetők, általánosítva az „élet-halál harc” modelljével jellemezhetők. A harc a HIV-vírus támadásával veszi kezdetét, melynek következtében „háború” robban ki. Liebert szerint a háború modellje csupán látens módon van jelen a szókincsben, a harc szcenáriója viszont

jól érzékelhetően megjelenik. Ennek során az „idegen” az agresszor szerepét játssza el, aki egy bizonyos stratégia alkalmazásával bizonyos „célsejteket” vagy bizonyos „cél-szerveket” „meg kíván semmisíteni”. Ugyanakkor az emberi immunrendszer a „megtámadott” szerepébe sodródik, aki „védekezik” a „támadással” szemben. Ily módon az AIDS-kutatást a tudományos elméletalkotás során olyan kognitív modellek határozzák meg, amelyek a vírus és az ember közötti, a molekuláris szinten lejátszódó interakciót Az AIDS HARC metafora alapján konceptualizálják.

E megfigyelések metatudományos jelentőségének értékeléséhez mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy a vizsgálatokhoz felhasznált korpusz a „szaknyelviség” különböző fokozatainak megfelelő szövegtípusokra bontható. A skála egyik végén találhatók a szigorúan szaktudományos konverzációk, melyeket az AIDS-kutatásban résztvevő tudósok egymással folytatnak, a másik végén a nagyközönségnek szánt, a médiában közvetített, közérthetőségre törekvő beszélgetések. Kimutatható ugyanakkor, hogy e szövegtípusok nem különbözhetnek egymástól egy igen lényeges tekintetben: abban, hogy jóllehet a metaforikus kifejezések rendszerében eltérések mutathatók ki az egyes szövegtípusok között, a metaforikus kifejezéseket meghatározó fogalmi metaforák minden vizsgált szövegtípusban azonosak. Következésképpen a tudományos és a kvázi-tudományos, mindennapi kommunikációt ugyanazok a fogalmi sémák határozzák meg.

4.5. 4. példa: a kognitív metaforaelmélet
meta-metatudományos alkalmazása¹⁶

A kognitív metaforaelmélet egyik alapvető tétele az, hogy absztrakt fogalmi tartományokat konkrét tapasztalatokból kiindulva metaforikusan konceptualizálunk. Az absztrakt fogalmakban való gondolkodás szélső esete a tudományos megismerés. Ezért a kognitív metaforaelmélet működőképességének egyik próbaköve lehet az a kérdés, hogy képes-e az elmélet alátámasztani azt a hipotézist, hogy a *tudományról való gondolkodásunk is*, mint szélsőségesen absztrakt kognitív szféra, metaforizációs folyamatok révén visszavezethető a konkrét érzéki tapasztalaton nyugvó fogalomalkotásra.

Az e kérdést részletesen tárgyaló szisztematikus vizsgálatokat O. Jäkel hajtotta végre, aki hat – a tudományelmélet történetében fontos szerepet játszó – filozófusnak a tudomány mibenlétére vonatkozó metatudományos nézeteit vizsgálta meg. Jäkel a hat tudományfilozófus nyelvében előforduló metaforikus kifejezések elemzésével mindenekelőtt kimutatja, hogy e szerzők mindegyike azonos összetevőkre bontja a tudományt mint emberi tevékenységet. Ily módon az az általánosított scenárió, amelyben a tudományos megismerő tevékenység zajlik, a következő elemeket foglalja magában (Jäkel 1997: 247f.; Jäkel 1996: 649f.):

- (12) (a) a tudós: a tudományos kutatással foglalkozó aktív cselekvő;
(b) a természet: a tudományos kutatás tárgya;

¹⁶ Ld. még Kertész (2004a), (2004b).

- (c) elméletek: a tudományos megismerő tevékenység végeredményei;
- (d) módszer: a tudós tevékenysége, melyet a vizsgálat tárgyának megközelítése során kifejt;
- (e) tudományos haladás: az egymással vetélkedő elméletek közötti választás.

Jäkel kimutatja, hogy a hat vizsgált tudományfilozófusnak a tudománnyal foglalkozó szövegeiben előforduló metaforikus kifejezések olyan jól körvonalazható fogalmi metaforák megnyilvánulásai, amelyek a fenti szcenárió elemei alapján értelmezhetők. E fogalmi metaforák a következők:

(13) **ARISZTOTELÉSZ: A TUDOMÁNY SZEMLÉLŐDÉS**

Bacon: A TUDOMÁNY A TERMÉSZET KÉNYSZERÍTÉSE

Descartes: A TUDOMÁNY UTAZÁS

Kant: A TUDOMÁNY FELFEDEZŐ ÚT ÉS A TUDOMÁNY ÉPÍTKEZÉS

Popper: A TUDOMÁNY A LEGRÁTERMETTEBB ELMÉLET TÚLÉLÉSÉÉRT FOLYTATOTT HARC

Kuhn: A TUDOMÁNY EGY BIZONYOS JÁTÉK ELFOGADÁSÁÉRT FOLYTATOTT VALLÁSHÁBORÚ

Jäkel vizsgálataiból az alábbi tanulságokat vonhatjuk le:

- (a) A tudomány mibenlétéről alkotott metatudományos elképzeléseket egyértelműen fogalmi metaforák határozzák meg.
- (b) A metaforákban a tudományfilozófia évezredes fejlődése során folyamatosan más és más elemek kerültek a figyelem fókuszába.
- (c) Ebből pedig az következik, hogy a kognitív metaforaelmélet eszközeivel a tudományos megismerésre vonatkozóan olyan új felismerésekre

tehetünk szert, amelyeket egyébként filozófiai eszközökkel kellene tematizálni, de amelyek kimutatása kizárólag filozófiai eszközökre támaszkodva nem lehetséges.

5. Következtetések

5.1. Érvek (HKM) mellett

Először is a nyelvészet (és ezen belül a szemantika) határai jelentősen tágulnak. Azt a lényeges meglátást, hogy a kognitív metaforaelmélet egyik sikeres alkalmazása metatudományos felhasználása lehet, és ily módon *átléphetők a nyelvészet konvencionális határai*, Olaf Jäkel például a következőképpen fogalmazza meg:¹⁷

„Ismét kiderült, hogy a kognitív nyelvészet nem csupán akkor alkalmazható haszonnal, ha célunk a *nyelv* természetének megértése, hanem akkor is, ha az ember *egyéb kognitív teljesítményeit* kívánjuk megérteni, esetünkben a tudomány természetére vonatkozó [...] elméletek lényegét.” (Jäkel 1996: 675)

Másodszor: A bemutatott példák azt szemléltették, hogy a kognitív szemantikai elemzések segítségével új ismeretekhez juthatunk olyan fogalomtörténeti összefüggésekről, amelyek relevánsak lehetnek a tudomány *historiográfiája* számára is.

Harmadszor: Nem csupán az elméletfejlődés diakrón viszonyait tárhatja fel a fogalomalkotás szempontjából, hanem a szinkrónia síkján egyidejűleg létező, egymást

¹⁷ Jäkel (1996: 675).

kiegészítő, átfedő, tartalmazó vagy kizáró nyelvészeti elméletek közötti *interteoretikus* relációk azon típusait is, amelyek megragadására az analitikus tudományelmélet alkalmatlan.

Negyedszer: Drewer hangsúlyozza, hogy a metaforikus folyamatok alkalmazása az asztrofizikában nem tudatosan történik. Ugyanakkor felveti azt is, hogy amennyiben a tudósokat a terminusaik nyelvi szerkezetére való tudatos reflexióra készítenénk, levonhatnának olyan következtetéseket, amelyek viszont tudatosan az elmélet- és fogalomalkotás, ennek révén pedig a tudományos megismerés szolgálatába állíthatók:

„Amennyiben tudatossá tesszük a gondolkodási mintáinkat, megnyílik az út a kritikai reflexió előtt. A meglévő modelleket megerősíthetjük vagy cáfolhatjuk; adott esetben alternatív modelleket hozhatunk létre, amelyek a mindenkor adatokat más aspektusok alapján találóbban képesek leírni és magyarázni.” (Drewer 2003: 390)

Drewernek ez a következtése megegyezik Liebert kutatásainak egyik legfontosabb eredményével:

„Ha a kutatók számára hozzáférhetővé tennénk saját fogalomvilágukat, ha tudatosíthatnánk bennük – Lakoff és Johnson 1980-as könyvének címével összhangban, hogy melyek azok a metaforák, amelyeket használnak [*The Metaphors They Live By*], akkor ez kiindulópontot jelenthetne a kutatók számára ahhoz, hogy metaforarendszerükön belül és kívül elgondolkodjanak metaforamodelljeiken, amelyek ily módon termékeny lehetőségeket nyitnak új tudományos gondolatok számára.” (Liebert 1996: 104)

Hangsúlyozni kell, hogy sem Drewer, sem Liebert nem fejt ki saját eljárásának metatudományos következményeit, ugyanakkor azok nagyon világosan kimutathatók érvelé-

sükben. Ezekkel számot vetve ugyanakkor szükségképpen arra a következtetésre jutunk, hogy a kognitív metaforaelmélet metatudományos alkalmazása egyebek mellett egy nagyon lényeges ponton eltér az analitikus tudományelméleti gondolkodástól. Az analitikus tudományelmélet ugyanis a metatudományos reflexiót a tárgytudományos kutatáshoz képest autonómnak tekinti: nem tartja lehetségesnek, hogy az előbbi közvetlenül hozzájáruljon tárgytudományos problémák megoldásához. Ezzel szemben a metatudományos síkra helyezett kognitív metaforaelmélet konstruktív szerepet tölt be a tárgytudományos megismerésben, mert – hozzájárulva a napi szintű problémamegoldásban felhasználható új metaforák tudatos megalkotásához – kimutathatóan befolyásolhatja új tárgytudományos fogalmak és hipotézisek létrejöttét.

Következésképpen mind Drewer, mind Liebert – látens módon – három lépésben hajtotta végre a kognitív metaforaelmélet metatudományos alkalmazását. E három lépést a következőképpen explicálhatjuk:

- (a) A Lakoff és Johnson-féle metaforaelméletet – mely eredetileg a mindennapos szóhasználat metaforikus jellegét vizsgálta – kiterjesztették a tudományos szaknyelv vizsgálatára és így *metatudományos elméletté* transzformálták.
- (b) Ezt a metatudományos elméletet alkalmazták az AIDS-kutatás ill. az asztrofizikai elméletek metaforikus szerkezetének *leírására*: feltárták mind a vizsgált elméletek terminológiáját alkotó metaforikus kifejezéseket, mind a mögöttük meghúzódó, a tudományos megismerés folyamatát és eredményét strukturáló fogalmi metaforákat.

- (c) Az elméletek metatudományos leírásának ezen eredményeit felhasználhatónak vélik a tárgytudományos kutatások továbbfejlesztéséhez. Azaz: a *metatudományos* vizsgálat eredményei hozzájárultak a *tárgytudományos* problémák megoldásához.

Ötödször, az analitikus tudományelmélet többek között azt feltételezi, hogy a tudományos megismerés kitüntetett része az emberi magatartásnak, amennyiben az utóbbitól lényegesen eltérő normákat követ: a racionalitás a priori normáit. Ezzel szemben abból, hogy a szigorúan szaktudományos és a hétköznapi kommunikáció bizonyíthatóan azonos kognitív sémákat alkalmaz a világ egy adott területének feltárása során, az következik, hogy *nem húzható éles határ a tudományos és a hétköznapi fogalomalkotást irányító kognitív folyamatok között*. Amennyiben tehát a kognitív metaforaelméletet a tudományos fogalomalkotás egyes sajátosságainak megragadására alkalmas metatudományos elméletként kezeljük, arra a következtetésre jutunk, hogy egy ilyen metaelmélet a tudomány státusát döntő módon másként láttatja, mint az analitikus tudományelmélet.

Hatodszor: Az elméleti terminusok fogalmi metaforákon alapuló szerkezetének feltárása jelentősen megkönnyítheti a tudomány eredményeinek *oktatását* és érdeklődők szélesebb köréhez való eljuttatását. Ez azért bír különös jelentőséggel, mivel ezek az eredmények egyébként csupán speciális szakmai felkészültség alapján lennének érthetőek.

Végül: A kognitív szemantika metaelméleti alkalmazása új lehetőségeket villant fel nem csupán a nyelvészet, hanem

a *tudományelmélet* számára is, melynek problémakezelését bizonyos esetekben jelentősen módosíthatja. Így például elvezethet az „elmélet” fogalmának újfajta, az ismert fel-fogásoktól eltérő meghatározásához. Az elmondottakból az következik ugyanis, hogy a tudományos elméletalkotás folyamán fogalmi metaforák segítségével egyedi adatokat koherens egésszé összefoglalva kísérlünk meg a közvetlen tapasztalat számára hozzáférhetetlen fogalmi tartományokat hozzáférhetővé tenni. E törekvés eredményeként fogalmazzuk meg hipotéziseinket. Ahhoz, hogy fogalmi metaforákban gyökerező metaforikus kifejezések segítségével hipotéziseket fogalmazzunk meg, mindenekelőtt a forrástartományt meg kell feleltetnünk a céltartománynak. Amennyiben ez a viszony létrejön, és teljesülnek bizonyos metodológiai követelmények – mint pl. az ellentmondásmentesség és a koherencia –, akkor „a kiválasztott metafora megad egy elméletet”.¹⁸ Ily módon az „elmélet” kategóriáját bizonyos forrás- és céltartományok összekapcsolásán nyugvó fogalmi metaforaként határozhatjuk meg.

Meg kell azonban vizsgálnunk az érem másik oldalát is. Tegyük fel azt a kérdést, hogy milyen érvek merülhetnek fel a kognitív metaforaelméletnek a 4. szakaszban ismertetett alkalmazásaival szemben.

5.2. *Érvek (HKM)-mel szemben*

Először, Lakoff és Johnson tudatosan visszahozzák a *metafizikát* a szemantikába, és ezzel radikálisan szembe-helyezkednek az analitikus filozófiának azzal az eredeti

¹⁸ Baldauf i.m. 279.

törekvésével, hogy az empirikus kérdéseket elválasszák a metafizikaiaktól. Ugyanakkor Lakoff és Johnson elméletében a metafizika státusa, valamint viszonya az elmélet posztulált empirikus jellegéhez távolról sem világos.

Másodszor, a nyelvi adatok elemzése kizárólag *a nyelvész nyelvi intuícijára korlátozódik*, vagyis Lakoff és Johnson előfeltételezi, hogy az emberek nyelvi kompetenciája között – egy kultúrán belül – nincsenek lényeges eltérések. Csakhogy a metaforákkal kapcsolatos intuitív elképzeléseink mögött nem feltételezhetünk egy transzparens, közvetlenül megragadható és egységes szemantikai kompetenciát. Empirikus vizsgálatok ugyanis McGlone szerint arra engednek következtetni, hogy a metaforikus kifejezésekkel kapcsolatos intuíciónk között jelentős eltérések tapasztalhatók, és elképzeléseink gyakran félrevezetőek is lehetnek.¹⁹ Márpedig ha az adott kifejezések metaforikus elemzésének nem egyetlen, hanem számos, esetleg eltérő eredményekre vezető módja van, akkor ebből az következik, hogy az *introspekció* nem lehet a metaforikus kifejezések mögött feltételezett fogalmi metaforák azonosításának adekvát módszere.

Harmadszor, még a viszonylag plauzibilis esetekben is felmerül az a probléma, hogy a céltartomány és a forrástartomány körülhatárolása nem világos kritériumok, hanem a mindenkori elemző intuícója alapján történik. Az „absztrakt” és a „konkrét” kategóriája (vö. (10)(e) és (f)) homályos. Hol húzódik az a határ, amelyen túl egy fogalmi tartomány már elég „absztrakt” ahhoz, hogy ne lehessen egy metaforikus folyamat forrástartománya? Ha pedig nem

¹⁹ Vö. McGlone (2001: 95ff.).

húzható ilyen határ és „absztrakt” kategóriák is betölthetik a forrástartomány szerepét, akkor kicsúszik a talaj Lakoff és Johnson azon központi feltevése alól, amely azt mondja ki, hogy a fogalmi metaforák egy „absztrakt” fogalmi tartományt közvetlen, „konkrét”, érzéki tapasztalatok alapján magyaráznak.

Negyedszer, *a metaforikus kifejezések és a fogalmi metaforák közötti kapcsolat* tisztázatlansága számos megoldatlan kérdést vet fel:

(a) Lakoff & Johnson (1980) még az „erős nézetet”²⁰ képviselte, amely szerint a nem közvetlen érzéki tapasztalatokra vonatkozó fogalmak *nem rendelkeznek önálló struktúrával*, hanem azt egy konkrétabb forrásterületől kapják oly módon, hogy egy fogalmi metafora segítségével a forrástartomány szerkezetét rávetítjük a céltartományra. E megoldással szemben azonban súlyos kifogások merülnek fel. Először is, amennyiben az absztrakt fogalmak egyáltalán nem rendelkeznének saját reprezentációval, nem tudnánk különbséget tenni a forrás- és a céltartomány között. Másodszor, a forrástartomány nem minden elemét visszük át a céltartományra, vagyis a metaforikus strukturalás mindig *parciális*. Ez azonban csakis akkor lehetséges, ha rendelkezünk olyan elképzelésekkel a céltartományról, amelyek nem származhatnak a forrástartományból. Harmadszor, egy-egy absztrakt fogalmat rendszerint többféle, egymással nem izomorf forrástartomány segítségével is konceptualizálhatunk, vagyis a céltartománynak egyszerre

²⁰ Vö. McGlone (2001: 93).

többféle, egymástól többé-kevésbé különböző szerkezeti felépítéssel is rendelkeznie kellene.²¹

(b) Murphy (1996) vetette fel a „gyenge nézetet”.²² Ezen felfogás értelmében az absztrakt fogalmak szerkezetét csupán *befolyásolják* a konkrét fogalmak, de nem határozzák meg teljesen. Ez az elképzelés kiküszöböli az erős nézettel szemben megfogalmazott kifogások egy részét, azonban nem kevésbé súlyos problémákat vet fel maga is. Mindezekelőtt megtartja az erős nézet két előfeltevését. Az egyik előfeltevés szerint a szavak és a gondolkodás között kölcsönösen egyértelmű hozzárendelés létesíthető, mivel a tapasztalás, a gondolkodás, a nyelv és a cselekvés mögött ugyanaz a fogalmi rendszer húzódik meg. Erre épül a második előfeltevés, mely azt mondja ki, hogy ezt a fogalmi rendszert közvetlenül megragadhatjuk a nyelv vizsgálatával.

Vagyis mind az „erős” mind a „gyenge nézet” olyan módon próbálja megragadni a nyelv és a fogalmi tudás kapcsolatát, hogy az eljárás *körben forgó érveléshez* vezet.²³

²¹ Lakoff & Johnson (1980) értékhierarchiák felállításával kísérli meg kivédeni ezt a problémát, azonban megoldásuk korántsem nevezhető plauzibilisnek, ugyanis a metaforák közötti konfliktusok nem minden esetben értékkonfliktusok. Példa lehet erre az IDŐTARTAMOK TARTÁLYOK metafora (pl.: ebben az ÉVBEN, a múlt hónapBAN, a következő pillanatBAN, ebben a percBEN), melynek ellentmond a múlt héten vagy a hétfőn metafora. Nem világos, hogyan lehetne megindokolni, miért szorítja háttérbe a tartálymetaforát a hetek vagy a napok esetében egy másik metafora. Ld. még ehhez Baldauf (1997: 213ff).

²² Vö. McGlone (2001: 94).

²³ A kognitív metaforaelmélet cirkularitásának problémájához ld. még: Csátár (2004).

„[...] Lakoff azon állítása, amely szerint a metaforák túllépnek nyelvi megnyilvánulásaikon, hogy befolyásolják a fogalmi struktúrát, kizárólag ezeken a megnyilvánulásokon alapul. Honnan tudjuk, hogy az emberek építmények terminusaiban gondolkoznak az elméletekről? Onnan, hogy az emberek gyakran beszélnek elméletekről úgy, hogy építményekkel kapcsolatos kifejezéseket használnak. Miért beszélnek az emberek gyakran úgy az elméletekről, hogy építményekkel kapcsolatos kifejezéseket használnak? Azért, mert az emberek az építmények terminusaiban gondolkoznak az elméletekről. Világos, hogy a fogalmi metaforák elméletének túl kell lépnie az ilyesfajta körben forgó érvelésen, és a nyelvi evidenciától független bizonyítékokat kell keresnie.” (McGlone 2001: 95)

A cirkularitás problémája súlyos nehézséget jelent a fogalmi metaforaelmélet képviselői számára, ugyanis miközben elméletük egyszerre akarja megragadni a fogalmi metafora mentális használatát és nyelvi jelenlétét, egyúttal elmosni is látszik a kétféle szint közötti hierarchikus viszonyt: a mentális szint prioritásának alapvető tételét annak nyelvi realizációjával szemben. Ennek folyománjaként a fogalmi metaforaelmélet csupán *posztulálja*, hogy a metafora a fogalmi tudásunk és nem a nyelvi tudásunk része. Továbbgondolva ezt a problémát, ad absurdum ahhoz a megállapításhoz jutunk, mely szerint az is elképzelhető, hogy a metafora nem a fogalmi tudásunk, hanem a nyelvi tudásunk része. Az elme efféle felosztása azonban teljesen idegen a fogalmi metaforaelmélet képviselőitől, mivel szerintük a nyelvi tudás nem lehet független a fogalmi tudá-

sunktól. A cirkularitás problémája azért igen nagy horde-rejű kérdés, mert – mint látható – végeredményben akár a fogalmi metaforaelmélet mögötti holista elmekoncepció kritikája is kibontható belőle.

(c) Gibbs egy még gyengébb hipotézis mellett érvel: a fogalmi metaforák szerepe szerinte arra korlátozódik, hogy a figuratív nyelv *interpretálásában* játszanak szerepet, strukturálásukban azonban nem.²⁴ Modelljében 4 fázist különít el:

„A *megértés* arra a közvetlen, egyik pillanatról a másikra bekövetkező folyamatra utal, amelynek során jelentéseket rendelünk a kijelentésekhez. A *felismerés* a megértés produktumainak típusára (type) vonatkozik (azaz, meghatározzuk, hogy a kifejezés a jelentés egy bizonyos típusát hordozza, például szó szerinti, metaforikus, ironikus, stb.). Az *interpretáció* a megértés produktumainak egyes példányaira (token) vonatkozik (azaz meghatározzuk a jelentés adott típusának konkrét tartalmát). Az *értékelés* a produktumra mint típusra vagy mint egyes példányra vonatkozó esztétikai ítéletekre vonatkozik.” (Gibbs 2002: 103)

Gibbs modelljében a fogalmi metaforák feladata abban áll, hogy segítenek megérteni a metaforikus kifejezéseket, amennyiben képesek vagyunk felismerni őket az adott metaforikus kifejezés „mögött”. Ezzel ő is – akárcsak az erős és a gyenge nézet hívei – fenntartja azt a hipotézist, hogy rendelkezünk *fogalmi metaforák egy készletével*, amelyből

²⁴ Vö. McGlone (2001: 98).

a megfelelő elemet kiválaszthatjuk. Fogalmi rendszerünk a kognitív metaforaelmélet minden eddig tárgyalt változata szerint egy axiómarendszer analógiájára épül fel, ahol az axiómák szerepét a közvetlen fizikai tapasztalataink játszzák, majd metaforikus következtetések segítségével juthatunk el az absztrakt területek megértéséhez. Ez egyúttal megkérdőjelezi a rendszer holisztikus voltát is, hiszen a fogalmi rendszeren belül találtunk egy olyan „részrendszert” (a közvetlen fizikai tapasztalatainkra vonatkozó fogalmakét), amely *önálló*nak tekinthető abban az értelemben, hogy a benne található fogalmak genezise és reprezentációja *elsődlegesnek* és így *függetlennek* tekinthető az absztrakt fogalmakéhoz képest; a két rendszer közötti kapcsolatot Lakoff és Johnson szigorúan *egyirányúnak* tételezi.

Ugyanakkor a fogalmi metaforák elméletével szemben fellépő konkurens kognitív elméletekkel kapcsolatban is felvethetők hasonlóan súlyos vádak. Például a Glucksberg és Keysar által kidolgozott, és McGlone által kritikátlanul elfogadott *Property Attribution Theory* (PAT) ellen éppen egy lakoffiánus kutató fogalmazta meg a cirkularitás vádját.²⁵

Ötödször, számot kell vetnünk azzal, hogy abból a tételből, mely szerint a tudományos fogalomalkotásnak a fogalmi metaforaelmélet értelmében vannak metaforikus mozzanatai, sem az nem következik szükségszerűen, hogy a tudományos fogalomalkotás *lényegében véve* metaforikus folyamat, sem pedig az az általánosítás nem vonható le belőle minden további nélkül, hogy *a tudományos megisme-*

²⁵ Vö. Keysar & Glucksberg (1992), Glucksberg (2001), illetve Ritchie (2003).

rés egésze leírható volna a fogalmi metaforaelmélet eszköztárával.²⁶ E problémát általánosítva megállapíthatjuk, hogy a fogalmi metaforaelmélet képviselői vizsgálódásaik során az emberi tapasztalás és fogalomalkotás egyetlen terrénumát sem zárják ki a vizsgálódásaik köréből, és nem töreksenek az elmélet lehetséges határainak feltérképezésére, hanem reflektálatlanul kiterjesztik azt az emberi megismerés minden területére. Lakoff például elmélete egyik klaszszikus megfogalmazásában a következőképpen ír:

„A metafora az absztrakt fogalmak megértésének és az absztrakt gondolkodás végrehajtásának fő mechanizmusa. A legtöbb dolog – a legevilágibbtól a legobskúrusabb *tudományos elméletekig* – csak metaforák segítségével érthető meg.” (Lakoff 1993: 244)

Összevetve egymással az 5.1. szakaszban bemutatott példák tanulságait és az 5.2. szakaszban megfogalmazott ellenérveket, azt a konzekvenciát vonhatjuk le, hogy a kognitív metaforaelmélet számos olyan eredményt volt képes felmutatni, amelyhez az analitikus tudományelmélet keretein belül maradó próbálkozásokkal nem juthattunk volna el, ugyanakkor azonban olyan megoldatlan problémákat is felvet, amelyek nem kevésbé súlyosak, mint azok, amelyek az analitikus tudományelméleten belüli próbálkozásokat megkérdőjelezték.

Végző soron azzal kell szembesülnünk, hogy

²⁶ Ez utóbbi esetben ugyanis elkövetnénk azt a hibát, melyet Larry Laudan tudományfilozófus a részleges leírás hibájának nevez. Vö. Laudan (1999: 492)

- (14) (a) a kognitív metaforaelmélet egyes elméletváltozataiban fokozatosan gyengül a kapcsolat a kognitív szféra és a nyelvi szint között;
- (b) következésképpen egyre csökken annak a hipotézisnek a plauzibilitása is, amely szerint a metaforikus folyamatok konstitutív szerepet töltenek be az elméletalkotásban;
- (c) ugyanakkor a 2. szakaszban vizsgált megoldási kísérletek az analitikus tudományelmélet keretein belül maradnak, s így olyan háttérfeltevésekre támaszkodnak, amelyek a tudományelméletben az utóbbi évtizedekben bekövetkezett fejlemények alapján megkérdőjelezhetőek vagy legalábbis erősen vitatottak;
- (d) több – mind az analitikus tudomány-elméleten, mind a kognitív metaforaelméleten belüli – elmélet(változat)tal szemben is felvetődött a cirkularitás vádja.

A kérdés természetesen az, hogy valóban be kell-e ér-nünk azzal a destruktív végkövetkeztetéssel, hogy nemcsak a kiinduló (P') problémának, de még a tudománytörténeti fejleményekkel számot vető (P'') változatnak sincsen megoldása.

6. Perspektívák

Néhány jel arra mutat, hogy nem feltétlenül ez a helyzet. A következő megfontolások némi bizakodásra adhatnak okot:

(a) Lényegesen különböző háttérfeltevésekből kiindulva több esetben is *hasonló következtetésre juthatunk* néhány

kérdésben, így például azzal kapcsolatban, hogy az elméleti terminusok jelentése kontextus- és elméletfüggő; hogy nem tartható az elméleti vs. megfigyelési illetve az elméleti vs. nem-elméleti dichotómia; vagy hogy a probléma alapvetően nyelvi természetű.

(b) Több megközelítésmód is képes volt olyan új eredményeket felmutatni, amelyeket a többi irányzat képviselői is akceptálhatónak ítélnék (vagy legalábbis nem cáfolnak), de amelyek kizárólag az adott elméleti keretben érhetők el.

(c) További fogódzót jelenthet az is, hogy az utóbbi évtizedekben jelentős szemléletváltozás következett be az argumentációelméletben. Többek között finomodtak azok az eszközök, amelyek segítségével az egyes következtetések akceptálhatósága megítélhető. S bár a téves következtetések definiálásával kapcsolatosan konszenzusról aligha beszélhetünk, abban egyetértés van, hogy sokkal nagyobb figyelmet kell szentelni az érvelések *kontextusfüggőségének* és *episztemikus aspektusainak*. Vonatkozik ez a megállapítás a körben forgó érvelésre is, amelyet Arisztotelész óta az egyik legsúlyosabb argumentációs hibának szokás tartani. Woods és Walton – a cirkuláris érvek különféle értelmezéseivel kapcsolatban felmerülő problémák alapos mérlegelése után²⁷ – az alábbi megállapításra jut:²⁸

„A cirkularitás nem azt jelenti, hogy a szóban forgó érv ne volna érvényes, hanem inkább a hatékonyság szisztematikus hiánya jellemzi. A körben forgó érvelés azért hibás, mert szisztematikusan híján van annak az erőnek, amelynek segítségével növelhetné konklúziója

²⁷ Vö. Woods & Walton (1989: 29ff.).

²⁸ Az alábbi idézet első mondatában az „érvényes” kifejezés de-
duktív érvényességet jelent.

hihetőségét azok szemében, akik felé irányul.” (Woods & Walton 1989: 43ff.)

A körben forgó érvelés ezen értelmezése megteremti annak lehetőségét, hogy újragondoljuk, hol húzzuk meg a határt a hibás, illetve a helyes, azaz elfogadható érvelések között, valamint, hogy újraértékeljük az egyes elméletekkel szemben elhangzott cirkularitás-vádakat is. Lehetséges például, hogy ezen szempontok alapján csupán a kognitív metaforaelmélet „erős nézete” bizonyul körben forgónak.

(d) Az egyes kognitív metaforaelméletekkel kapcsolatban érdemes megjegyezni továbbá, hogy egyre nagyobb mértékben támaszkodnak a pszicholingvisztika eszköztárára, és megkísérlik hipotéziseiket empirikus úton is *ellenőrizni*. Ez megteremti annak a lehetőségét, hogy az egyes látens vagy explicit háttérfeltevések plauzibilitása újra és újra átértékelődjön, aminek eredményeül újabb elméletváltozatok *pluralizmus*a jön létre. Másképp fogalmazva: az „erős nézet”-et a kognitív metaforaelmélet egyes irányzatainak sokasága váltja fel, amelyek rendelkeznek ugyan közös háttérfeltevésekkel, azonban ezek szerepe és plauzibilitása az egyes elméletváltozatokban többé-kevésbé eltérő. Ily módon a kognitív metaforaelmélet egészét akár egy ciklikus és prizmatikus érvelési folyamatnak is tekinthetjük.²⁹ E folyamat során például a *fogalmi metaforák* létezésére és szerepére vonatkozó kezdeti elképzelések az egyes elméletváltozatokban módosulnak, újra és újra átértékelődnek, amelynek eredményeképpen a metaforikus kifejezéseket mindig más és más perspektívából, azaz részben más hát-

²⁹ A ciklikus és prizmatikus érvelés fogalmához ld. Rescher (1976), Rescher (1987), Kertész & Rákosi (2004).

térfeltevésekből kiindulva vesszük szemügyre. Jelenlegi tudásunk alapján nyilvánvalóan nem vállalkozhatunk arra, hogy jóslatokba bocsátkozzunk e folyamat végkimenetelét illetően. Lehetséges, hogy a fogalmi metaforák létezése általánosan elfogadottá válik, és konszenzus alakul ki a fogalmi tudásunkban, a nyelvi tudásunkban és a tudományos megismerésben betöltött szerepüket illetően.

Az imént érintőlegesen jelzett megfontolások alapján abban a hitben ringathatjuk magunkat, hogy buzgólkodásunk talán mégsem egészen hiábavaló. Mégis – stílszerűen egy metaforikus képpel zárva fejtegetéseinket – ezen a ponton ismét fordítani kell egyet érvelésünk köpönyegén, mivel a tudományelmélet-történeti áttekintés konklúziói arra intenek bennünket, hogy nem feledhetjük el Nicholas Rescher intelmét:

„Biztosak lehetünk abban, hogy a dolgok nem mindig mennek ilyen simán: (nyilvánvalóan) megtörténhet az is, hogy az eredmények megharapják az őket kiinduló feltevésekkel tápláló kezét – azaz, végül hamisként utasítanak el némely kiinduló feltevést.” (Rescher 1976: 118).

Irodalom

- Bach, E. (1986): Natural Language Metaphysics. In: Barcan Marcus, R. et.al (eds.): *Logic, Methodology and Philosophy of Science VII*. Amsterdam: Elsevier, 573–595.
- Baldauf, Ch. (1997): *Metapher und Kognition*. Frankfurt a.M. etc.: Lang.
- Boyd, R. (1993): Metaphor and Theory Change: What is „Metaphor” a Metaphor for? In: Ortony, A. (ed.):

- Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 481–532.
- Csatár, P. (2004): Zirkularität und Metaphernforschung. Reflexionen über David Ritchie's A Note on Circularity. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 14.2, 117–124.
- Drewer, P. (2003): *Die kognitive Metapher als Werkzeug des Denkens. Zur Rolle der Analogie bei der Gewinnung und Vermittlung wissenschaftlicher Erkenntnisse*. Tübingen: Narr.
- Duerr, R. (1998): The Reference of Theoretical Terms. *Paper given at the 20th Word Congress of Philosophy, Boston MA, 10–15th August, 1998*.
- Fehér, M. (1983): *A tudományfejlődés kérdőjelei. A tudományos elméletek inkommenzurabilitásának problémája*. Budapest: Akadémiai.
- Forrai, G. & Szegedi, P. (1999): *Tudományfilozófia*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Áron.
- Gibbs, R. (2002): Identifying and appreciating poetic metaphor. *JLS* 31, 101–112.
- Glucksberg, S. (2001): *Understanding Figurative Language: From Metaphors to Idioms*. Oxford: Oxford University Press.
- Gochet, P. (1984): *Quine zur Diskussion*. Frankfurt am Main / Berlin: Ullstein.
- Hempel (1973): The Meaning of Theoretical Terms – A Critique of the Standard Empiricist Construal. In: Suppes, P. et al. (eds.), *Logic, Methodology, and Philosophy of Science IV*. The Hague: North Holland.
- Hesse, M. (1980): *Revolutions and Reconstructions in the Philosophy of Science*. Brighton: The Harvester Press.

- Huoranszky F. (2001): *Modern metafizika*. Budapest: Osiris.
- Jäkel, O. (1996): Metaphorical Scenarios of Science. In: Pütz, M. & Dirven, R. (eds.): *The Construal of Space in Language and Thought*. Berlin & New York.
- Jäkel, O. (1997): *Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen*. Peter Lang: Frankfurt a.M./Berlin/Bern/New York/Paris/Wien.
- Johnson, M. (1987): *The Body in the Mind*. Chicago.
- Kertész, A. (2004a): *Cognitive Semantics and Scientific Knowledge. Case studies in the cognitive science of science*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Kertész, A. (2004b): *Philosophie der Linguistik. Studien zur naturalisierten Wissenschaftstheorie*. Tübingen: Narr.
- Kertész, A. & Rákosi, Cs. (2004): Ellentmondás és plauzibilis következtetés a nyelvészetben. Előtanulmány nyelvészeti elméletek argumentációs szerkezetének vizsgálatához I. *Magyar Nyelv* 2004/2, 129–146; II. *Magyar nyelv* 2004/3, 273–290.
- Keysar, B. & Glucksberg, S. (1992): Metaphor and Communication. *Poetics Today* 13 (4), 633–658.
- Kripke, S. (1972): *Naming and Necessity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Kripke, S. (1977): Identity and Necessity. In: Schwartz, S.P. (ed.), *Naming, Necessity, and Natural Kinds*. Ithaca: Cornell University Press, 66–101.
- Kuhn, T.S.(1993): Metaphor in Science. In: Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 533–543.
- Kutschera, F. von (1972): *Wissenschaftstheorie I–II*. München: Fink.

- Lakoff, G. (1993): The Contemporary Theory of Metaphor. In: Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 202–252.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980): *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1999): *Philosophy in The Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- Laudan, L. (1999): A tudomány áltudománya. In: Forrai, G. & Szegedi, P. (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 477–495.
- Liebert, W.-A. (1995): The Lexicon of Metaphor Models as a Mental Tool for Analogical Problem-Solving in Science. In: Dirven, R. & Vanparys, J. (eds.): *Current Approaches to the Lexicon*. Frankfurt am Main, 433–448.
- Liebert, W.-A. (1996a): Hypertextdesign in der kognitiven Lexikographie. In: Wiegand, H.-E. (Hrsg.): *Wörterbücher in der Diskussion II*. Tübingen, 103–139.
- Liebert, W.-A. (1996b): Die transdiskursive Vorstellungswelt zum AIDS-Virus. In: Kalverkämper, H.M. & Baumann, K.-D. (Hrsg.): *Fachliche Textsorten*. Tübingen, 789–811.
- Loux, M.J. (2002): *Metaphysics: A Contemporary Introduction*. London: Routledge.
- McGlone, M.S. (2001): Concepts as Metaphors. In: Glucksberg (2001), 90–107.
- Montuschi, E. (2001): Metaphor in Science. In: Newton-Smith, W.H. (ed.): *A Companion to the Philosophy of Science*. Oxford: Blackwell, 277–282.
- Murphy, G.L. (1996): On Metaphoric Representation. *Cognition* 60: 173–186.

- Murphy, G.L. (1997): Reasons to Doubt the Present Evidence for Metaphoric Representation. *Cognition* 62, 99–108.
- Percival, P. (2001): *Theoretical Terms: Meaning and Reference*. In: W.H. Newton-Smith (ed.): *A Companion to the Philosophy of Science*. Oxford: Blackwell, (2001), 495–514.
- Putnam, H. (1975): What Theories are Not. In: *Mathematics, Matter and Method. Philosophical Papers*, Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 215–227.
- Putnam, H. (1980a): Explanation and Reference. In: *Mind, Language and Reality. Philosophical Papers*, Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 196–214.
- Putnam, H. (1980b): The Meaning of „Meaning“. In: *Mind, Language and Reality. Philosophical Papers*, Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 215–271.
- Quine, W.V.O. (1952): *Methods of Logic*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Quine, W.V.O. (1953): *From a Logical Point of View*. New York: Harper & Row.
- Quine, W.V.O. (1960): *Word and Object*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Rescher, N. (1976): *Plausible Reasoning*. Assen/Amsterdam: Van Gorcum.
- Rescher, N. (1987): How Serious a Fallacy Is Inconsistency? *Argumentation* 1, 303–316.
- Ritchie, D. (2003): Categories and Similarities: A Note on Circularity. In: *Metaphor and Symbol* 18 (1), 49–53.
- Sneed, J.D. (1971): *The Logical Structure of Mathematical Physics*. Dordrecht: Reidel.
- Stegmüller, W. (1970): *Theorie und Erfahrung*. Berlin & Heidelberg & New York.

- Stegmüller, W. (1973): *Personelle und statistische Wahrscheinlichkeit*. Berlin & Heidelberg & New York.
- Woods, J. & Walton, D. (1989): *Fallacies*. Dordrecht: Foris.
- Zoglauer, Th. (1993): *Das Problem der theoretischen Terme*. Braunschweig: Vieweg.

Hogyan beszéljünk a fikcióról?

1.

Figyeljük meg a következő mondatokat:

- (1) A Mikulás csak akkor jön, ha már mindenki alszik.
- (2) Le kell feküdnünk, mert a Mikulás csak akkor jön, ha már mindenki alszik.
- (3) A gyerekek azt hiszik, hogy a Mikulás csak akkor jön, ha már mindenki alszik.

Tegyük fel, hogy Mari gyermekeinek mondja (1)-et. (1) elemzése könnyű és magától értetődő: Mari valójában nem referál a Mikulásra, mivel a Mikulás nem létezik; de úgy tesz, mintha létezne, és a 'Mikulás' szóval a 'színlelés összefüggésén belül' referál (de azt is mondhatnánk: kvázi-referál). Hasonló módon elemezhető (2) is. Mari itt ismét úgy tesz, mintha a Mikulás létezne, és kijelentésének egésze ebben az összefüggésben értelmezendő.

A látszat ellenére (3) is hasonlóképpen elemezhető. Mivel a Mikulás nem létezik, Mari nem állíthatja, hogy gyermekei hite a Mikulás ilyen és ilyen tulajdonságaira vonatkozik. Ha szinguláris hitet tulajdonítana gyermekeinek, akkor elkötelezné magát a Mikulás létezése mellett. Mari nem tehet mást, minthogy színlel: úgy tesz, mintha a Mikulás létezne, és a színlelés összefüggésén belül gyermekeinek azt a hitet tulajdonítja, hogy ő (a Mikulás) csak akkor jön, ha már mindenki alszik.

A (3)-hoz hasonló állításokat először John McDowell elemezte hasonló szellemben húsz évvel ezelőtt. A következő idézet tőle származik:

Tegyük fel, hogy találunk egy olyan kifejezést – például: ‘Mumbo-Jumbo’ –, amely szintaktikai szempontból ugyanúgy viselkedik mint egy név, de tudjuk, hogy e névnek nincs viselője. (...) Megalapozottan állíthatjuk, hogy egy szokványos nevet tartalmazó állító mondat őszinte használata a név viselőjére vonatkozó hitünket fejezi ki. Ha (megítélésünk szerint) a névnek nincs viselője, a névvel nem tudunk ilyen tiszta formában hitet kifejezni. (...) Ilyen esetben azt mondhatnánk például, hogy „Ez az ember azt állítja, hogy Mumbo-Jumbo villámokat szór”, és e mondatot úgy értelmezhetnénk, mint ami azt a hitet fejezi ki, hogy Mumbo-Jumbo villámokat szór. Ez azonban nem lenne helyénvaló következtetés. *Ilyenkor pusztán a beszélő véleményét imitálnánk.* (McDowell 1977, 124–127; Kiemelés: F. R.)

McDowell szerint, amikor kijelentjük, hogy XY szerint Mumbo-Jumbo villámokat szór, pusztán színlelt állítást teszünk. Egy ilyen kijelentés csak akkor lehetne őszinte, ha előfeltételeznénk, hogy Mumbo-Jumbo létezik. Ha véleményünk szerint a ‘Mumbo-Jumbo’ névnek nincs viselője, két dolgot tehetünk. Vagy más stílusban fejezzük ki a beszélő hitét (tehát nem az egyszerű szubjektum-predikátum szerkezetű ‘Mumbo-Jumbo villámokat szór’ mondatot használjuk), vagy a beszélővel együttműködve időlegesen imitálnunk kell, hogy Mumbo-Jumbo létezik.

Színlelt módon használva (3) szinguláris terminusát felfoghatjuk olyan kifejezésnek, amelynek szemantikai tartalma kizárólag a viselője. Mivel itt nem találunk viselőt, a mondat nem fejez ki propozíciót sem. Ezt a következte-

tést azonban nehéz elfogadni. Amikor azt mondom, hogy a fiam azt hiszi, hogy a Mikulás ma este fog érkezni, akkor minden bizonnyal *igaz* állítást teszek: a fiam valóban ezt hiszi. McDowell felfogása szerint viszont itt csak 'színlelésről' van szó, a színlelés összefüggésén kívül a kijelentés nem igaz és nem hamis, mivel egy nem referáló szinguláris terminust tartalmaz. Ez a következtetés ellentmond várakozásainknak.

2.

Az utóbbi időben két szerző, Evans (1982) és Walton (1990) vizsgálta McDowell felfogását. Az imént vázolt következtetésre reagálva azt állították, hogy a 'színlelés komoly célokra is alkalmas lehet' (Evans 1982, 364). Walton megjegyzi:

Nem szokatlan, hogy aktuálisan mondunk valamit, és ezzel színlelve valami mást állítunk. A vacsoránál valaki megjegyzi, hogy képes lenne megenni akár egy orrszarvút is, amivel arra céloz, hogy nagyon éhes. Smith szarkasztikus hangvétellel megjegyzi, hogy 'John egy superhős', amivel azt akarja tudatni, hogy John hogyan vélekedik magáról. (Walton 1990, 394)

Evans és Walton szerint *a fikcióról* színlelt állításokkal komolyan is beszélhetünk *a fikció keretén belül*: állításaink akkor igazak a fikcióra, ha színlelt módon igazak a fikció keretén belül. (Evans 1982, 363–364; Walton 1990, 399). Így például mondhatom, hogy

- (4) A Mikulásnak fehér szakállja és piros ruhája van.

(5) Sherlock Holmes éleselméjű, Watson pedig megbízható.

igaz állításokat téve a megfelelő történetekre. Ez a szó-kás Walton szerint egészen elterjedt. Ha egy viselkedést helyesnek tartunk, azt a viselkedés követésével is közölhetjük.¹ Ennek megfelelően érdemes a fikciót is úgy kezel-nünk, mintha igaznak tartanánk proposícióit. Egy színlelt hit kifejezésével, ahogyan (4) és (5) példáinál megfigyelhet-tük, indirekt módon tehát azt is kifejezzük, hogy elfogad-juk bizonyos állítások fikción belüli igazságát.

E felfogás szerint számos olyan megnyilatkozás létezik, amely szó szerinti értelemben csak színlelt állítás, de in-direkt módon mégis *valódi* igazságot fejez ki. Ezzel ma-gyarázhatjuk, hogy miért érezzük a 'Conan Doyle történe-teiben Holmes gyakran szív ópiumot' és 'A fiam azt hiszi, hogy a Mikulás ma este fog érkezni' mondatokat valóban igaznak és nem csak színlelt módon igaznak. A beszélő a Holmes történetekről vagy gyermeke hitéről igaz jellem-zést ad, anélkül, hogy közben szó szerinti értelemben igaz állításokat tenne vagy proposíciókat fejezne ki.

Ez az elemzés azonban felvet egy komoly problémát. Talán elfogadhatjuk, hogy (5) kimondásával indirekt mó-don igaz állítást teszünk a Holmes történetről, állításunk igazságát színelve a történet összefüggésén belül. Amikor azonban *explicitté* tesszük, hogy a történetről beszélünk, ahogyan a következő példában is,

¹ „Úgy is tudathatjuk másokkal, hogy mi egy bizonyos helyzetben a helyes viselkedés, ha mi is a helyes viselkedést követjük. Egy távoli kultúrában a bennszülöttek úgy is tudathatják az idege-nekkel, hogy a papagájtojással ízesített kígyómáját meg kell enni, hogy példát mutatnak.” (Walton 1990, 399)

- (6) *A Conan Doyle történetekben Sherlock Holmes éleselméjű, Watson pedig megbízható.*

vajon még mindig indirekt módon jellemezzük a történetet? Milyen értelemben alapul (6) színlelt megnyilatkozások? Kérdéses, hogy a történetekre vonatkozó állítást ilyen esetben indirekt beszédaktusnak kell-e tartanunk. Hasonló érvényes az alábbi példára is:

- (3) *A gyerekek azt hiszik, hogy a Mikulás csak akkor jön, ha már mindenki alszik.*

Ez egy olyan állítás, amely szó szerinti értelemben és közvetlenül vonatkozik a gyerekek hitére – jóval közvetlenebbül, mint ahogyan a 'Meg tudnék enni egy orrszarvút' vagy a 'John egy szuperhős' állítások vonatkoznak az éhségre és John kvalitásaira.

Szembe kell néznünk egy másik elméleti problémával is. Ha azt mondjuk, hogy a (3)-hoz és (6)-hoz hasonló metafikcionális mondatok szó szerinti értelemben csak színlelt állításokat tesznek, akkor meg kell mondanunk, hogy pontosan melyek ezek a színlelt állítások. Az ilyen mondatok egy *prefixumból* ('A Conan Doyle történetekben', 'A gyerekek azt hiszik, hogy') és egy *fikcionális mondatból* ('Holmes éleselméjű, Watson pedig megbízható', 'A Mikulás csak akkor jön, ha már mindenki alszik') állnak. A fikcionális mondatok csak színlelt igazságot fejeznek ki, olyasmit, ami a fikció kontextusában igaz lehet, de a valóságban nem igaz és nem is hamis. Vajon a metafikcionális mondatok ugyanazt a színlelt igazságot fejezik ki, mint a fikcionális mondatok? Aligha. (6) explicit módon említi a Conan Doyle történeteket, azaz magát a fikciót. A fikció azonban nem a fikcióban létezik: ezért a fikcióban nem lehet igaz,

hogy a fikcióban Holmes éleselméjű. Ami igaz a fikcióban, az nem más, minthogy Holmes éleselméjű. A kérdés tehát az, hogy a metafikcionális mondatok milyen értelemben fejeznek ki színlelt igazságot. Erre esetleg úgy válaszolhatunk, hogy a metafikcionális mondatok valódi igazságot fejeznek ki a fikcióról *mint* a valós világ tárgyáról. Ez a válasz megfelelne intuitív várakozásunknak, mely szerint az ilyen példák teljesen szokványos kijelentések, és nem az ironikus nyelvhasználatra jellemző indirekt megnyilatkozások. Érdekes megfigyelni, mit mond Watson a (6)-hoz hasonló példákra. Szerinte a fikcionális mondat használata (6)-ban olyan színlelés, ami a Conan Doyle történetek nyelvjátékához tartozó lépésként értelmezendő. Az összetett mondat egésze azonban már nem színlelés, hanem valódi metafikcionális állítás a színlelés mellékmondatbeli aktusáról.

Walton analízise nem egyeztethető össze McDowell felfogásával. McDowell értelmezésében *a metafikcionális mondat* ugyanis csak színlelt igazságot fejezhet ki. Ha ezt a felfogást követjük, meg kell mondanunk, hogy pontosan mi az a színlelt igazság, amit a metafikcionális mondat kifejez. Így visszajutunk az előbbiekből már érintett problémához: ha a metafikcionális mondat szó szerinti értelemben fejez ki egy színlelt igazságot, ez az igazság nem lehet azonos a fikcionális mondat által kifejezett színlelt igazsággal, hiszen az utóbbi olyasmit mond ki, ami csak a 'fikcióban' igaz.

3.

A fikció által megteremtett színlelés – amiben Conan Doyle történeteinek olvasói részt vesznek – nem a színlelés egyetlen formája a (6)-hoz hasonló mondatoknál.

Walton megjegyzése szerint (1990, 422, 429) ebben az összefüggésben egy sajátos, másodlagos színlelés létezik is, amit 'meinongi színlelésnek' nevezhetnénk. A meinongi színlelés tartalma a következő: úgy teszünk, mintha a valóságos tárgyakon és helyzeteken kívül a világ valamely különleges dimenziója imaginárius tárgyakat és helyzeteket is tartalmazna. E felfogás szerint Holmes olyan imaginárius személy, aki az imaginárius dimenzióban *létezik*. Mivel létezik, referálni is tudunk rá. Az elsődleges színlelés (mely szerint Holmes a fiktív történethez tartozik) és a másodlagos, meinongi színlelés (mely szerint a Holmes történet a világ valamely különleges részét írja le) egyaránt Holmes 'létezését' állítja.

Az (5)-höz hasonló megnyilatkozások a színlelés mindkét formáját tartalmazzák, de (6)-nál már csak a másodlagos színlelésre hivatkozhatunk. Elsődleges színlelésről itt már nem beszélhetünk, hiszen mint láttuk, nem igaz a fikcióban, hogy a fikcióban Holmes éleselméjű. A színlelés meinongi formája viszont kimutatható. Ha azt mondjuk, hogy 'A Conan Doyle történetekben Sherlock Holmes éleselméjű', úgy teszünk, mintha Conan Doyle személyén és történetein kívül egy 'Holmes' nevű imaginárius személy is a világ része lenne, aki a fikción 'kívül' nem létezik. A létezést, pontosabban a reális létezést, olyan tulajdonságnak tekintjük ekkor, amivel bizonyos tárgyak rendelkezhetnek. Ahogyan Walton megjegyzi:

A realista elkötelezettségű teoretikusokkal együtt azt valljuk, hogy a 'fikcionális karakter' predikátum a színlelés összefüggésén belül bizonyos dolgok tulajdonságát fejezi ki, a 'létezés' tulajdonságával pedig bizonyos dolgok nem rendelkeznek. A realisták

hibája, hogy a színlelést összekeverik a színlelés tárgyával. (Walton 1990, 424).

Ebben a felfogásban egy metafikcionális megnyilatkozás nem lehet szó szerint igaz vagy hamis; igazságot csak a meinongi színleléssel lehet kifejezni. Vajon miért nem tekintjük a meinongi színlelést az ironikus beszédmódhoz hasonló közvetett megnyilatkozásnak? Ennek az a fő oka, hogy a meinongi színlelés a gondolkodás mélyen gyökerező formáihoz, például az idő mozgó tárgyként való elképzeléséhez kapcsolódik. Ez a metafora sokat elárul időről való gondolkodásunkról és beszédünkéről, például amikor 'előtünk lévő hetekről' beszélünk (Lakoff and Johnson 1980, 41–43). Mivel ez az időről való beszéd *megszokott* módja, észre sem vesszük szavaink metaforikusságát. A meinongi színlelés észrevétlen módon ugyanígy átszövi imagináriusról való gondolatainkat.

A meinongi színlelés a kognitív fejlődés bizonyos szakaszához köthető. Perner (1991) szerint már akkor képesek vagyunk az imagináriusról gondolkodni és beszélni, mielőtt megtanulnánk használni a 'reprezentáció' fogalmát. A gyermek először elsajátítja azt a képességet, hogy egyszerre több 'modellt' dolgozzon ki a valóságról. Ez a képesség az időbeli fogalmak használatában (a múlt, a jelen és a jövő elképzelésében) és a tényellentétes gondolkodásban (az imaginárius és az aktuális párhuzamos elgondolását megkövetelő szerepjátékban) jelentkezik. Különböző modellek, például a múlt és a jelen modelljeinek használata önmagában még nem elég. Perner amellet érvel, hogy a gyermeknek a különböző modelleket egyetlen, komplex modellben kell egyesítenie, mégpedig úgy, hogy képes legyen reprezentálni a múlt és a jelen, vagy az imaginárius és

az aktuális összefüggéseit. (Perner 1991, 65–66). Ez a komplex modell, amely egyaránt magában foglalja az imagináriust és az aktuálist, anélkül, hogy megszüntetné különbségeiket, nagyon hasonlít a meinongi színlelésre. A tárgyak itt reális és nem reális létezőkre oszlanak. További tulajdonságaik követik ezt a felosztást. Mindegyik tárgy a létezők birodalmához tartozik, és tulajdonságai alapján különböztethető meg a többi tárgytól (ide értve a 'reális' és az 'imaginárius' megkülönböztetést is). Egy kísérletről, amelyben a gyermekeknek egy képen látható helyzetet kellett összevetniük a valósággal (mindkettőben szerepelt Snoopy), Perner a következőket írja:

Attól függően, hogy mennyit tudtak a gyermekek a képen ábrázolt helyzetekről, felismerték, hogy Snoopy a képen nem mozog, nem ugrál stb. Ez a felismerés azonban nem jelentette azt, hogy a kép és a valóság közötti viszonyt is felismerték. Snoopy kétszeresen is jelen volt számukra, egyszer a képen, egyszer a valóságban. (Perner 1991, 85).

A gyermekek csak egy későbbi stádiumban jutnak el a reprezentáció fogalmához, amikor már képesek megérteni a téves reprezentációt, és felfogják, hogy egy adott tárgynak több reprezentációja is lehetséges.

4.

Tekintsük át az eddig elmondottakat. Azt állítottam, hogy a (3)-hoz és (6)-hoz hasonló metafikcionális megnyilatkozások csak a meinongi színlelés alapján tekinthetők (szó szerinti értelemben) igaznak vagy hamisnak. A színlelés összefüggésén kívül (3) és (6) nem igaz, és nem is hamis.

- (3) A gyerekek azt hiszik, hogy a Mikulás csak akkor jön, ha már mindenki alszik.

(6) A Conan Doyle történetekben Sherlock Holmes éleselméjű, Watson pedig megbízható.

Intuícióink szerint az ilyen megnyilatkozások közvetlenül igazak vagy hamisak. Emellett szól a következő érv:

A meinongi színlelés a gondolkodás mélyen gyökerező formáihoz, például az idő mozgó tárgyként való elképzeléséhez kapcsolódik. Ez a metafora sokat elárul időről való gondolkodásunkról és beszédünkéről, például amikor 'előttünk lévő hetekről' beszélünk. Mivel ez az időről való beszéd *megszokott* módja, észre sem vesszük szavaink metaforikusságát. A meinongi színlelés észrevétlen módon ugyanígy átszövi imagináriusról való gondolatainkat.

E felfogás alkalmazza a szó szerinti/metaforikus megkülönböztetést, még akkor is, ha rendszerint a megnyilatkozások metaforikus jelentését ragadjuk meg. A szó szerinti jelentésnek van egy nehezen hozzáférhető rétege, és van egy másik jelentésréteg, ami megfelel kommunikatív szándékainknak.

Létezik egy radikálisabb nézet is. Lakoff és Johnson szerint „hétköznapi fogalmaink rendszere ... alapvetően metaforikus természetű” (Lakoff and Johnson 1980, 3), és gyakran nincs is lehetőségünk a nem-metaforikus beszédre és gondolkodásra. Ez azonban nem gátolja meg, hogy megnyilatkozásaink és gondolataink igazak vagy hamisak legyenek. El kell viszont utasítanunk azt a nézetet, amely azt állítja, hogy „a metaforák csak indirekt módon, 'szó szerinti' parafrázissal képesek igazságot kifejezni” (Lakoff and Johnson 1980, 159). A szerzőpáros még ennél is tovább megy, és úgy fogalmaznak, mintha elutasítanák a szó

szerinti/metaforikus megkülönböztetést. Így például amikor azt állítják, hogy a háború metaforáiban beszélünk az érvelésről, akkor szó szerinti értelemben beszélünk, mivel felhasznált fogalmaink már eleve metaforikusak (Lakoff and Johnson 1980, 5). Lakoff határozottan elutasítja azt a nézetet, amely szerint a metaforikus beszédmódban „mondunk valamit (szó szerinti jelentéssel), amivel valami mást közlünk (ugyancsak szó szerinti jelentéssel)” (Lakoff 1993, 248).

A tisztánlátás kedvéért különböztessünk meg három dolgot. Először is felmerül a kérdés, hogy van-e minden metaforának szó szerinti parafrázisa; másodsor meg kell kérdeznünk, hogy fenntartható-e a szó szerinti és a metaforikus ellentéte; végül ki kell derítenünk, hogy mi a jelentés metaforikus komponensének szerepe az igazság meghatározásában. Jelenlegi témánk szempontjából csak a második és a harmadik kérdésnek van jelentősége. Meggyőződésem szerint Lakoff radikális nézeteit ezekben a kérdésekben el kell utasítanunk.

Len Talmy a 'fiktivitás kognitív elméletének' védelmezőjeként azt állítja, hogy a metafora kognitív színlelés, és meggyőződése szerint nem létezik olyan színlelés, amely ne tartalmazná azt a felismerést, hogy a kérdéses színlelés *pusztán* színlelés, azaz, minden színlelés háttérében ott áll egy nem-fiktív (szó szerinti) reprezentáció. Talmy egy helyütt így fogalmaz:

Egy kifejezést az tesz metaforikussá, hogy a kifejezésben reprezentált témáról a beszélők vagy a hallgatók rendelkeznek olyan háttértudással, ami ellentétes a mondottak kognitív reprezentációjával, és meg is értik ezt a diszkrepanciát (Talmy 1996, 269).

Lakoff és Johnson elismeri, hogy „az argumentum és a háború két különböző dolog” (1980, 5), bár szerintük a háború kifejezéseiből metaforikusan felépített argumentumok a normális gondolkodást és beszédmódot tükrözik. Ez alátámasztja Talmy megfigyelését:

Lakoff és Johnson három terminust tartalmazó formulái – például „A szerelem (van) utazás”, „Az argumentum (van) háború”, „A látás (van) érintés” – valójában formulák komplementer párjain alapulnak. Az egyik formula fiktív, a másik tényleges:

Fiktív: X (van) Y Tényleges: X nem Y

Így a szerelem ténylegesen *nem* utazás, bár bizonyos fiktív kifejezésben lehet utazás is. (Talmy 1996, 269)

Ez a megfigyelés feljogosít bennünket egy fontos különbségtételre. A metaforikus kifejezések esetében el kell különítenünk a ‘tényleges’ igazságfeltételeket a ‘fiktív’ igazságfeltételektől. Amikor ‘előttünk álló hetekről’ beszélünk, a felhasznált szavak talán azt sugallják, hogy az idő valamiféle mozgó tárgy, ahogyan Lakoff és Johnson fogalmaz; de az ‘előttünk álló hetek’ kifejezésnek meghatározott extenziója van, és a mondat igazságértéke egyértelműen meghatározható, a metaforikus kifejezésmódtól teljesen függetlenül. A metafora ilyen esetben a kifejezés ‘prezentációs módjára’ korlátozódik, és nem befolyásolja a megnyilatkozás igazságértékét. Talmy saját példája is ezt igazolja.

(7) Ez a hegylánc Kanada és Mexikó között található.

(8) Ez a hegylánc Kanada és Mexikó között húzódik.

A második mondat 'húzódik' kifejezése 'fiktív mozgást' tételez fel, ami hiányzik az első mondatból. Úgy beszélünk, mintha a hegylánc mozogna. Egy bizonyos értelemben azonban (7) és (8) *ugyanazt a dolgot mondja*, és ugyanolyan feltételek mellett igaz. Azt mondhatjuk, hogy (7)-nek és (8)-nak ugyanazok a tényleges igazságfeltételei, és (8) ezen kívül még egy kiegészítő *fiktív* igazságfeltétellel is rendelkezik, ami meghatározza tartalmának kognitív konstrukcióját.

Noha a színlelés a prezentációs mód szintjéhez tartozik, létezését el kell ismernünk, mivel szorosan kötődik a felhasznált szavak ((8)-ban a 'húzódik' szó) formájához. Talmy észrevétele szerint a fiktivitás mintázatai akkor működnek, ha

a beszélő vagy hallgató különböző reprezentációi közül az egyik a mondat referensének valódi természetére vonatkozik, a másik pedig a mondatot felépítő szavak szó szerinti jelentésére vonatkozik. Ilyenkor a szó szerinti reprezentáció kevésbé veridikus, mint a referens valódi természetére vonatkozó reprezentáció. Ennek megfelelően a szó szerinti reprezentáció fiktív, a referens valódi természetére vonatkozó reprezentáció pedig tényleges. (Talmy 1996, 213).

Általában a színlelés elmélete akkor segít az elemzésben, amikor eltérés tapasztalható egy mondat fiktív (szavak formájából fakadó) igazságfeltételei és tényleges igazságfeltételei között. Ha szemantikai színlelést posztulálunk, megnyilatkozásainkhoz kétféle igazságfeltételt kell rendelnünk: fiktív és tényleges igazságfeltételt. Ennek következtében

meg kell vizsgálnunk, hogy milyen tényleges igazságfeltételei vannak a metafikcionális állításoknak.

5.

Első észrevételünk a következő. Egy (6)-hoz hasonló metafikcionális állítás (ténylegesen) akkor igaz, ha a releváns történetben létezik egy 'Holmes' nevű személy ilyen és ilyen tulajdonságokkal, aki éleselméjű, és létezik egy 'Watson' nevű személy, ilyen és ilyen tulajdonságokkal, aki megbízható. Ha ez igaz, akkor a metafikcionális állítás mellékmondatának tartalma a ténylegesség szintjén generális és nem szinguláris.² Mindez összeegyeztethető azzal a nézettel, amely a fikcionális neveket a metafikcionális megnyilatkozásokban is valódi neveknek tekinti. E nézet szerint a név a fikció szintjén is referál, és használható szinguláris proposíció kifejezésére.

Ezt nem tartom helyes meglátásnak. (3) tényleges tartalma az alábbi állítások egyikével sem adható meg.

- (9) A gyermekek azt hiszik, hogy létezik egy öreg, szakállas, 'Mikulásnak' nevezett ember, aki piros ruhát hord, az égben lakik stb., és csak akkor érkezik meg, ha már mindenki alszik.
- (10) A gyermekek azt hiszik, hogy az öreg, szakállas, 'Mikulásnak' nevezett ember, aki piros ruhát hord, az égben lakik stb., csak akkor érkezik meg, ha már mindenki alszik.

² E felfogás mellett többen is érvelnek. Vö: Plantinga (1974, 159), Currie (1990, 146) és Cresswell (1990, Chapter 9).

Ezek az állítások *generális* hitet tulajdonítanak a gyermekeknek, ezzel szemben az a hit, amit (3) tulajdonít nekik, *szinguláris*. Amint látni fogjuk, éppen e hit természete indokolja, hogy (3) elemzésében a színlelés elméletéhez forduljunk.

A szinguláris és generális hit különbsége meglehetősen könnyen meghatározható. A szinguláris hit, mely szerint Clinton (van) F, erőteljesen eltér attól a generális hittől, amely szerint valaki ilyen és ilyen tulajdonságokkal (Clinton-tulajdonságokkal) (van) F. Vitathatatlan, hogy egy szinguláris hit pragmatikailag egy megfelelő generális hitet implikál. Egy adott individuumra vonatkozó szinguláris hithez egy szinguláris vagy *de re* fogalommal kell rendelkezünk, azaz, szükségünk van egy 'dossziéra', ami információt tartalmaz erről az individuumról. Ilyen dossziénk azonban csak akkor lehet, ha azt hisszük, hogy létezik egy x individuum, aki megfelel a dosszié információinak. A szinguláris hit, t (van) F (ahol t a mentális dosszié szinguláris terminusa) és a generális hit, a G (van) F (ahol G a dosszié predikátumainak konjunkciója) jelentősen különbözik. Általánosan elfogadott nézet, hogy e két hitnek különböző lehetséges-világ igazságfeltétele van. (Ez még akkor is igaz lenne, ha a leírást rigid módon adnánk meg.)

Nézzünk meg egy olyan esetet, amikor valaki téved, és nem létezik a dossziében szereplő individuum. Valaki például egy 'John Martins' nevű tehetséges, fiatal filozófusról hall, információkat gyűjt róla, de kiderül, hogy ilyen személy nem létezik – az információs láncolat végén nincs senki. Ahogyan Donnellan mondja, az információ áramlása 'akadályba ütközik' (Donnellan 1974). Az adatgyűjtő ekkor már nem hiheti a 'John Martins' (van) F szinguláris propozíciót, hiszen ilyen propozíció nem létezik. De az

ehhez társított generális proposíciót még mindig hiheti, azzal a feltételezéssel, hogy létezik egy ilyen és ilyen tulajdonságokkal rendelkező (John Martins-tulajdonságokkal rendelkező) individuum, aki (van) F. Egy ilyen bonyolult helyzetben egy beszélő rendelkezhet úgynevezett *pszeudo szinguláris hittel*. Ez azt jelenti, hogy hitvilágában előfordulhat ugyan egy szinguláris mentális mondat, de a megfelelő szinguláris proposícióban nem hihet, mivel a mondat nem fejez ki ilyen proposíciót. Hogyan tulajdoníthatunk pszeudo szinguláris hitet valakinek? A beszélő hitének szinguláris proposícióját nem tudjuk kifejezni, mert ez nem létezik. Ha a társított generális proposíciót fejezzük ki, és *ezt* tulajdonítjuk neki, akkor nem a pszeudo szinguláris hitet tulajdonítjuk neki, mert a pszeudo szinguláris hit nem azonos a generális hittel. Két lehetőségünk marad. Megpróbálhatjuk kívülről leírni a helyzetet, azaz, leírhatjuk a beszélőt úgy, mint aki magának tulajdonít egy szinguláris proposíciót (tehát mint aki egy szinguláris mondatpéldányt birtokol hitvilágában), jöllehet ilyen proposíció ténylegesen nem is létezik (szinguláris mondatának nincs tartalma). A másik lehetőség az, hogy a meinongi színlelést hívjuk segítségül, és úgy teszünk, mintha létezne olyan tárgy, mint John Martin, Sherlock Holmes vagy a Mikulás. Tehát fiktív módon a beszélőnek tulajdoníthatunk Martinra, Sherlock Holmesra vagy a Mikulásra vonatkozó szinguláris hitet. Mivel teljesen világos, hogy a színlelés nem egyéb, mint színlelés, és ezek az individuumok ténylegesen nem léteznek, a beszélőnek fiktív módon tulajdonított szinguláris hitek megfelelnek a ténylegesen tulajdonított pszeudo szinguláris hiteknek – olyan hittulajdonításról van tehát szó, ami (a szinguláris és generális hittel szemben) közvetlenül nem fejezhető ki, csak a színlelés segítségével.

Irodalom

- Creswell, M. (1990): *Entities and Indices*. Dordrecht, Kluwer.
- Crimmins, M. (Forthcoming): Hesperus and Phosphorus. *Philosophical Review*.
- Currie, G. (1990): *The Nature of Fiction*. Cambridge University Press.
- Evans, G. (1982): *The Varieties of Reference*. Edited by J. McDowell, Clarendon Press.
- Donnellan, K. (1974): Speaking of Nothing. *Philosophical Review*. 83: 3–31.
- Lakoff, G. (1993): The Contemporary Theory of Metaphor. In: A. Ortony (ed.): *Metaphor and Thought*. 2nd ed., Cambridge, Cambridge University Press, 202–251.
- Lakoff, G. and M. Johnson (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago, The University of Chicago Press.
- McDowell, J. (1977): On the Sense and Reference of a Proper Name. In: A. W. Moore (ed.): *Meaning and Reference*. Clarendon Press. 1993, 111–136.
- Perner, J. (1991): *Understanding the Representational Mind*. Clarendon Press.
- Talmy, L. (1996): Fictive Motion in Language and „Ception”. In: R. Bloom et al. (eds), *Language and Space*. Cambridge, Mass., MIT Press, 211–276.
- Walton, K. (1990): *Mimesis as Make-Believe: On the Foundations of the Representational Arts*. Harvard University Press.

(Fordította: Vecsey Zoltán)

(François Recanati (1998): Talk about Fiction. In: *Lingua e Stile*, (33). Megjelenik a szerző engedélyével)

A határozottság és a tulajdonnevek: rossz hírek a leíráselmélet számára

Jelen tanulmány azokkal az adatokkal és kijelentésekkel foglalkozik, melyeket Geurts (1997) a tulajdonnevek metanyelvi vagy más néven felidéző elméletének alátámasztására hozott fel. Ezen elmélet szerint az N tulajdonnév jelentése az a dolog, amely az N nevet viseli. Geurts nyelvi adatai tíz olyan jellemzőt körvonalaznak, melyeken a tulajdonnevek és a határozott leírások állítása szerint osztoznak. Ennek szemben amellett érvelek, hogy e közös jellemzőket bizonyos esetekben Geurts elemzésétől független tulajdonságokkal lehet magyarázni, más esetekben pedig valójában nem is közősek ezek a jellemzők. Következésképpen egyikük sem támasztja alá a metanyelvi elméletet.

1. Bevezetés

Kripke (1972) szerint a tulajdonnevek nem rendelkeznek jelentéssel a fregei 'Sinn' értelmében, mely nem más, mint a tulajdonnév denotációját meghatározó tulajdonságok összessége. Salmon (1981) terminológiáját használva ez annyit tesz: a tulajdonnév nem leíró jellegű. E felfogásával Kripke elutasítja Kneale (1962) azon elképzelését, miszerint például a *Szókratész* jelentése 'a „Szókratész” nevet viselő individuum'. Az ilyen elméletet 'metanyelvi' vagy 'felidéző' elméletnek nevezzük, mivel 'az a központi gondolata ..., hogy a név tartalma felidézi magát a nevet' (Geurts 1997, 319). Kripke számos érveléssel cáfolta Kneale elméletét

(Kripke (1972, 283ff.)), de manapság egyeseknél, ideértve Geurts (1997) tanulmányát is¹ újra előtérbe került ez a fel fogás. A tanulmány első részében Geurts tíz olyan nyelvi jellemzőt mutat be, melyek meglátása szerint a metanyelvi elmélet mellett felsorakoztatott érveit igazolják. Jelen tanulmányom kizárólagos célja annak igazolása, hogy e tíz jellemző nem támasztja alá elméletét. Ezen túlmenőleg viszont nem áll módomban, hogy a tulajdonnevek szeman tikáját teljes részletességgel tárgyaljam. A Bevezető további részében a vizsgálandó adatokkal kapcsolatos alapvető kérdéseket vizsgálom. Ezt követően rátérek az említett tíz jellemzőre. Az utolsó pontban pedig néhány következtetést foglalkok össze.

Geurts elméletét alátámasztandó a következőket írja bevezetésében:

Ha helyes a felidéző elmélet, akkor fel kell tételeznünk, hogy a tulajdonnevek használati módjukban és értelmezésükben a határozott NP-kre hasonlítanak. Ha ezzel szemben a tulajdonnevek merev jelölők, akkor jelentős empirikus különbségeket várhatunk a tulajdonnevek és a határozott NP-k közt (Geurts 1997, 320).

Szükségét látom néhány kérdés tisztázásának. Először is, Geurts a fenti idézetben és tanulmányában mindvégig a 'határozott NP' kifejezést a 'határozott leírás' szinonimájaként használja. De az angolban (és más nyelvekben) a határozott leírás nem az egyetlen lehetséges fajtája a határozott NP-knek. A határozott leírásokon kívül a névmásokat, a

¹ Vö. Katz (1977, 2001), Bach (1987) és Justice (2001), akik szintén kísérletet tesznek a metanyelvi elmélet újraélesztésére.

rámutató szerkezeteket, a tulajdonneveket, valamint néha a kvantifikált kifejezéseket is ide szokták sorolni (lásd például Prince 1992; Gundel, Hedberg & Zacharski 1993; Birner & Ward 1998, 114; Abbott 2001). Némileg vitatott kérdés, hogy valójában mi is a közös ezekben a szerkezetekben. Az egyik legismertebb, Russellt követő felfogás szerint (Russell (1905)) a közös vonás a denotáció unicitása vagy a diskurzuskontextusbeli unicitás (lásd például Neale 1990, Gundel et al. 1993, Birner & Warn 1998 és mások). E felfogás legfőbb riválisa a ismertségelmélet (Christophersen 1939; Heim 1982, 1983), mely abból indul ki, hogy a határozott frázisoknak a hallgató számára ismert entitást kell denotálniuk.

A tulajdonnevek mindkét elmélet szerint határozottnak minősülnek. Referenseik unicitása abban a tényben nyilvánul meg, hogy a tulajdonnevek, feltéve, hogy ténylegesen tulajdonnévként használjuk őket, nem állhatnak korlátozó melléknévvvel, korlátozó vonatkozó mellékmondatral vagy más korlátozó bővítménnyel. Nemkorlátozó melléknév vagy vonatkozó mellékmondat természetesen állhat mellettük, mint például (1)-ben, de ezek nyilvánvalóan nem szűkítik le a tulajdonnév által már eleve meghatározott referenciát.

- (1) *Okos Marikánknak, aki magával hozta saját felszerelését, nem kellett megvárnia a portást.*

Erre utal maga a 'tulajdonnév' kifejezés is, tudniillik hogy kizárólag egy individuumot jelöl ki, szemben a több entitásra alkalmazható 'név' terminussal. A tulajdonnevek az ismertségelmélet értelmében is határozott NP-k. Ahogy Prince (1992, 301) rámutat, a tulajdonnevek használata általában egy régi diskurzusreferens meglétét jelenti, tehát

egy olyanét, amelyről feltételezzük, hogy az adott név alatt a hallgató már ismeri. Ez valószínűleg annak a következménye, hogy a tulajdonneveknek nincs leíró tartalmuk. Nyilvánvaló tehát, hogy a tulajdonnevek eredendően határozottak, attól függetlenül, hogy elfogadjuk-e Geurts elemzését.

Geurts úgy kívánja kezelni a tulajdonneveket, mintha azok határozott leírások tartalmát fejeznék ki. A határozott leírásoknak a határozottságon kívül van még két lényeges tulajdonsága: leíró jellegűek (tulajdonságokat fejeznek ki) és (feltéve, hogy Russell nem téved) kvantifikálnak. A határozottság ugyan igaz a tulajdonnevekre is, de Kripkéből kiindulva a másik két tulajdonság nem áll fenn tulajdonnevek esetén. Dolgozatom további részében ezen tulajdonságokat alapul véve fogom elkülöníteni a felsorakoztatott érveket.

Végül van még egy releváns részlet. Geurts a 'határozott NP' kifejezést úgy használja, mintha az ellentéte lenne a 'merev jelölő' terminusnak. Ez utóbbival Kripke olyan kifejezéseket jelölt, melyeknek minden lehetséges világban ugyanaz a denotátuma (Kripke 1972, 269). De a két terminus nem ellentéte egymásnak: a tulajdonneveken kívül a határozott NP-k más csoportjai is merev jelölők. Egészen pontosan a referenciális használatú (nem kötött változós) névmások és a rámutató szerkezetek számítanak merev jelölőnek, mint ahogy néhány határozott leírás is, például *a kettő és a három összege*. Igaz ugyan, hogy ha egy kifejezés merev jelölő, akkor gyakran nemleíró is egyben, de e két tulajdonság mégsem azonosítható.

A bevezető gondolatok után térjünk rá arra a tíz jellemzőre, amelyeket Geurts elmélete igazolására használ.

2. A tíz jellemző és a velük kapcsolatos érvek

2.1 *A határozottsággal összefüggő jellemzők.* A fenti ismeretetés alapján a tulajdonnevek a határozottság mindkét elméletében határozottnak minősülnek (s ténylegesen azok is). Most amellet kívánok érvelni, hogy Geurts határozottsággal összefüggő jellemzői nem támasztják alá a meta-nyelvi elméletet.

2.1.1. *Kombinálhatóság a határozott névelővel.* Geurts megemlíti, hogy a tulajdonnevek néha a határozott leírásokra hasonlítanak, illetve (egyes nyelvekben, de nem az angolban) határozott névelővel állnak, mint például *The Round Table* vagy *die Jutta*. Itt két különböző esetről van szó. Az első eset (*The Round Tabe*) az, amikor a határozott leírás Strawsont idézve ‘nagy kezdőbetűssé válik’* (Strawson 1950, 338). Azaz a határozott leírás tulajdonnévvé vált, s ezt tükrözi a tulajdonnevekre jellemző helyesírása is. A másik eset, melyet a *die Jutta* példáz, olyan nyelvekben fordul elő, ahol egy eredendően tulajdonnévként használt szó névelőt vehet maga mellé.

Nem világos előttem, milyen érvelés alapulhat a fenti két eset által példázott jellemzőn. Az első esetben a határozott névelő megjelenése megelőzte a határozott leírás tulajdonnévvé válását. A tulajdonnévi használatot nyilvánvalóan nem a névelő váltotta ki (különben a határozott leírások általában nagy kezdőbetűvel fordulnának elő), sokkal inkább maga a referens: unicitása és/vagy a diskurzuskontextusban való ismertsége. A második esetben pedig, ha feltesszük,

* A magyar fordításhoz lásd Strawson: A referálásról. In: I. M. Copi, J. A. Gould: *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Gondolat, Budapest, 1985, 167–207.

hogy a határozott névelő a határozottság jelölője, akkor nem meglepő, hogy a tulajdonnév a névelő kíséretében szerepel. De ez nem jelentheti azt, hogy egy-egy kifejezés azért tartalmaz határozott névelőt, hogy az jelölje a határozottságot. A határozott névelő nem magyarázat a szerkezet határozottságára, sokkal inkább a határozottság magyarázza a névelő lehetséges előfordulását.

2.1.2. *Határozottsági effektus.* Geurts szerint a (2)-ben szereplő angol *there*-mondatokkal való összeférhetetlenség a határozott leírásoknak és a tulajdonneveknek közös jellemzője.²

- (2a) There is {*John/*the philosopher/a philosopher} available. [= Geurts 1997, 1. példa]

De (2b) azt mutatja, hogy valójában a határozott NP-k azok, amelyek általában nem használhatók ilyen típusú mondatokban.

- (2b) There is {*her/*that person over there/*every person} available.

A teljes magyarázat még mindig vita tárgya, de a legvalószínűbb érvelés szerint a rosszulformáltság abból ered, hogy az, amit a határozott NP kifejez vagy implikál, ellentmondásban áll a *there*-mondat szemantikájával/pragmatikájával, lásd például Abbott 1993, Birner & Ward 1998 és az ott említett munkák. Mivel a *there*-mondatokkal való összeférhetetlenség nemcsak a tulajdonnevek és a hatá-

² Azt, hogy egy NP partitív szerkezetek beágyazott NP-jeként szerepelhet, Geurts a határozottság pozitív tesztjének tartja. Ez azonban nem igaz, vö. Abbott (1996). De még ha igaz is lenne, a magyarázat a *there*-mondatokhoz hasonlóan nyilvánvalóan az NP határozottságán, nem pedig a határozott névelő jelenlétén alapulna.

rozott leírások jellemzője, hanem a határozott NP-ké általában, a határozottsági effektus nem tekinthető a tulajdonnevek metanyelvi elmélete melletti érvnek. A jelenség magyarázata ehelyett egy olyan tulajdonságban keresendő, amely minden határozott NP közös vonása.

2.1.3. *Háttértudás és az anaforikus használat.* Geurts megjegyzi, hogy a határozott leírások és a tulajdonnevek egyformán referálhatnak olyan entitásokra, amelyek vagy a diskuzuskontextusnak vagy a beszélő és a hallgató közös háttértudásának a részét képezik. Ez, mint láttuk, a határozottság egyik ismertetőjele, és mint ilyen más határozott NP-k, elsősorban a névmások és a rámutató szerkezetek sajátja is egyben. Ismét csak egy olyan általánosabb magyarázatra lenne szükségünk, amely magában foglal minden így viselkedő szerkezetet. Ez a jellemző tehát szintén nem támasztja alá a tulajdonnevek metanyelvi elméletét.

2.2. *A leíró jelleggel összefüggő jellemzők.* Ebben a pontban azokat a jellemzőket vizsgálom, melyekkel Geurts kimondottan amellet érvvel, hogy a tulajdonneveknek valamilyen leíró tartalma van.

2.2.1. *A nem szó szerinti használat.* Geurts megjegyzi, hogy 'a tulajdonneveket használhatjuk szó szerint és nem szó szerint is ... Például az a férfi, aki feleségét tréfásan a „the Queen” tulajdonnévvel illeti, akár a „Cleopatra” nevet is használhatná ugyanilyen célra ...' (321). Geurts példája azt mutatja, hogy a tulajdonnév nem szó szerinti használatával bizonyos tulajdonságokat lehet felidézni, mint például azt, hogy királyi vagy erőszakos, de ne felejtjük el, hogy ezek Geurts szerint nem azok a tulajdonságok, amelyek a tulajdonnév jelentését alkotják. Így Geurts elmélete a tulajdonnevek nemleíró elméleténél semmivel sem tudja jobban kezelni a nem szó szerinti használatot.

Meg kell említenünk, hogy azok a szokványos tulajdonnevek, melyekhez nem kötődik ilyen sokrétű konnotáció (nem a szó milliánusi értelmében), szintén használhatók nem szó szerint. Például egy rovatvezető pszichológusnak írt levélből idézve: 'A férjem, nevezzük most „Ralph”-nak, teljesen megőrjít. Állandóan hívogat ...' Ez nem szó szerinti használat, hiszen a tulajdonnevet az igazi referenstől eltérő személyre alkalmazzák; a tulajdonnevek egyik leírás-elmélete sem kell, hogy számot adjon erről a használatról. Lényegében bármely nyelvi kifejezés szerepelhet nem szó szerint is, ha felfüggesztjük azokat a szabályokat, melyek használatukat rögzítik.

2.2.2 *A referenciális–jelzői megkülönböztetés.* Geurts kijelenti, hogy a donnellani referenciális–jelzői megkülönböztetés a tulajdonnevekre is érvényes. Ennek igazolására egyetlen példát hoz, mégpedig Kripkéét (Kripke (1977)): a tévedésből Jonesnak hitt Smith nevű utcaseprőt. De Krifka úgy vélte, hogy az effajta tévesztés, amely a beszélő referense és a szemantikai referens megkülönböztetésével függ össze, a referenciális használat sajátja, ez pedig az egyetlen lehetséges használat, amely Krifka nemleíró elméletében tulajdonnevek esetén szóba jöhetne.^{3, 4}

³ Wilson (1991) úgy véli, az ilyen tévesztés valójában a határozott leírásoknak mind a referenciális, mind a jelzői használatában lehetséges.

⁴ Ellen Prince felhívta a figyelmemet arra, hogy vannak leíró tulajdonnevek, mint például *Miss America* vagy *George Spelvin* (a mellékszerepet játszó színész neve), melyeknek lehet jelzői használatuk. Prince olyan titulusokat is említ, mint *Mrs. Bill Smith*, egy olyan férfiról érte, aki másodszor is megnősült. De ezek nyilvánvalóan csak kivételes esetek.

2.2.3. *Új diskurzusreferensek bevezetése.* Geurts azt állítja, hogy a határozott leírásokhoz hasonlóan a tulajdonnevek is képesek új diskurzusreferens bevezetésére, és úgy véli, (3) mindkét változata elfogadható, ha a referens új a hallgató számára.

- (3) A legjobb barátom {a húgom/John}. [= Geurts 1997, 10. példa]

De ez nem így van. Ha a hallgató nem tudja, hogy kire referál a *John* név, akkor a példamondat második változata nem természetes. Továbbá: ha tulajdonnevet használunk, elfogadható a (3a)-beli kérdés, de leíró kifejezés használatakor nem szerepelhet (3b).

- (3a) Ki John?

- (3b) #Ki a húgod?

Mivel nem rendelkeznek leíró tartalommal, a hallgató előtt ismeretlen tulajdonneveket általában előbb be kell vezetni (lásd Prince 1981, 1992).⁵ A tulajdonnevek ebben az esetben tehát nem egészen párhuzamosan viselkednek a határozott leírásokkal. Leíró tartalmuk miatt az utóbbiak minden gond nélkül bevezethetnek új diskurzusreferenseket a társalgási univerzumba.

2.2.4. *Generikus használat.* Geurts a (4)-es példát hozza fel annak igazolására, hogy a tulajdonneveknek is lehet generikus használata.

⁵ Ne feledjük, hogy ez (3) azonosító, nem pedig predikatív használatában igaz. Ugyanez lenne a helyzet, ha az NP-ket felcserélnénk, mint (i)-ben:

(i) {A húgom/John} a legjobb barátom.

- (4) {A páncélos krokodil/ *Pristichampus*} az eocén korban vadászott. [= Geurts 1997, 4. példa, eredetileg Bakker 1988:74.]

A *Pristichampus* viszont eleve egy fajta megnevezése, nem pedig egyedi név, így a generikus használat természetes. Ebben eltér az *a páncélos krokodil* határozott leírástól, amely egyedi névként is használható, mint például (5)-ben.

- (5a) A páncélos krokodil odasiklott a folyópartra és felfalta a kacsát.
(5b) #A *Pristichampus* odasiklott a folyópartra és felfalta a kacsát.

A inherensen generikus értelmezésű *Pristichampus*-t nem lehet így használni, ahogy (5b) is mutatja. A tulajdonnevek tehát ebből a szempontból nem viselkednek teljesen azonosan a határozott leírásokkal. A tulajdonnév vagy egy fajtát jelöl, ebben az esetben van generikus használata, de nem használható egyedek jelölésére, vagy pedig egyedek neve, ekkor viszont nincs generikus használata. A határozott leírásokat ezzel szemben az jellemzi, hogy egyazon NP-nek mindkét használata lehetséges.

2.3. *A kvantifikációval összefüggő jellemzők.* A kripkei nemleíró elmélet értelmében a tulajdonnevek direkt referáló kifejezések és tágabb hatókörűek minden mondatoperátornál, amellyel együtt szerepelnek. Ebben a tulajdonságukban egyértelműen eltérnek a kvantifikáló NP-ktől, ideértve a határozott leírásokat is. Geurts két irányból is megtámadja ezt a felfogást.

2.3.1. *Tág hatókör.* Geurts az állítja, hogy bizonyos határozott leírásoknak csak tág hatókörű értelmezése van ezért úgy viselkednek, mint a tulajdonnevek. Példája (6).

(6a) A férfi lehet, hogy gazdag volt. [Geurts 1997, 11b. példa]

(6b) John lehet, hogy gazdag volt. [Geurts 1997, 11c. példa]

Tény, hogy (6a)-ban a minimális leíró tartalom miatt a kontextusból kiragadott *a férfi* anaforikus értelmezést kap, és tágabb hatóköre van a modálisnál. Ez az olvasat a legvalószínűbb, de mégsem az egyetlen lehetséges értelmezés. Nem nehéz olyan kontextust találni, melyben a (6a)-ban szereplő *a férfi*, (6b) *John*-jával ellentétben, szűk hatókörű értelmezést kaphat.

(7) Ha egy férfi/John bukkan fel az ajtód előtt, jól gondold meg, elküldöd-e, mert ...

a. ... a férfi lehet, hogy gazdag volt.

b. ... John lehet, hogy gazdag volt.

(7a) legnyilvánvalóbb értelmezésében egy olyan lehetséges szituációt ír le, melyben egy gazdag férfi áll az ajtóban. (7b) ezzel szemben csak a John-t érintő lehetséges szituációkat írja le. Újból arra az eredményre jutunk, hogy a tulajdonnevek nem hasonlítanak a határozott leírásokra: a kizárólagos tág hatókörű értelmezés valójában csak látszat, és inkább pragmatikai, mintsem szemantikai okok következménye.

2.3.2. Kötött változó és más szűk hatókörű értelmezés.

Az utolsó két példa sokban hasonlít egymásra. Mindkettő olyan mondat, amelyben a tulajdonnév valamely mondatoperátorhoz képest szűk hatókörű értelmezést kap. Geurts példái (8a) és (8b).

(8a) Ha egy gyereket a 'Bambi' névre keresztelnek, és a Disney Inc. tudomást szerez erről, akkor be fogja perelni a gyerek szüleit. [= Geurts 1997, 7a. példa]

(8b) Az angolban a Leslie lehet férfi is, meg nő is.
[= Geurts 1997, 13a. példa]

Válaszom ezekre a példákra az, hogy a tulajdonneveket itt nem individuumok neveként használjuk, hanem valóban van jelentésük, mint ahogy azt a felidéző elmélet is állítja. De ez a tény mégsem lehet bizonyíték a tulajdonnevek metanyelvi elemzése mellett. Azért nem, mert az ilyen használat nem csak a tulajdonnevekre korlátozódik: bármely nyelvi kifejezés használható metanyelvi módon. (9) egy Abraham Lincolnnak tulajdonított találós kérdés adaptációja.

(9a) Ha a ló farkát is lábnak hívjuk, akkor a lónak öt lába van.

(9a) hamis állítás, mivel attól, hogy a farkat lábnak nevezzük, még nem lesz az. De a (9a)-val hangzásában teljesen azonos (9b) már igaz lesz (és valószínűleg erre az értelmezésre gondolnak azok is, akiken kifog a találós kérdés).

(9b) Ha a ló farkát is lábnak hívjuk, akkor a lónak öt 'lába' van.

A (9b)-ben szereplő *lába* nem lábakra, hanem lábnak nevezett dolgokra referál. A (9)-hez hasonló példák alapján viszont aligha érvelhetünk egy olyan elmélet mellett, amelyben a *láb* '„láb”-nak nevezett dolgokat' jelent. Ezért a tulajdonnevek ilyesfajta használata nem látszik igazolni a metanyelvi elméletet. Ehelyett el kell fogadnunk, hogy minden nyelvi kifejezés alkalmas metanyelvi használatra.

Ezzel a metanyelvi használattal kapcsolatban természetesen még számos kérdés vár tisztázásra. Itt most kizárólag arra szeretnék rámutatni, hogy mivel a jelenség általános, azaz nem korlátozódik a tulajdonnevekre, semmivel sem támasztja alá jobban a tulajdonnevek metanyelvi elméletét, mint bármely más nyelvi kifejezését.

Van azonban még egy hatóköri jelenség, amellyel Kripke (1972) a tulajdonnevek minden fajtájának leíráselméleti kezelése ellen érvel, ideértve Kneale metanyelvi vagy felidéző típusát is. Ez az érv, melyet a szakirodalom a 'modális érv' elnevezéssel illet, olyan példák közti különbségre mutat rá, mint amilyen (10a) és (10b).

(10a) Arisztotelész lehet, hogy nem Arisztotelész volt.

(10b) Arisztotelész lehet, hogy nem az 'Arisztotelész' nevű személy volt.

(10a)-nak nagy valószínűséggel csak egy olvasata van, amely hamis. (10b)-nak ezzel szemben van olyan olvasata, amely igaz. Ez a különbség nehezen magyarázható a tulajdonnevek felidéző elméletében.

3. Megjegyzések

Ahogy a dolgozat bevezetőjében is említettem, Geurts a fent bemutatott jellemzőket a tulajdonnevek metanyelvi elméletének alátámasztására használja. A jellemzőket ugyan nem szigorúan érvként sorakoztatja fel, de célja velük mindenképpen a tulajdonnevek és a határozott leírások közti párhuzam szemléltetése. Jelen dolgozat azt tűzte ki céljául, hogy megmutassa, a Geurts által felhozott jellemzők valójában nem igazolják a metanyelvi elméletet. Vagy tágabb összefüggésben kell szemlélnünk

a tulajdonnevek és a határozott leírások közös jellemzőit (például a határozottsággal kapcsolatos jellemzőket vagy egyszerűen azt, hogy nyelvi kifejezés mindkettő), vagy az adott jellemzőn nem is osztozik a két csoport. Ezzel kapcsolatosan természetesen még számos kérdés vár megválaszolásra, de ezek vizsgálata már túllép dolgozatom keretein.

Irodalom

- Abbott, B. (1993): A Pragmatic Account of the Definiteness Effect in Existential Sentences. *Journal of Pragmatics* 19, 39–55.
- Abbott, B. (1996): Doing Without a Partitive Constraint. In: J. Hoeksema (Ed.): *Partitives: Studies on the Syntax and Semantics of Partitive and Related Constructions*. Mouton De Gruyter, Berlin, 25–56.
- Bach, K. (1987): *Thought and Reference*. Oxford University Press, Oxford.
- Bakker, R. (1988): *The Dinosaur Heresies*. Penguin Books, Harmondsworth.
- Birner, B. & G. Ward (1998): *Informational Status and Noncanonical Word Order*. John Benjamins, Philadelphia.
- Christophersen, P. (1939): *The Articles: A Study Of Their Theory and Use in English*. Munksgaard, Copenhagen.
- Geurts, B. (1997): Good News about the Description Theory of Names. *Journal of Semantics* 14, 319–348.
- Gundel, J. K., N. Hedberg & R. Zacharski (1993): Cognitive Status and the Form of Referring Expressions in Discourse. *Language* 69, 274–307.

- Heim, I. (1982): *The Semantics of Definite and Indefinite Noun Phrases*. Unpublished Ph. D. Thesis, Department of Linguistics, University of Massachusetts, Amherst, MA
- Heim, I. (1983): File Change Semantics and the Familiarity Theory of Definiteness. In: R. Bäuerle, Chr. Schwarze & A. V. Stechow (Eds.): *Meaning, Use and the Interpretation of Language*. Walter De Gruyter, Berlin, 164–189.
- Justice, J. (2001): On Sense and Reflexivity. *Journal of Philosophy* 98, 351–364.
- Katz, J. J. (1977): A Proper Theory of Names. *Philosophical Studies* 32, 1–80.
- Katz, J. J. (2001): The End of Millianism: Multiple Bearers, Improper Names, and Compositional Meaning. *Journal of Philosophy* 98, 137–166.
- Kneale, W. (1962): Modality De Dicto and De Re. In: E. Nagel, P. Suppes & A. Tarski (Eds.): *Logic, Methodology and Philosophy of Science. Proceedings of the 1960 International Congress*. Stansford University Press, Stansford, CA, 622–633.
- Kripke, S. (1972): Naming and Necessity. In: D. Davidson & G. Harman (Eds.): *Semantics of Natural Language*. Reidel, Dordrecht 253–355, 763–769.
- Kripke, S. (1977): Speaker's Reference and Semantic Reference. In: P. A. French, Th. Uehling, Jr. & H. Wettstein (Eds.): *Midwest Studies in Philosophy Volume II: Studies in the Philosophy of Language*. University Of Minnesota, MN, 255–276.
- Neale, S. (1990): *Descriptions*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Prince, E. F. (1981): Toward a Taxonomy of Given–New Information. In: P. Cole (Ed.): *Radical Pragmatics*. New York, Academic Press, 223–255.

- Prince, E. F. (1992): The ZPG Letter: Subjects, Definiteness, and Information Status. In: W. C. Mann & S. A. Thompson (Eds.): *Discourse Description: Diverse Linguistic Analyses of a Fundraising Text*, John Benjamins, Philadelphia, 295–326.
- Russell, B. (1905): On Denoting. *Mind* 14, 479–493.
- Salmon, N. (1981): *Reference and Essence*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Strawson, P. F. (1950): On Referring. *Mind* 59, 320–344.
- Wilson, G. M. (1981): Reference and Pronominal Descriptions. *Journal Of Philosophy* 88, 359–387.

(Fordította: Scheibl György)

(Barbara Abbott (2002): Definiteness and Proper Names: Some Bad News for the Description Theory. *Journal of Semantics* 19(2), 191–201. Megjelenik a szerző engedélyével.)

Az üres nevek problémája

1. A probléma meghatározása

Vegyük szemügyre a következő lehetséges párbeszédet:

A: Mi az a Vulkánusz?

B: Vulkánusz egy bolygó a Merkúr és a Nap között.

C: Nem, az nem lehet. Vulkánusz nem létezik.

Intuícióinkra hagyatkozva *A* kérdését teljesen szokványosnak találjuk, úgy tűnik, hogy a kérdés Vulkánusz mibenlétére vonatkozik.¹ Mivel *B* válasza *A* kérdésére értelmes, ám hamis, intuitíve úgy gondolhatjuk, hogy *C* kijelentése egyszerre értelmes és igaz is.

A kortárs szemantika képviselői különös figyelmet szentelnek az ehhez hasonló intuícióknak, mivel olyasmit vélnek bennük felfedezni, ami szöges ellentétben áll a jelenleg igen népszerű millianizmus tanításaival. E tanítás szerint egy tulajdonnév jelentése (vagy 'szemantikai értéke') megegyezik a viselőjével. Tegyük fel, hogy kombináljuk a millianizmust azzal az általánosan elfogadott nézettel, mely szerint a kijelentő mondatok *propozíciókat* fejeznek ki. Az így kapott eredmény alapján kijelenthetjük, hogy a tulajdonnevek *kizárólag* viselőjükkel járulnak

¹ A XIX. század egyik csillagásza, Leverrier, azt feltételezte, hogy a Merkúr keringésében tapasztalható rendellenességeket egy a Merkúr és a Nap között elhelyezkedő bolygó okozza. A feltételezett bolygót Vulcannak nevezte el. Később azonban kiderült, hogy ilyen bolygó nem létezik.

hozzá a kijelentő mondatok által kifejezett proposíciókhoz. A 'Kripke filozófus' mondatban a 'Kripke' név például *magát a nevezett személyt* képviseli a mondat által kifejezett proposícióban.

De mit gondoljunk az úgynevezett 'üres' nevekről, az olyan nevekről, mint például 'Vulkánusz', 'Mikulás' vagy 'Sherlock Holmes'? Általában azt tartják, hogy az ilyen neveknek nincs viselőjük, így nem is referálnak semmire. Tegyük fel, hogy ez a vélemény helyes.² Így a millianizmus szerint ezek a nevek nem rendelkeznek szemantikai értékkel. Ebből következően semmivel sem járulnak hozzá a mondatok által kifejezett proposíciókhoz. Vajon mit kezdenek ekkor a milliánusok azzal az intuícióval, mely azt sugallja, hogy *B* és *C* igazságtartalommal rendelkező, értelmes proposíciókkal válaszol *A* kérdésére?

Ezt a problémát 'az intuíció problémájának' nevezhetnénk, hiszen arra készteti a milliánusokat, hogy adjanak magyarázatot azokra az intuíciókra, amelyek ellentmondanak az üres nevek általuk képviselt felfogásának. Ha a millianizmus felfogása valóban helyes, az üres neveknek nincs jelentése. Ebből arra következtethetünk, hogy az üres neveket tartalmazó mondatoknak sincsen jelentése, legalábbis, az ilyen mondatok nem hordoznak igazságértéket. Intuícióink viszont azt sugallják, hogy az ilyen mondatok jelentenek valamit és igazságértéket is hordoznak. Vajon hogyan vélekedjenek a milliánusok ezekről az intuíciókról?

² Salmon (1998) álláspontjának elemzése közben látni fogjuk, hogy ez az előfeltevés megkérdőjelezhető.

Az intuíció problémája összefügg egy további kérdéssel. A milliánusoknak meg kell határozniuk, hogy milyen proposíciókat fejezhetnek ki az üres neveket tartalmazó mondatok. Ezt a problémát nevezhetnénk ‘a kifejezett proposíció problémájának’. Itt valóban ‘problémáról’ van szó, nem magától értetődő ugyanis, hogy a milliánusoknak hogyan kell meghatározniuk a kérdéses proposíciókat (és a proposíciókhoz tartozó igazságfeltételeket). Általánosan fogalmazva, a (nem üres) neveket tartalmazó szubjektum-predikátum formájú mondatok úgynevezett ‘szinguláris’ proposíciókat fejeznek ki. E proposíciók konstituensként tartalmazzák a nevek viselőit. A proposíciók létét elfogadó milliánusok többnyire így vélekednek. Az ilyen proposíciók a név viselőjének és a tárgyhoz vagy személyhez tartozó tulajdonság rendezett párosaiként foghatóak fel. Ennek megfelelően az (1) által kifejezett proposíciót (2) reprezentálja:

(1) Kripke filozófus.

(2) <Kripke, filozófusnak-lenni>

Ha Kripke filozófus, ez a proposíció igaz.

De mi történik akkor, ha egy név üres, ha nincs viselője? Ilyen esetekben hogyan határozza meg a milliánus a kifejezett proposíciót – ha beszélhetünk egyáltalán ilyenkor proposícióról? Ha ilyen esetben létezik proposíció, akkor milyen igazságfeltételekkel kell számolnunk?

Itt nyilvánvalóan két *különböző* problémáról van szó. ‘Az intuíció problémája’ arra készíti a milliánusokat, hogy egyeztessék össze az üres neveket tartalmazó mondatok intuitív igazságtartalmát azzal a nézettel, amely azt állítja, hogy az üres neveknek nincs proposíciós tartalma. ‘A kifejezett proposíció problémája’ az üres neveket tartalmazó

mondatok propozícióinak meghatározására és a propozíciókhoz tartozó igazságfeltételek megadására készíti a milliánusokat. Ezért némileg félrevezető 'az üres nevek problémájáról' beszélni. Az imént említett két probléma különbségét sokan figyelmen kívül hagyják. Általában úgy tartják, hogy a kifejezett propozíció problémájának (mostantól: KPP) megoldása egyúttal az intuíció problémájának (mostantól: IP) megoldását is jelenti. Azaz, KPP megoldása megőrzi – nem pusztán megszünteti – szemantikai intuíciónkat. Ez azt is feltételezi, hogy a kifejezett propozíció *azonos* az intuitív módon megragadott propozícióval – azaz a propozícióval, amit intuitíve értelmesnek és igazságtartalmat hordozónak érzünk.³

Első megközelítésben ez a nézet elfogadhatónak tűnik. Vessünk egy pillantást a *nem üres neveket* tartalmazó szubjektum-predikátum mondatok milliánus értelmezésére. E felfogás szerint a neveket tartalmazó mondatok propozíciói a nevek *viselőire* vonatkoznak, azaz *konstituensként* tartalmaznak egy adott tárgyat vagy személyt. Ahogyan azt Salmon (1986), Soames (1987) és mások is kimutatták, ez összhangban áll intuíciónkkal. Intuíciónk alapján valóban azt gyanítjuk, hogy a neveket tartalmazó mondatok propozíciói azokra a tárgyakra vagy individuumokra vonatkoznak, amik vagy akik a neveket viselik. A millianizmus sikeréhez nagymértékben hozzájárult ez a természetes felfogás. A kifejezett propozíció elméletei közül azonban

³ Ez Jerold Katz (1994) elképzelése is. Katz úgy látja, hogy a 'Mikulás nem létezik' típusú negatív egzisztenciális állítások 'nyilvánvalóan' igazak. Hozzátehetnénk azonban, hogy ami nyilvánvalóan igaz, az valójában nem más, minthogy mi igaznak hisszük ezeket a mondatokat. Braun (1993) írása ezt a felfogást követi.

nem mindegyik áll összhangban reflektálatlan intuícióinkkal. Mindig lehetséges ugyanis, hogy az intuitív módon megragadott proposíció nem azonos a kifejezett proposícióval. Néha ez a lehetőség valószínűséggé válik. Ezt már Grice (1975) is felfedezte. Vegyünk illusztrációképpen egy példát: ha azt mondom Onnek, hogy ‘Van egy lányom’, akkor úgy tűnik, mintha *szó szerinti értelemben* azt mondtam volna, hogy egy – és *csak* egy – lányom van. Bizonyos okokból, amelyekre itt részletesen nem térhetek ki, nem alaptalan azonban feltételezni, hogy ezt csak gondoltam: amit ténylegesen mondtam, akkor igaz, ha *legalább* egy lányom van. Az efféle esetek megmutatják, hogy olykor hajlamosak vagyunk összekeverni a közölt és a kimondott proposíciós tartalmat.

Ennélfogva tévedés azt gondolni, hogy KPP megoldása egyúttal IP megoldását is jelenti. Aki megtalálja KPP megoldását, annak ettől függetlenül tovább kell keresnie IP megoldását. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha olykor mást mondunk üres neveket tartalmazó mondatainkkal, mint amit intuitíve gondolunk e mondataink tartalmáról, akkor szükségünk van a különbség magyarázatára.

Noha KPP és IP különböző problémák, megoldásaik között összefüggésnek kell lennie. Ahol KPP megoldása IP megoldásához vezet, ott ezt általában a KPP megoldása mellett szóló *bizonyítéknak* tekintik. Ez érthető, hiszen minél inkább megfelel intuícióinknak egy koncepció, annál plauzibilisebbnek számít elméletileg. Ahol KPP megoldásából nem következik IP megoldása, ott rendszerint különálló javaslatot dolgoznak ki IP-re. A javaslatok többnyire Grice *amit mondunk* és *amit közlünk* megkülönböztetését követik. A következőkben látni fogunk egy ilyen megoldást.

Írásom három részből áll. *Először*: javaslatot teszek az üres nevekkel összefüggő két probléma megoldására. *Másodszor* az eddigi megoldási kísérletekkel összevetve megpróbálom kimutatni javaslatom előnyeit. *Harmadszor*: sorra veszem az üres nevek tárgyalásából levonható metodológiai következtetéseket.

2. A kifejezett propozíció problémája

A milliánusok számára kézenfekvő lenne KPP elemzésével kezdeni az üres nevek vizsgálatát, majd KPP megoldásából fakadó intuitív következtetések alapján mintegy visszafele haladva IP megoldásához eljutni. KPP elemzése mindenestre az üres neveket tartalmazó mondatok propozícióinak meghatározását vonja maga után, és a milliánusoknak már van elképzelésük az üres nevek szemantikai értékéről – nevezetesen az, hogy az ilyen neveknek nincs szemantikai értéke. Ez meglehetősen előnyös kiindulópontnak látszik. Vizsgáljuk meg tehát KPP néhány lehetséges megoldási javaslatát. Az áttekintést saját álláspontom bemutatásával kezdem.

Bizonyos tekintetben KPP megoldása nyilvánvalónak tűnik, hiszen a milliánusok szerint az *üres* neveknek nincs szemantikai értéke. Ebből adódóan az üres nevek semmivel sem járulnak hozzá a kifejezett propozíciókhoz.⁴ Ha ez

⁴ A milliánusok persze tagadhatják a kifejezett propozíciókat. Erre két lehetőségük van. Tagadhatják, hogy (i) léteznek propozíciók, és (ii) az üres kifejezéseket tartalmazó mondatok propozíciókat fejeznek ki. Ez az álláspont sem oldja meg azonban automatikusan az 'intuíció problémáját'. Továbbra is válaszra vár az a kérdés, hogy az üres neveket tartalmazó mondatok asszertív használatával hogyan tehetünk igaz és hamis állításokat.

így van, akkor a milliánusok joggal állíthatják, hogy az üres neveket tartalmazó mondatok *hiányos* proposíciókat fejeznek ki. Az üres neveket tartalmazó mondatokban 'kitöltetlen helyek' keletkeznek – olyan helyek, ahol a szokványos tulajdonnevek esetében tárgyak és individuumok szerepelnek.

A hiányos proposíciók természetét az utóbbi időben többen is vizsgálták. Nem meglepő, hogy éppen az üres nevekkal összefüggésben merült fel a kérdés. Több elnevezés is született: 'hiányos proposíciók' (Adams and Stecker, 1994), 'kitöltetlen proposíciók' (Braun, 1993), 'szabálytalan struktúrájú proposíciók' (Salmon, 1998). Nézzük meg, hogy ezek a proposíciók hogyan definiálhatóak. Térjünk vissza a következő mondatokkal Vulkánusz példájához.

(3) Vulkánusz egy bolygó a Merkúr és a Nap között.

(4) Vulkánusz nem létezik.

Ha léteznek üres nevek, akkor 'Vulkánusz' minden bizonnyal e nevek egyike.⁵ Elfogadva, hogy 'Vulkánusz' valóban üres, a (3) és (4) által kifejezett proposíciót a következőképpen reprezentálhatjuk:

(5) <(), bolygónak-lenni-a-Merkúr-és-a-Nap-között>

(6) <<(), létezni> NEG>

A kerek zárójellel jelzett kitöltetlen helyek azt szemléltetik, hogy a proposíciókból 'hiányzik' egy bizonyos szemantikai érték. Pontosabban arról van szó, hogy a kérdéses mondatok szubjektumaihoz nem tartozik szemantikai érték. A Vulkánuszra vonatkozó mondatoktól eljuthatunk

⁵ Salmon (1998) ezzel nem ért egyet.

KPP általános megoldásáig: a szubjektum pozíciójában üres neveket tartalmazó mondatok, olyan proposíciókat fejeznek ki, amelyek a szubjektum számára fenntartott helyet kitöltetlenül hagyják. Az ilyen típusú hiányos proposíciók *nem* hordoznak igazságértéket. Nem létezik a predikáció logikai szubjektuma, amire a predikáció igaz vagy hamis módon vonatkozhatna.

E felfogás motivációja világosan látható: összhangban áll a millianizmus tanaival, mely szerint egy név szemantikai értéke – ha rendelkezik ilyennel – a név viselője. Számomra azonban úgy tűnik, hogy ez a javaslat pusztán a millianizmus nézeteinek *alkalmazása* és nem *kiterjesztése*. Ha egy név szemantikai értéke azonos viselőjével, akkor vitathatatlan, hogy az üres neveknek nincs szemantikai értéke. Amennyiben feltesszük, hogy az üres neveket tartalmazó mondatok proposíciókat fejeznek ki, akkor a kifejezett proposíciók az imént bemutatott értelemben ‘hiányosak’ lesznek. A millianizmus mellett szóló érvek így egyben az üres nevek milliánus felfogása mellett szóló érveket is jelentik – ez viszont nem több, mint a millianizmus üres nevekre való egyszerű alkalmazása.

Szembeszökő fogyatékosága e felfogásnak, hogy nem felel meg igazságértékekről alkotott intuitív elképzeléseinknek. Az az érzésünk, hogy bármi legyen is az elemzés helyes módszere, (3) és (4) proposíciói igazságértéket hordoznak. Ez az intuíció viszont ellentmond a milliánus álláspontnak. Vajon mi a teendő? Az intuíció problémájának későbbi elemzése során látni fogjuk, hogy a milliánusok számára az lesz a járható út, amelyik nemlétezőkre vonatkozó referencia eseteiben preteoretikus elképzeléseinkből indul ki.

Egyáltalán nem meglepő, hogy számos milliánus szimpatizál KPP fentebbi megoldásával. Amint említettem, ez a megoldás szinte magától értetődő, ha kiindulópontként elfogadjuk, hogy az üres neveket tartalmazó mondatok is proposíciókat fejeznek ki. Ugyanakkor különös, hogy a vélemények néhány rész kérdésben erőteljesen eltérnek.

A következőkben KPP néhány alternatív megoldását és e megoldások motivációit fogom bemutatni. Reményeim szerint ki fog derülni, hogy a KPP megoldásában tapasztalható különbségek IP eltérő megközelítéséből fakadnak. Így szükséges lesz azt is megvizsgálni, hogy az IP-re milyen megoldási javaslatok adhatóak.

A legújabb szakirodalom három KPP megoldást ismer: Fred Adams és Robert Stecker (1994), David Braun (1993) és Nathan Salmon (1998) alapelvei között azonos, részleteiben eltérő elméletét. Amint azt látni fogjuk, a részletkülönbségek azonban lényegesek lesznek.

(a) Adams és Stecker

Adams és Stecker elméletével kezdem. Amennyire meg tudom ítélni, az ő javaslatuk közelít leginkább saját elképzelésemhez. A két felfogás között az igaz negatív egzisztenciális állítások megítélésében található némi különbség. E különbség közvetlenül összefügg Adams és Stecker IP megoldásával.

Adams és Stecker (1994) szerint az üres neveket tartalmazó mondatok 'hiányos' vagy 'nem teljes' proposíciókat fejeznek ki, és nem hordoznak igazságértéket. Tanulmányukban indirekt módon, a mondatok logikai formája alapján határozzák meg a hiányos proposíciókat. 'Nyitott mondatokról' beszélnek, olyan mondatokról tehát,

amelyek meghatározhatatlan értékű szabad változókat tartalmaznak. Ezek szerint (3) úgy reprezentálható, mint (7), (4) logikai formáját pedig (8) képezi le:

(7) x egy bolygó a Merkúr és a Nap között.

(8) Nem létezik olyan x , hogy $x = y$.

Mivel a nyitott mondatok terminusaival írják le a logikai formákat, a kifejezett hiányos propozícióknak nem tulajdonítanak igazságértéket. Megoldásuk így nem felel meg várakozásainknak, hiszen (3) és (4) állító használatával sejtéseink szerint hamis és igaz kijelentéseket lehet tenni. IP elemzése közben ezért megpróbálják kimutatni, hogy igazságértékekre vonatkozó intuíciónk pusztán látszólagosak.

Adams és Stecker állásfoglalását elsősorban az motiválta, hogy KPP-re adott megoldásuk összhangban áll a millianizmus üres nevekről vallott felfogásával. További előnyként könyvelhető el szerintük, hogy elméletük a negatív egzisztenciális állítások problémáira is megoldást kínál. A hagyományos felfogásnak megfelelően ők is az egzisztenciális kvantifikáció terminusaival értelmezik a létezésre vonatkozó állításokat.

A hasonlóságok ellenére Adams és Stecker elgondolása az x *nem létezik* formájú mondatok értelmezésében erőteljesen eltér az általam javasolt megoldástól. Amikor azt mondjuk, hogy x nem létezik, Adams és Stecker szerint azt mondjuk, hogy nincs olyan dolog, ami x . Egy dologról – például Vulkánuszról – ezért *szó szerinti értelemben nem is lehet koherens módon* állítani, hogy nem létezik. Én nem értek egyet azokkal, akik az egzisztenciális kvantifikáció terminusaival értelmezik a létezést állító predikátumokat. Véleményem szerint az x *nem létezik* mondat azt jelenti, hogy nem áll fenn az az eset, mely szerint x létezik. Így az

általam javasolt felfogás alapján következetesen állíthatjuk, hogy vannak olyan dolgok (például Vulkánusz), amelyek nem léteznek. A két nézet tehát eltérő elemzést ad a hiányos propozíciókról a negatív egzisztenciális állításokat kifejező mondatok eseteiben.⁶ A különbség IP elemzése közben még világosabbá fog válni.

(b) Braun

Most vizsgáljuk meg Braun KPP megoldását. Braun (1993) szerint az üres neveket tartalmazó mondatok 'kitöltetlen', 'hiányos' propozíciókat fejeznek ki. E felfogás megegyezik az előbbiekkal.⁷ (3) és (4) a következőképpen reprezentálható, állítja Braun:

(9) $\langle \{ \}, \text{bolygónak-lenni-a-Merkúr-és-a-Nap-közt} \rangle^8$

(10) $\langle \langle \{ \}, \text{létezni} \rangle \text{ NEG} \rangle$

(A kapcsos zárójelek használata pusztán stilisztikai szempontból jelent különbséget az előbbiekhöz képest.) Braun azonban igazságértékeket is rendel a hiányos propozíciókhoz. Az igazságértékek az alábbi általános szabálynak engedelmeskednek:

Amennyiben egy P propozíció egy szubjektum pozíciót és egy tulajdonság pozíciót tartalmaz, úgy P akkor és csak akkor igaz, ha a szubjektum pozíciót

⁶ Ez jól látható, ha (8) és (6) elemzéseit összehasonlítjuk.

⁷ Braun elmélete szűkebb területre érvényes, a fikcionális nevek-re például már nem terjed ki.

⁸ A több-argumentumú predikátumokból adódó irreleváns bizonyodalmakat elkerülendő, a predikátumot (Braun engedélyével) egy-argumentumúnak tüntettem fel.

egy és csak egy objektum tölti be, és ez az objektum rendelkezik a megadott tulajdonsággal. Minden más esetben P hamis.⁹

Braun elméletének háttérében kettős meggondolás áll. Megpróbálja igazolni a millianizmust, ugyanakkor igyekszik megőrizni intuícióinkat is. Álláspontja szerint az üres nevet tartalmazó mondatok asszertív használatával képesek vagyunk igaz vagy hamis módon *állítani* (és nem pusztán *közölni*) bizonyos dolgokat. Ebben a tekintetben Braun elmélete előnyösebb az eddig tárgyalt két felfogásnál, amelyek szerint az üres nevet tartalmazó mondatok hiányos proposíciói nem hordoznak igazságértéket.

(c) *Salmon*

Salmon (1998) megállapítja, hogy a hagyományos szemantikai elméletekben előforduló üres nevek valójában *nem üresek*.¹⁰ Minden hipotetikus, mitikus és fikcionális név vonatkozik valamire. E nevek hordozói absztrakt tárgyak, ember teremtette mesterséges képződmények.

Salmon felfogásában (3) és (4) szokványos proposíciókat fejez ki, az alábbi meghatározásoknak megfelelően:

(11) <Vulkánusz, bolygónak-lenni-a-Merkúr-és-a-Nap-között>

(12) <<Vulkánusz, létezni> NEG>

⁹ Braun (1993, 464).

¹⁰ Salmon (1998) szerint csak a szándékosan üres névként bevezetett neveknek nincsen szemnantikai értéke.

Salmon nézetei mögött hármass motívumrendszer áll. Egyrészt a millianizmus melletti elkötelezettség, másrészt az intuíciónk megóvására tett törekvés. Salmon szerint (3) például hamis, ahogyan reflektálatlanul gondolnánk. (Érdemes azonban rámutatni arra a kontraintuitív következményre, hogy a (4)-hez hasonló igaz negatív egzisztenciális állítások ebben a megközelítésben hamisak lesznek.) Harmadrészt, Salmon szilárd ontológiai meggyőződése áll a háttérben, mely szerint Vulkánusz, a Mikulás vagy Sherlock Holmes létezik – igaz, csak absztrakt tárgyként. Ontológiáját a következő érvekkel támasztja alá:

A fő ok, amiért elfogadhatjuk a fiktív szereplők és a hozzájuk hasonlóak ... létezését, az, hogy ez a legmeggyőzőbb magyarázat az olyan mondatok igazságára, mint 'Létezik egy fiktív detektív, aki (a történet szerint) a kokain rabjává válik, de mostanáig még nem létezik olyan detektív, aki (a történet szerint) a banánhéj rabjává válik'. Az írók, az irodalmárok és a filmkritikusok fiktív szereplőkre vonatkozó mondatait tehát így értelmezhetjük a legegyszerűbben.¹¹

Vajon hogyan azonosíthatjuk azokat az individuumokat, akik garantálják a fiktív szereplőkre vonatkozó mondatok igazságát? Salmon válasza így szól:

A fiktív szereplők létezése az *általam* igaznak feltételezett mondatok igazságára ad elfogadható magyarázatot. Azt hiszem, helyes, ha bizonyos mondatok igazságát előfeltételezzük, amikor szó

¹¹ Salmon, személyes közlés alapján.

szerinti értelemben és igaz módon akarunk beszélni, *hacsak* nincsenek a láthatáron filozófiaiilag meggyőző ellenérvek.¹²

A kérdés most már csak az, hogyan válasszunk KPP fentebb vázolt négy megoldása közül. Mielőtt döntenénk valamelyik változat mellett, szükséges lesz a háttérben álló motívumok alaposabb vizsgálata. Segítségünkre lehet, ha áttekintjük, hogy az idézett szerzők hogyan vélekednek az intuíció problémájáról.

3. Az intuíció problémája

Egy rövid bevezető után először saját koncepciómat vázolom.¹³

A természetes nyelvek *használói* – akik nem *nyelvfilozófusok* – általában azt feltételezik, hogy lehetséges nemlétező dolgokra referálni. Ez vitán felül áll, hiszen egy könnyen felismerhető tapasztalati tényről van szó. Tegyük fel például, hogy egy beszélő őszinte szándékkal mondja a következő mondatokat:

(13) A Mikulás jókedvű.

(14) A Mikulás nem létezik.

Ha a filozófiai reflexió még nem fertőzte meg, és nem ismerkedett meg az üres nevek problémájával, beszélőnk úgy fogja önmagát értelmezni, mint aki a Mikulásra referál, még akkor is, *ha egyébként nem hisz a Mikulás létezésében*.

¹² Salmon, személyes közlés alapján.

¹³ Nézeteimet részletesebb argumentációval támasztom alá 'A „Meinongian” Solution to the Problem of Empty Names’ című tanulmányomban.

Tegyük fel, hogy megkérdezzük tőle: 'Kiről beszélsz, amikor azt mondod, hogy a *Mikulás* jókedvű, és amikor azt állítod, hogy a *Mikulás* nem létezik?'. Válasza feltehetően a következő lesz: 'Természetesen a Mikulásról beszélek. Miért, mit gondoltál, talán a Húsvéti Nyúlról???' Nyilvánvaló, hogy a *reflektálatlan* beszélők számára egyáltalán nem okoz gondot nemlétező dolgokra, Vulkánuszra, a Mikulásra vagy Sherlock Holmes-ra referálni. Ha felmerülne valamiféle probléma, nem használnának olyan mondatokat, mint (13) és (14), mert azok igen különösnek tünnének. Ahogy furcsa lenne azt állítani, hogy 'Esik az eső, de nem hiszem, hogy létezik eső'. Még a megrögzött hazudozók sem állítanának ilyesmit. Egyáltalán nem szokatlan viszont azt állítani, hogy a Mikulás jókedvű, vagy hogy a Mikulás nem létezik. Sőt, az ilyen típusú mondatok igazak lehetnek, és néha igazak is.

Megkérdeshetnénk persze, hogy *valóban* a *Mikulásra* referál-e beszélőnk, ha közben azt hiszi, és azt *állítja*, hogy a Mikulás nem létezik. Itt valami nincs rendben, mondhatnánk, hiszen azt feltételezi, hogy nemlétező dolgokra is lehet referálni. Az átlagos beszélőknek azonban lehetnek ilyen elképzeléseik. *Nemlétező* dolgok *létét* feltételezni bizonyos szempontból tényleg számárságnak tűnik (lehet, hogy az ilyen gondolat extrém módon inkohereus). Én azonban *nem* erre a feltételezésre gondolok. Mindössze azt feltételezem, hogy a beszélők *hajlamosak* elfogadni, hogy lehetséges nemlétezőkre referálni. Ebből még *nem* következik, hogy vannak olyan dolgok, amik nem léteznek, ahogy az sem következik, hogy a nemlétező dolgok létre vonatkozó elképzelés koherens. Csak az következik, hogy a reflektálatlan beszélők elfogadják a nemlétező dolgokat, és képesek beszélni róluk. Empirikusan ellenőrizhető tény,

hogy az átlagos beszélők feltevése szerint vannak létező és nemlétező dolgok. Másképp nem is tudnánk megmagyarázni, hogy (15) és (16) rutinszerű használatával hogyan lehet szó szerinti értelemben vett igaz kijelentéseket tenni:

- (15) *Van* egy ‘Mikulás’ nevezetű mitikus személy – de ő valójában nem *létezik*, az egész Mikulás történet csak a képzelet szüleménye.
- (16) *Van* egy ‘Sherlock Holmes’ nevezetű fiktív detektív – de ő valójában nem *létezik*, ő csak egy fiktív személy.

Ha a reflektálatlan beszélők elfogadják a nemlétező dolgokat, akkor minden bizonnyal azt is feltételezik, hogy referálni is lehet ezekre a dolgokra. Ha képesek vagyunk egyes nemlétező dolgok *azonosítására* (Vulkánusz, Mikulás, Sherlock Holmes), akkor azt *kell* gondolnunk, hogy referálni is tudunk rájuk – másképpen hogyan azonosíthatnánk őket?

Lényegében véve ezt a gondolatot követi IP-re adott megoldási javaslatom: a reflektálatlan nyelvhasználók feltételezése szerint vannak nemlétező dolgok, és ezekre a nemlétezőkre referálni is lehetséges. (13) és (14) használatával tehát tudunk ilyen dolgokra referálni, és képesek vagyunk igaz vagy hamis állításokat tenni róluk. E felfogásmód harmonizál azzal a milliámusok által is képviselt nézettel, hogy az üres nevek *semmivel sem* járulnak hozzá a kifejezett propozíciókhoz.

Eddig minden rendben, mondhatnánk. Ezzel azonban még csak azt mutattuk ki, hogy hogyan gondolkodnak a nemlétezőkről a reflektálatlan nyelvhasználók. Csak az átlagos beszélők intuícióira kaptunk magyarázatot. A reflektált gondolkodásban jártasak viszont tudják, hogy

nemlétező dolgokra nem lehetséges referálni. A problémát az okozza, hogy természetes intuícióinkat nem szünteti meg a reflexió. Még a *teoretikusok* többsége is úgy gondolja, hogy (3) és (4) alkalmas igaz vagy hamis proposíciók kifejezésére. A milliánusok pedig nem szimpatizálnak Frege vagy Russell leíráselméletével. Ez viszont azt jelenti, hogy ez a felfogás nem ad kielégítő magyarázatot intuícióinkra.

Erre a felvetésre egyszerű a válaszom. Az üres nevek milliánus felfogását előnyben részesítem a különféle leíráselméletekkel szemben, ugyanakkor kételkedem abban, hogy vannak nemlétező dolgok, amire képesek vagyunk referálni. Ha hétköznapi beszélgetéseim során azt mondom, hogy Vulkánusz, Mikulás vagy Sherlock Holmes nem létezik, akkor tagadom bizonyos dolgok létét, miközben ezekre a dolgokra referálok. Felteszem tehát, legalábbis *megnyilatkozásom reflektálatlan pillanatában*, hogy képes vagyok nemlétező dolgokra referálni. Éppen ezek a reflektálatlan pillanatok hívják életre IP-t. A *reflexió pillanataiban* viszont felülvizsgálhatom intuícióimat. Reflektált milliánusként már nem fogadom el a nemlétező dolgokat, és 'belátom', hogy üres neveket tartalmazó mondataimmal ténylegesen nem referálok semmire sem. Reflektált gondolataim azonban 'teoretikus' természetűek, és további kérdéseket vetnek fel. Például egy olyan metafizikai *elméletet* előfeltételeznek, amely szerint nincsenek nemlétező dolgok. Teoretikus reflexióim ezért voltaképpen irrelevánsak IP szempontjából, hiszen IP eredetileg az üres neveket tartalmazó mondatokra vonatkozó *pre-teoretikus* intuíciók problémája.

IP megoldásáról egyelőre ennyit kívántam mondani. Hogyan kapcsolódik mindez KPP megoldásához? IP megoldásom összhangban áll egy ontológiailag megfontolt

milliánus KPP megoldással, mely szerint az üres nevek ('Vulkánusz', 'Mikulás' vagy 'Sherlock Holmes') nem referálnak semmire, ezért szemantikai értékük sincs. Igaz, általában úgy beszélünk, *mintha* e neveknek is lennének viselőik, ezért szó szerint vesszük, és igaznak tekintjük megnyilatkozásainkat. Emiatt nem tartom helyesnek, ha az egzisztenciális kvantifikáció terminusaival definiáljuk a létezését. A kvantifikációs álláspont szerint ugyanis az ' x nem létezik' állítás azt jelenti, hogy 'nincs olyan dolog, amivel x azonos'. Nem vitatom, hogy bizonyos esetekben helyes lehet ez a megközelítés – például a 'Léteznek szelíd tigrisek' mondat megengedi a hagyományos kvantifikációs olvasatot. Én pusztán azt vitatom, hogy ez az *egyetlen* helyes, minden esetben alkalmazható olvasat. Továbbá: lehet, hogy nemlétező dolgok nem léteznek, és maga a gondolat is inkohereus, az üres nevek problémájának elemzése közben mi akkor sem a *realitást*, hanem a *nyelvet* vizsgáljuk. A nyelvi adatok pedig egyértelműen azt mutatják, hogy a 'létezés' – bárhogyan is értelmezzük a fogalmat – nem minden dologra érvényes. Ebből következően a szokványos kvantifikációs eljárás nem alkalmazható a természetes nyelv összes 'létezik' grammatikai predikátumot tartalmazó mondatára.¹⁴ Lévéen, hogy körültekintőbb ebben a vonatkozásban, KPP-re adott megoldásomat elfogadhatóbbnak tartom Adams és Stecker megoldásánál.

Meggyőződésem szerint javaslatom helyes magyarázatot ad az intuíció problémájára is. Intuíciónk empirikus

¹⁴ Itt nyilván alkalmazni lehetne az ún. 'szabad logikát'. E logika abban az értelemben 'szabad', hogy a klasszikus felfogástól eltérően nem minden terminust tekint létezőt denotáló terminusnak. A szabad logika közérthető kifejtéséhez lásd: Read (1994) 5. fejezet.

tényekből származtathatóak – kétségbevonhatatlan, hogy a reflektálatlan nyelvhasználók akceptálják a nemlétező dolgokat és a nemlétező dolgokra való referálást. Szükségtelen lépés tehát, hogy a kifejezett hiányos proposíciókhoz igazságértéket rendeljünk. KPP-re adott megoldásomat ezen oknál fogva helyesebbnek tartom Braun megoldásánál.

Salmon argumentációja szerint az olyan dolgok, mint Vulkánusz, Mikulás vagy Sherlock Holmes ténylegesen léteznek. Ezzel nem értek egyet. Tagadhatatlan, hogy képek vagyunk szó szerinti értelemben vett, igaz állításokat tenni az olyan típusú mondatokkal, mint:

(17) Van egy ‘Sherlock Holmes’ nevezetű fiktív detektív.

De akkor is szó szerinti értelemben beszélünk, amikor azt mondjuk, hogy:

(16) Van egy ‘Sherlock Holmes’ nevezetű fiktív detektív, de *ő valójában nem létezik* – ő csak egy fiktív személy.

Salmon szerint beszédmódunkból következik, hogy a fikcionális nevek (absztrakt) viselői *ténylegesen léteznek*. Beszédmódunk vizsgálatából én inkább arra következtetek, hogy a fikcionális nevek viselőire tudunk ugyan referálni, de e nevek viselői *nem* léteznek.¹⁵ Ha ezek a dolgok nem léteznek (sem a múltban, sem a jövőben), akkor nem egészen

¹⁵ Salmon (1998, 303-4) úgy véli, hogy a beszélők ilyen esetekben a ‘létezik’ kifejezést nem szó szerinti, hanem ‘leírás szerinti’ értelemben használják. Ez a magyarázat némileg ad hoc jellegű, hiszen erős érvek szólnak amellett, hogy a létezés predikátumát szó szerinti értelemben kell értelmezni.

világos, hogyan lehetnének proposíciók konstituensei. Ennélfogva úgy gondolom, hogy a 'Vulkánusz', 'Mikulás' vagy 'Sherlock Holmes' típusú mondatokat üres helyet tartalmazó proposíciókkal kell ábrázolni.

(a) *Adams és Stecker*

Vizsgáljuk meg, milyen megoldást ad Adams és Stecker az intuíció problémájára. Véleményük szerint IP abból fakad, hogy összekeverjük azt *amit mondunk* és *amit közlünk*. Vessünk egy pillantást (4) asszertív használatára:

(4) Vulkánusz nem létezik.

(4) azt a proposíciót közli, hogy nincs bolygó a Merkúr és a Nap között, legalábbis olyan bolygó, amely a Merkúr keringési pályáját befolyásolná. E proposíciót igaznak fogadjuk el. Mivel helytelenül azt gondoljuk, hogy a beszélők (4) használatával ezt a proposíciót mondják, arra következtetünk, hogy a mondat igazat *mond*.

Adams és Stecker álláspontja meglátásom szerint nem állja ki a reflexió próbáját. Noha különbséget teszünk mondott és közölt tartalom között, *továbbra is* az a meggyőződésünk, hogy az üres neveket tartalmazó mondatokkal nem csak *közölni*, hanem *mondani* is tudunk igaz vagy hamis proposíciókat. Nehéz lenne például meggyőzni a beszélőket arról, hogy azért tudnak igazat *mondani* (4) asszertív használatával, mert összekeverik a *közölni kívánt* és a *mondott* tartalmat – ebben még Grice (1975) alapos tanulmányozása sem segítene. A reakció feltehetően a következő lenne: 'Nézd, én a *Vulkánuszcól* beszélek – arról a bolygóról, amely a feltételezések szerint a Merkúr keringési rendellenességeit okozza –, és azt *mondom* – nem csak

közölni akarom –, hogy *Vulkánusz* nem létezik. Erről van szó!’.

A szemantikai tényekre vonatkozó pragmatikai magyarázatokat igen vonzóvá teszi, hogy hajlunk az efféle valamásokra: ‘Ő, tényleg, most már értem, összekevertem a mondott és a közölt tartalmat’. Adams és Stecker álláspontja azonban nem bizonyítja meggyőzően, hogy tényleg ez lenne a helyes reakció. (Braun és Salmon is kételkedik ebben.)

(b) *Braun*

Braun KPP megoldása látszólag IP-re is alkalmazható. Amint fentebb megjegyeztük, vitatható, hogy lehetséges-e a kitöltetlen proposíciókhoz igazságértéket rendelni. Braun azonban azt állítja, hogy a közölt és mondott tartalom megkülönböztetésével az igazságértékekre vonatkozó erős intuíciónkat nem lehet megszüntetni. A fő nehézség az, hogy homályban marad, hogyan ítéljük meg mondataink igazságértékét. Úgy tűnik, ‘A Mikulás nem létezik’ mondat asszertív használatával kétségkívül igazat *mondunk*. Intuíciónkat pedig érdemes megőrizni. Ezért IP megoldása megköveteli, hogy igazságértéket rendeljünk a kitöltetlen proposíciókhoz: intuíciónk arra vonatkoznak, amit *mondunk*. Amit pedig mondunk – és pusztán nem *közlünk* –, az mindig megítélhető az igazság szempontjából.

De *valóban* megőrzi-e intuíciónkat Braun KPP megoldása? Elmélete látszólag összhangban áll az üres neveket tartalmazó mondatok intuitív *igazságértékével*. Sejtéseink szerint (3) hamis, (4) viszont igaz – és Braun felfogásából éppen ez következik.

(3) Vulkánusz egy bolygó a Merkúr és a Nap között.

(4) Vulkánusz nem létezik.

Igazságra vonatkozó intuícióinkat tehát nem kell feladnunk. Előttünk áll IPP megoldása. E megoldásnak viszont az az ára, hogy igazságértéket kell rendelnünk a 'hiányos' proposíciókhoz. Ennél talán még lényegesebb, hogy Braun nem őrzi meg 'tartalmi' intuícióinkat. Úgy hisszük, hogy üres neveket tartalmazó mondatainkkal e nevek viselőiről mondunk valamit – úgynevezett 'szinguláris' proposíciókat fejezünk ki. E tartalmi intuíciók létét implicit módon maga Braun is elismeri. Mint mondja, tartalomra vonatkozó intuícióink is igazolják, hogy a proposíciók strukturált entitások – az üres nevek tárgyalása során Braun mindvégig követi e plauzibilisnek tartott tézist. Amikor a 'Kripke filozófus' mondatot használjuk, intuícióink szerint *Kripkéről* állítunk valamit. És hasonlóképpen, a 'Sherlock Holmes egy fiktív detektív' mondat *Sherlock Holmes-ről* állít valamit. Úgy gondolom, ezekre az intuíciókra magyarázatot kell adnunk. Talán érdemes lenne kibővítenünk az intuíció problémáját a tartalomra vonatkozó intuíciókkal. Braun KPP megoldása ugyanis nem őrzi meg, és nem is magyarázza meg 'tartalmi' intuícióinkat. A intuíció 'kibővített' problémája megoldás nélkül marad nála – elmélete megőrzi ugyan az *igazságra* vonatkozó intuíciókat, de figyelmen kívül hagyja a *tartalmi* intuíciókat.¹⁶ Üres nevek-

¹⁶ Ha egy elmélet megőrzi igazságra vonatkozó intuícióinkat, és ezt teoretikus előnynek tekinti, akkor meg kell őriznie tartalmi intuícióinkat is, mivel az igazság intuíciói mindig a tartalmi intuícióktól függenek. Igazságot ott feltételezünk, ahol tartalmat feltételezünk. Igazságértéket csak az intuitív módon megragadott tartalomhoz tudunk hozzárendelni. Vö: Reimer (2001).

re vonatkozó szemantikai intuícióinkat Braun úgy kívánta megőrizni, hogy igazságértéket rendelt a 'hiányos' propozíciókhoz. Ennek a lépésnek önmagában semmi haszna, hiszen láttuk, hogy a tartalmi intuíciókra adott magyarázat nélkül nem lehet megoldani az üres nevek 'kibővített' problémáját.

(c) Salmon

Salmon szerint (18) használatával látszólag szó szerinti értelemben mondunk valami igazat:

(18) Van egy fiktív detektív, aki (Conan Doyle történetei szerint) a kokain rabjává válik.

Nincs okunk kételkedni e megállapítás helyességében – állítja Salmon. Így joggal következtethetünk arra, hogy fiktív személyek, hipotetikus bolygók és mitikus jótevők, valamint hozzájuk hasonló dolgok és személyek *ténylegesen léteznek*. Ebből adódóan ezek a dolgok konstituensként szerepelhetnek a látszólagosan üres neveket tartalmazó mondatok propozícióiban. Mivel nem hiányos propozíciókról van szó, igazságértéket is rendelhetünk az ilyen mondatokhoz. Ez a lényege Salmon IP megoldásának.

Salmon gondolatmenetével az a baj, hogy az igaznak tűnő mondatok között vannak olyanok is – például (16) –, amelyek ellentétes következtetéshez vezetnek.

(16) Van egy 'Sherlock Holmes' nevezetű fiktív detektív, de *ő valójában nem létezik* – ő csak egy fiktív személy.

Az ilyen beszéd azt sugallja, hogy a reflektálatlan nyelvhasználók szerint vannak létező és nemlétező dolgok. Ha a nyelv, ahogy feltehetően Salmon is gondolja, *prima facie*

összeköt bennünket a valósággal, akkor ugyanolyan joggal feltételezhetjük azt, hogy Sherlock Holmes létezik, mint azt, hogy nem létezik. Ebben az esetben elhamarkodott lenne az üres neveket tartalmazó mondatokat olyan szó szerinti értelemben vett szinguláris proposíciókkal azonosítani, amelyek konstituensei ‘reális absztrakt tárgyak’.

4. Záró megjegyzések

Bár KPP elemzésével indítottuk gondolatmenetünket, és utána tértünk rá IP vizsgálatára, a fordított sorrend talán logikusabb lett volna. Kezdetben úgy tűnt, természetesebb KPP-től IP felé haladni, hiszen KPP megoldása kézenfekvőnek látszott – legalábbis akkor, ha az üres neveket tartalmazó mondatok proposícióit ‘hiányosnak’ fogjuk fel. Most már láthatjuk, hogy IP különféle megoldásai befolyásolják KPP megoldását is. Így a KPP megoldásában fellépő részletkülönbségek IP eltérő felfogásával magyarázhatóak. Látuk azt is, hogy IP elfogadható megoldása (*kontra* Salmon) *nem* követeli meg, hogy Vulkánuszt, a Mikulást vagy Sherlock Holmes-t ténylegesen létezőnek tekintsük, és arra sincs szükség (*kontra* Braun), hogy a hiányos proposíciókhoz igazságértéket rendeljünk. Javaslatom szerint (*kontra* Adams és Stecker) a létezés predikátumának szemantikai értelmezésében semlegesnek kell maradnunk. Végső soron a *nyelv* – és nem a *realitás* – érdekel bennünket, amikor üres neveink viselkedését akarjuk megmagyarázni. Nyelvhasználatunk pedig azt sugallja, hogy nem tulajdonítható minden dolognak létezés. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy vannak olyan dolgok, amelyek nem léteznek – reflektálatlanul azonban így gondoljuk.

Bevallottan szűkös konklúzióhoz juthatunk így el; igaz, ha egy korlátozott hatókörű filozófiai problémát vizsgálunk, korlátozott érvényességű belátással kell számolnunk. Néha azonban a korlátozott hatókörű problémák elemzéséből is le lehet vonni általános metodológiai következtetéseket. Ezt már Kripke (1977) is bizonyította, amikor Donnellan referenciális/attributív megkülönböztetésének részletes elemzéséből kiindulva jutott el a nyelvi kommunikáció természetére vonatkozó általános megállapításaihoz. Azt hiszem, az üres nevek problémájának elemzéséből is levonható néhány általánosan érvényes következtetés.

Legalább *három* metodológiai konzekvenciával számolhatunk. Az első a *szemantikai* tények **pragmatikai** magyarázatához kapcsolódik. A pragmatikai magyarázatok szerint némely intuíciónk hátterében a mondott és a közölt tartalom téves azonosítása áll. Adams és Stecker pontosan ehhez a magyarázathoz folyamodik, amikor üres neveket tartalmazó mondatokhoz igazságértéket rendel. Számos ehhez hasonló magyarázatot találhatunk a filozófiai irodalomban. Stephen Neale (1990) például a határozott leírások referenciális használatára vonatkozó intuíciókat magyarázza ezzel a módszerrel; a koreferáló neveket tartalmazó mondatok vizsgálata során Nathan Salmon (1986) pedig a hittulajdonításhoz kapcsolódó intuitív problémák magyarázatára alkalmazza ugyanezt a technikát. Néha igen meggyőzőek az ilyen vizsgálódások, olykor bizonyítható eredménnyel is járnak. De látnunk kell az eljárás hátráit is. Ha követjük Grice megkülönböztetését, de ettől függetlenül továbbra is azt állítjuk, hogy amit *mondunk*, az ilyen és ilyen szemantikai tulajdonsággal rendelkezik, akkor joggal gyaníthatjuk, hogy valami nincs rendben

a magyarázattal. Érvelésünk minden látszat ellenére *ad hoc*¹⁷ marad.

A második konklúzió az igazságra és a tartalomra vonatkozó intuíciók különbségét érinti. Meglátásom szerint a szemantikusoknak az intuíció *mindkét* formájával foglalkozniuk kell. Ha egy elmélet nem *őrzi meg* ezeket az intuíciókat, akkor meg kell magyaráznia látszólagosságukat. A tartalmi intuíciók jelentőségét alátámasztja, hogy a millianizmus – mint plauzibilis, de vitatható elmélet – részben az efféle intuícióknak köszönheti magyarázó erejét. Ezért szokás intuitíve igaznak tűnő, naiv elméletnek nevezni. Nem pusztán arról van szó, hogy képesek vagyunk tényellentétes helyzeteket elképzelni, amelyekben Arisztotelész egyetlen eredeti tulajdonságát sem őrzi meg – ennél lényegesebb, hogy amikor olyasmit állítunk, hogy ‘Arisztotelész kedvelte a kutyákat’, akkor *Arisztotelészről* mondunk valamit – és nem valaki másról, akinek történetesen arisztotelészi attribútumai vannak. Ha nem őrizzük meg ezeket a tartalmi intuíciókat, meg kell magyaráznunk, miért tűnnek olyan meggyőzőnek. A szemantikusok semmiképpen sem kerülhetik meg a kérdést.

A harmadik konklúzió a szemantikai tény és a szemantikai látszat viszonyát érinti. Óvatosnak kell lennünk, ha a reflektálatlan látszat alapján akarjuk megítélni, milyen szemantikai tulajdonságokkal rendelkeznek mondataink. Russell (1905) óta ezzel mindenki tisztában van. Jóval nehezebb azonban óvatosnak lenni, mint azt gondolni, hogy óvatosak vagyunk. Vegyük szemügyre ismét a már idézett mondatot:

¹⁷ Ezt korábban már mások is észrevették. Lásd például: Richard (1990, 125).

- (18) Van egy fiktív detektív, aki (Conan Doyle története szerint) a kokain rabjává válik.

Ez a mondat valóban igaznak *tűnik*. (18) igazságából kiindulva pedig könnyen eljuthatunk Salmon vagy Meinong ontológiájához.¹⁸ A probléma az, hogy a (19)-hez hasonló mondatokat is értelmeznünk kellene valahogy:

- (19) Fiktív személyek nem léteznek.

- (19) pedig ugyanúgy igaznak *tűnik*, mint (18).

Összegezve: Az üres nevek problémája első megközelítésben korlátozott jelentőségű, érdektelen filozófiai problémának tűnhet, megoldási kísérleteiből a jelek szerint mégis számos használható következtetés vonható le.

Irodalom

- Adams, F. and Stecker, R. (1994): Vacuous Singular Terms. *Mind and Language*, Vol. 9. 387–401.
- Braun, D. (1993): Empty Names. *Nous*, 27 449–69.
- Grice, H.P. (1975): Logic and Conversation. In: P. Cole and J. L.
- Morgan (eds.): *Syntax and Semantics*, Vol. 3., Academic Press, New York.
- Katz, J. (1994): Names without Bearers. *Philosophical Review*, 103 1–39.
- Kripke, S. (1977): Speaker's Reference and Semantic Reference. In: P. A. French, T. E. Uehling and H. K. Wettstein (eds.): *Contemporary Perspectives in the*

¹⁸ Meinong ontológiája – Salmon felfogásával ellentétben – nemlétező dolgokat is megenged.

- Philosophy of Language*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Ludlow, P. (1994): Logical Form and the Hidden-Indexical Theory: A Reply to Stephen Schiffer. *The Journal of Philosophy*, 42 102–8.
- Neale, S. (1990): *Descriptions*. MIT Press, Cambridge.
- Read, S. (1994): *Thinking about Logic*. Oxford University Press, Oxford.
- Reimer, M. (2001): A 'Meinongian' Solution to the Problem of Empty Names. *American Philosophical Quarterly*. Forthcoming.
- Salmon, N. (1986): *Frege's Puzzle*. Atascadero Press, Sacramento.
- Salmon, N. (1998): Nonexistence. *Nous*, 32 277–319.
- Soames, S. (1987): Direct Reference, Propositional Attitudes and Semantic Content. *Philosophical Topics*. 15 44–87.

(Fordította: Vecsey Zoltán)

(Marga Reimer (2001): The Problem of Empty Names. *Australasian Journal of Philosophy*, 79 491–506. Megjelent a szerző engedélyével)

Üres nevek

Mikor üres egy név?

A nevek többsége referál. Az 'Uma Thurman' név például Uma Thurmanra¹ referál. Léteznek azonban olyan nevek is, amelyek nem referálnak. Tegyük fel, hogy Keanu Reeves² referálni kíván a zsebében lévő öngyújtóra, ezért bevezeti a 'Sparkie' nevet. 'Sparkie' kizárólag erre a tárgyra referál. Ha kiderül, hogy Keanu zsebei üresek, 'Sparkie' nem referál. Ebben az esetben 'Sparkie' **üres név**. Egy név rendszerint azért üres, mert nem létezik olyan tárgy, amire referálhatna. 'Sparkie' esetében is ezt látjuk: 'Sparkie' azért üres, mert Keanu zsebei üresek. A nevek persze nem csak azért lehetnek üresek, mert nem referálnak semmire sem. Más ok is állhat a háttérben, például a beszélő szándéka. Számos filozófus úgy gondolja napjainkban, hogy noha fiktív személyek léteznek, a fikcionális szövegekben szereplő nevek üresek, ha a neveket azzal a szándékkal használjuk, hogy segítségükkel történeteket meséljünk el. Ezen álláspont szerint a 'Sherlock Holmes'³ nevet használhatjuk úgy, hogy egy fiktív személyre referáljunk, amennyiben Sir Arthur Conan Doyle⁴ művéről akarunk beszélni; Conan Doyle viszont egy történetet mond el, ezért az ő használatában a 'Sherlock Holmes' név üres.

¹ <http://www.imddb.com/name/nm0000235/>

² <http://www.imddb.com/name/nm0000206/>

³ <http://www.sherlockholmesonline.org/SherlockHolmes/index.htm>

⁴ <http://www.sherlockholmesonline.org/SherlockHolmes/>

Az 'üres név' terminust már a német matematikus és filozófus, Gottlob Frege⁵ (1848–1925) is használta, aki a nem referáló kifejezéseket 'üres' kifejezéseknek nevezte (németül: 'leer'). Az üres nevekkel összefüggő problémák először ennél jóval korábban, a görög Parmenidésznel⁶ (Kr. e. 5. sz.) jelentek meg, aki úgy érvelt, hogy ami nem létezik, arról a nem állítható, hogy nem létezik (ezért arra következtetett, hogy egyetlen dolog létezik). Parmenidész kora óta igen sok fejtörést okoztak a filozófusoknak az üres nevek.

A negatív egzisztenciális állítások problémája

Vegyünk szemügyre egy $[\alpha \phi]$ formájú szubjektum-predikátum mondatot, melyben α a szubjektum, α a predikátum. $[\alpha \phi]$ azt állítja egy tárgyról, melyre α referál, hogy rendelkezik a α tulajdonsággal. $[\alpha \phi]$ akkor és csak akkor igaz, ha ez az állítás megfelel a tényeknek, azaz, ha az adott tárgy valóban rendelkezik a szóban forgó tulajdonsággal. Az alábbi példamondat,

(1) Uma filmsztár.

azt állítja a tárgyról (esetünkben a személyről), amelyre 'Uma' referál, hogy rendelkezik azzal a tulajdonsággal, ami-re a 'filmsztár' kifejezés referál. E mondatban 'Uma' Umára

⁵ <http://plato.stanford.edu/entries/frege/>

⁶ <http://www.utm.edu/research/iep/p/parmenid.htm>

referál, a 'filmsztár' kifejezés pedig a **filmsztárnak lenni** tulajdonságra referál.⁷ Így tehát (1) azt állítja Umáról, hogy rendelkezik a **filmsztárnak lenni** tulajdonsággal. Mivel Uma valóban rendelkezik ezzel a tulajdonsággal, (1) igaz állítást fejez ki. Vessük össze ezzel a következő mondatot:

(2) Sparkie nem létezik.

(2) azt állítja arról a tárgyról, amire 'Sparkie' referál, hogy rendelkezik azzal a tulajdonsággal, amire a 'nem létezik' kifejezés referál. A 'nem létezik' predikátum a **nemlétezés** (illetve a **nemlétezőnek lenni**) tulajdonságára referál. (2) **negatív egzisztenciális állítás**, mivel azt állítja valamely tárgyról, hogy nem létezik. A negatív egzisztenciális állítások azért okoznak komoly bonyodalmat, mert némelyik igaznak tűnik közülük, igen nehéz azonban belátni, hogy ez miként lehetséges. (2) például igaznak tűnik. Csakhogy 'Sparkie' üres név, így nincsen olyan tárgy, amire referálhatna, ennél fogva nincsen olyan tárgy sem, amiről (2) a **nemlétezés** tulajdonságát állíthatná. Ebből adódóan elég nehéz megmondani, mit is állít valójában (2). Ha nem állít semmit, akkor viszont az tűnik kérdésesnek, hogy hogyan lehet igaz.

Általánosabban fogalmazva kijelenthetjük a következőket: a negatív egzisztenciális állítások mindazok számára problémát okoznak, akik úgy gondolják, hogy (a) egy mon-

⁷ Az eredeti szövegben az *Uma is a movie star* mondat szerepel. A predikátum – *is a movie star* – magyar fordításában a kopula használata nem lehetséges, ezért az az állítás, hogy a *filmsztár* kifejezés a *filmsztárnak lenni* tulajdonságra referál szükségképpen hiányosnak tűnik. (A *ford.* megjegyzése)

dat igazságértékét a részek szemantikai tulajdonságai határozzák meg a kompozicionalitás elve alapján, és (b) egy név releváns szemantikai értéke a referense. (Számos filozófus elfogadja mindkét előfeltevést: fregeánusok, milliánusok és Davidson követői.) Mivel az üres neveknek nincsen referensük, az üres neveket tartalmazó negatív egzisztenciális állításokhoz nem rendelhetünk igazságértéket. A problémát az okozza, hogy az ilyen típusú állítások ennek ellenére igaznak tűnnek.

Millianizmus

Az üres nevek több problémával szembesítik a millianizmus képviselőit. A millianizmus szerint a mondatok **propozíciókat** fejeznek ki. A proposíciók absztrakt tárgyak, az igazságértékek elsődleges hordozói. Emellett a különböző attitűdök, többek között a hit és az állítás attitűdjeinek tárgyai. A millianizmus követői azt vallják, hogy a proposíciók **strukturáltak**. (1) esetében ez azt jelenti, hogy a mondat által kifejezett proposíció egy rendezett párossal illusztrálható: <U, **filmsztárnak lenni**>, amelyben U valamilyen módon Umának feleltethető meg. (A következőkben eltekintek azoktól a bonyodalmaktól, amelyek a második elemet érintik, és azt fogom feltételezni, hogy minden esetben valamiféle tulajdonságról van szó.) A millianizmus felfogása szerint a neveket tartalmazó mondatok rendszerint **szinguláris** proposíciókat fejeznek ki. Vagyis, az (1) által kifejezett proposícióban megjelenő U Umával azonos, ennek megfelelően az említett a proposíciót a következőképpen reprezentálhatjuk: <Uma, **filmsztárnak lenni**>.

A millianizmus számára adódó problémák forrása az, hogy az üres nevet tartalmazó mondatok elvileg nem fe-

jezhetnek ki semmiféle propozíciót. Ahogy említettük, a millianizmus felfogásában a propozíciók strukturáltak. Amennyiben ez így van, akkor a (2) által kifejezett propozíció formája a következő: <S, **nemlétezőnek lenni**>, amelyben S Sparkie-nak feleltethető meg. Továbbá, a millianizmus szerint a neveket tartalmazó mondatok szinguláris propozíciókat fejeznek ki. Ebből adódóan, ha a (2) által kifejezett propozíciót az <S, **nemlétezőnek lenni**> rendezett párossal reprezentálhatjuk, akkor S az a tárgy, amire Sparkie referál. Csakhogy Sparkie üres név, és nem referál semmire. Ezért az <S, **nemlétezőnek lenni**> párossal reprezentált propozícióban nincsen tárgy. Ebből az következik, hogy (2) nem fejez ki szinguláris propozíciót, sőt, a millianizmus szerint (2) semmiféle propozíciót nem fejez ki. Azt a nézetet, mely szerint az üres nevet tartalmazó mondatok nem fejeznek ki propozíciót a **nulla propozíció álláspontjának** szokás nevezni.

A nulla propozíció álláspontjának több olyan következménye is van, ami nyilvánvalóan konstraintitív. Gondolhatjuk példának okáért azt, hogy egy mondat csak akkor jelent valamit, ha kifejez egy propozíciót. Ha ez igaz, akkor a nulla propozíció álláspontjából az következik, hogy (2) nem jelent semmit. (2) viszont egyáltalán nem tűnik jelentés nélkülinek. Ezt a problémát a **látszólagos jelentés problémájának** is nevezik. De azt is gondolhatjuk, hogy egy mondat igazságértéke megegyezik az általa kifejezett propozíció igazságértékével. Ha ez igaz, akkor nulla propozíció álláspontjából az következik, hogy például (2) és

(3) Keanu azt hiszi, hogy Sparkie nem létezik.

nem rendelkezik igazságértékkel. (2) és (3) viszont igaznak tűnik. Ezt a problémát nevezik némelyek az **igazságér-**

ték problémájának. Esetleg azt is gondolhatjuk, hogy csak az képes őszintén és állító módon használni egy mondatot, aki igaznak véli a mondat által kifejezett proposíciót. Ha ez igaz, akkor a nulla proposíció álláspontjából azt vezethetjük le, hogy senki sem képes őszintén és állító módon használni (2)-t. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy (2)-t lehetséges őszintén és állító módon használni. E problémát nevezzük a **vélekedés és az őszinte, állító használat problémájának**. Az imént említett problémák miatt (valamint a koreferáló nevek helyettesíthetőségével összefüggő nehézségek miatt) számos filozófus arra az álláspontra jutott, hogy a millianizmust fel kell váltani riválisával, a fregeanizmussal.

Fregeanizmus

A fregeanizmus képes megoldani a millianizmus üres nevekkel kapcsolatos problémáit. A strukturált proposíciók kérdésében a fregeanizmus egyetért a millianizmussal. A millianizmussal összhangban a fregeanizmus is azt állítja, hogy az (1) által kifejezett proposíció az <U, **filmsztárnak lenni**> formával reprezentálható (ismét túllépve a második elem definícióján). A fregeanizmus azonban vitatja, hogy a nevet tartalmazó mondatok szinguláris proposíciókat fejeznek ki. A fregeanizmus szerint az (1) által kifejezett proposícióban szereplő U nem maga Uma, hanem U prezentációs módja. E prezentációs mód feltehetően valamely tulajdonságának leírása révén jelöli meg Umát, például a következővel: **a Kill Bill főszereplőjének lenni**. De az is lehetséges, hogy a prezentációs mód más típusú entitás.

A fregeánusok visszautasítják a nulla proposíció álláspontját. Felfogásuk szerint a (2) által kifejezett proposíció

az $\langle S, \text{nemlétezőnek lenni} \rangle$ formával reprezentálható. Hozzáteszik azonban, hogy S nem egyszerűen olyan tárgy, amire 'Sparkie' referál. S ehelyett olyan prezentációs mód – PM_{Sparkie} –, ami 'Sparkie' megfelelője. Ha létezik ilyen prezentációs mód, akkor lehetséges, hogy létezik üres prezentációs mód is, azaz olyan prezentációs mód, amely aktuálisan nem prezentál semmit sem. Esetleg PM_{Sparkie} az **öngyújtónak lenni Keanu zsebében** tulajdonsággal áll összefüggésben. Ha létezne olyan tárgy, ami ezzel a tulajdonsággal rendelkezne, PM_{Sparkie} ezt a tárgyat jelölhetné. De az is lehetséges, hogy a PM_{Sparkie} valamely más típusú entitás.

A fregeánusok képesek megoldani a látszólagos jelentés problémáját: (2)-nek van jelentése, mivel a $\langle PM_{\text{Sparkie}}, \text{nemlétezőnek lenni} \rangle$ formával reprezentált proposíciót fejezi ki. De a fregeánusok képesek kezelni az igazságérték problémáját is, legalábbis a hittulajdonítás (3)-hoz hasonló eseteiben. (3) igaz lehet, mivel Keanu hiheti a $\langle PM_{\text{Sparkie}}, \text{nemlétezőnek lenni} \rangle$ formával reprezentált proposíciót. (Az meglehetősen bonyolult kérdés, hogy (3) igaz volta miként lehet kompatibilis az előbbiekben említett (a) és (b) előfeltevésekkel. Talán 'Sparkie' valójában nem is üres (3)-ban: lehet, hogy 'Sparkie' Sparkie prezentációs módjára referál példamondatunkban. Esetleg a 'hogya' a (2) által kifejezett proposícióra referál.) Végül a fregeánusok megoldhatják a vélekedés és az őszinte, állító használat problémáját: a beszélők őszintén és állító módon használhatják (2)-t, mivel hihetik a $\langle PM_{\text{Sparkie}}, \text{nemlétezőnek lenni} \rangle$ formával reprezentált proposíciót. Noha a fregeanizmus közvetlenül nem képes megoldani az igazságérték problémáját a (2)-höz hasonló mondatok esetében, több filozófus úgy látja, hogy a fregeanizmus a millianizmusnál sikeresebben kezeli az üres nevek problémáit.

Neo-millianizmus I: a hiányos proposíció álláspontja

A millianizmus hívei közül néhányan a nulla proposíció álláspontja helyett a hiányos proposíció álláspontját vallják. A hiányos proposíció álláspontja szerint (2) hiányos proposíciót fejez ki: <___, **nemlétezőnek lenni**>. (Azért nevezzük e proposíciót hiányosnak, mert szerkezetileg megegyezik a szinguláris proposícióval, azzal a különbséggel, hogy itt a tárgy helye betöltetlen marad.) A hiányos proposíció álláspontja megfelelő megoldást kínál a látszólagos jelentés problémájára: (2)-nek van jelentése, mivel a <___, **nemlétezőnek lenni**> formával reprezentálható proposíciót fejezi ki. A hiányos proposíció álláspontja az igazságérték problémáját is képes megoldani, legalábbis a (3)-hoz hasonló hittulajdonítások esetében. (3) igaz lehet, mivel Keanu hiheti a <___, **nemlétezőnek lenni**> formával reprezentált proposíciót. A vélekedés és az őszinte, állító használat problémáját is sikeresen kezeli hiányos proposíció álláspontja: a beszélő képesek őszintén és állító módon használni (2)-t, mivel hihetik a <___, **nemlétezőnek lenni**> formával reprezentált proposíciót.

A hiányos proposíció álláspontja viszont nem képes általános választ adni az igazságérték kérdéseire. Tegyük fel, hogy Uma bevezeti a 'Markie' nevet, azzal a kizárólagos szándékkal, hogy a zsebében lévő tollra referáljon. Ha kiderül, hogy Uma zsebe üres, akkor 'Markie' természetesen nem referál semmire sem. A hiányos proposíció álláspontja szerint

(4) Ha Sparkie létezik, akkor Keanu zsebében van egy
öngyújtó.

és

(5) Ha Markie létezik, akkor Keanu zsebében van egy öngyújtó.

ugyanazt a hiányos proposíciót, ugyanazt a feltételes állítást fejezi ki, melynek előtagját a <__, **létezőnek lenni**> formával reprezentálhatjuk. (4) és (5) igazságértéke ennek ellenére eltérő: (4) igaznak tűnik, (5) azonban nem.

A millianizmus hívei ebben az esetben a fregeánus megoldáshoz fordulhatnak, és kijelenthetik, hogy a hitek és vélekedések a proposíciók prezentációs módjaira vonatkoznak. (4) és (5) ugyanazt a hiányos proposíciót fejezi ki, de eltérő prezentációs módban. (4) prezentációs módja $PM_{Sparkie}$, (5) prezentációs módja ezzel szemben PM_{Markie} . Ebben a megközelítésben (4) igaznak tűnik, hiszen a beszélők a (4) és (5) által kifejezett hiányos proposíciót ebben az esetben (4) prezentációs módja alapján hiszik; ugyanakkor (5) hamisnak tűnik, mivel az (5) által kifejezett proposíciót nem (5) prezentációs módja alapján hiszik. Nevezzük a fregeánus gondolatokat alkalmazó millianizmust **neo-millianizmusnak**.

Neo-millianizmus II: a kommunikált proposíció álláspontja

Ha a milliánusok fregeánus gondolatokat vesznek kölcsön és neo-milliánussá válnak, a hiányos proposíció fogalmát már nem használhatják. A neo-milliánusoknak ehelyett azt kell mondaniuk, hogy az üres neveket tartalmazó **mondatok** nem **fejeznek ki** proposíciókat. Ilyen típusú mondatok használatával a **beszélők** azonban **kommunikálhatnak** proposíciókat – még hozzá fregeánus értelemben vett proposíciókat. Nevezzük ezt a felfogást a **kommunikált**

propozíció álláspontjának. A kommunikált propozíció álláspontja képes feloldani a látszólagos jelentés problémáját: (2)-nek van jelentése, mivel a beszélők képesek a $\langle \text{PM}_{\text{Sparkie}}, \text{nemlétezőnek lenni} \rangle$ formájú propozíciót kommunikálni. A kommunikált propozíció álláspontja az igazságérték problémájára is választ kínál: (2) igaznak tűnik, mivel a beszélők képesek a $\langle \text{PM}_{\text{Sparkie}}, \text{nemlétezőnek lenni} \rangle$ formájú propozíciót kommunikálni. (3) szintén lehet igaz, hiszen ezzel a mondattal a beszélők képesek kommunikálni azt a gondolatot, hogy Keanu hiszi ezt a propozíciót. Végül a kommunikált propozíció álláspontja a vélekedés és az őszinte, állító használat problémáját is tisztázza: a beszélők őszintén és állító módon használhatják (2)-t, mivel hihetik a $\langle \text{PM}_{\text{Sparkie}}, \text{nemlétezőnek lenni} \rangle$ formájú propozíciót.

A neo-millianizmus lehetősége azt illusztrálja, hogy a milliánusok/neo-milliánusok és fregeánusok közötti vita központi kérdése nem az, hogy léteznek-e olyan prezentációs módok, mint $\text{PM}_{\text{Sparkie}}$, hanem sokkal inkább az, hogy hol találhatók ezek a prezentációs módok. A fregeánusok azt állítják, hogy a prezentációs módok a mondatok által kifejezett propozíciókhoz tartoznak. A milliánusok ezzel szemben azt vallják, hogy a prezentációs módok pusztán közvetítik a beszélők kognitív viszonyát a propozíciókhoz (a hiányos propozíció neo-milliánus álláspontja), vagy a beszélők által kommunikált propozíciókhoz tartoznak (a kommunikált propozíció álláspontja).

Irodalom

- Braun, D. (1993): Empty Names. *Nous* 27.4 (Dec.): 449–469.
- Braun, D. (forthcoming): Empty Names, Mythical Names, Fictional Names. *Nous*.
- Cartwright, R. (1960): Negative Existentials. *Journal of Philosophy* 57. 20–21 (29 Sept. – 13 Oct.): 629–639. Reprinted in Richard Cartwright, *Philosophical Essays* (Cambridge, MA: MIT, 1987), 21–31.
- Donnellan, K. (1974): Speaking of Nothing. *Philosophical Review* 83.1 (Jan.): 3–31.
- Frege, G. (1892a): Über Sinn und Bedeutung. [On Sense and Reference]. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 100: 25–50. Trans. by Max Black as On Sense and Meaning in Gottlob Frege, *Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege*, ed. Peter T. Geach and Max Black, 1952, 3rd ed. (Oxford: Blackwell, 1980), 56–78. Reprinted as On Sinn and Bedeutung, in Gottlob Frege, *The Frege Reader*, ed. Michael Beaney (Oxford: Blackwell, 1997), 151–171.
- Kripke, S. ms. *Reference and Existence: The John Locke Lectures for 1973*.
- Salmon, N. (1998): Nonexistence. *Nous* 32.3 (Sept.): 277–319.

(Fordította: Vecsey Zoltán)

(Ben Caplan (2005): Empty Names. In: Keith Brown (ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2nd ed., Oxford: Elsevier. Megjelenik a szerző engedélyével)

A fikcionális tulajdonnevek mint kettős szemantikai profilú kifejezések*

1. Bevezetés, avagy kivel találkozott Geert von Innstetten 1877. december 14-én?

Ez december 2-án történt. Egy hét múlva Bismarck megérkezett Varzinba, és Innstetten tudta már, hogy karácsonyig, sőt talán azután sem gondolhat nyugodt napokra. A herceg [...] Versailles óta vonzódott hozzá, és valahányszor vendégei voltak, gyakran hívta meg Innstettet, de meghívta egyedül is, mert a fiatalos [...] kerületi főnököt a herceg-nő éppúgy kegyelte, mint a herceg. 14-ére kapta az első meghívást. (Fontane, *Effi Briest*: 73, 79)¹

Ahogy a folytatásból kiderül, báró Geert von Innstetten, a kessini közigazgatási kerület frissen nősült kerületi tanácsosa, e meghívásnak eleget téve, 1877. december 14-én reggel valóban elutazott Bismarck varzini fogadására, ahonnan – s ez az egyedüli információ, amit a fogadásról még megtudunk – enyhén mámoros állapotban csak másnap reggel hat órakor érkezett haza. Persze ha valaki nem elégszik meg ezzel az információval, és nem köti le a figyelmét az ezzel az eseménysorral párhuzamosan zajló, és a narráció

* A tanulmánnyal kapcsolatban szívesen fogadok bármilyen visszajelzést (saboe@lit.u-szeged.hu).

¹ Az első számadat a magyar, a második a német kiadás oldal-számára utal.

kizárólagos tárgyát képező eremitage-beli és kessini kísértethistória, az a kritikai kiadás jegyzetapparátusát felapozva azt is megtudhatja, hogy az idézetben szereplő ‘Bismarck’ név Otto von Bismarck (1815–1898) kancellár-
ra utal, aki feleségével, az idézetben ‘Fürstin’-ként említett Johanna von Puttkamer hercegnővel (1824–1894) szívesen időzött az 1867. óta a család tulajdonában lévő varzini lovagi birtokon. A jegyzetíró azt is megemlíti, hogy Bismarck Innstetten iránti szimpátiája valószínűleg az 1870. szeptember 20-tól 1871. január 18-ig, I. Vilmos császárrá koronázásáig terjedő időszakból származik, amelyet a kancellár (akkor még mint porosz miniszterelnök) a német csapatok versaillesi főparancsnokságán töltött.² A jegyzetapparátus által sugallt nyomozási módszert alkalmazó olvasó ugyanakkor legkésőbb Bismarck *Gedanken und Erinnerungen* (1898) című önéletírását olvasgatva rájöhet arra, hogy gondolatmenetébe hiba csúszott: Bismarck egy sort sem ír állítólagos kedvencéről. És a kortárs történeti források sem említik a báró ‘Geert von Innstetten’ nevet. De akkor kivel találkozott Geert von Innstetten 1877. december 14-én? Kire, vagy mire referál a regényben többször és többféleképpen felbukkanó ‘Bismarck’ és ‘Innstetten’ név?³

A kérdést a fenti kiadói gyakorlatot és az annak megfelelő, meglehetősen gyakori olvasói magatartást leíró „névelméletből”, a *merev jelölés* (Kripke) modális koncepciójából kiindulva, a koncepcióban rejlő ellentmondás felmutatásával és annak egy lehetséges feloldásával válaszoljuk meg.

² Hehle 1998: 413, 436–438.

³ A továbbiakban a ‘fikcionális név’ kifejezés alatt a narratív irodalmi szövegekben előforduló fikcionális neveket értjük.

2. A fikcionális tulajdonnevek mint merev jelölők

Könnyen belátható, hogy a fikcionális nevekhez valós entitásokat kapcsoló olvasói gyakorlat leírható Kripke (1972) a nevek deskriptív elméleteivel szemben megfogalmazott *modális ellenérvének fikcionális nevekre való kiterjesztésével*. A modális ellenérv szerint a tulajdonnevek azért nem lehetnek határozott leírások szinonimái, mert míg utóbbiak referensei modális kontextusokban változhatnak, addig a nevek *merev jelölők*, azaz minden lehetséges világban, ahol jelölnek valamit, ugyanazt a bevezetésükkor hozzájuk kapcsolt és a névhasználat kauzális-történeti láncolata által megőrzött entitást jelölik. A dolog érdekessége számunkra az, hogy míg a merev jelölés gondolatának a fikcionális nevekre való kiterjesztésével leírható olvasói magatartás ma is meghatározó, addig Kripke már a *Naming and Necessity* második kiadásához (1980) írt egyik kiegészítő megjegyzésében megállapítja, hogy elképzelése, valamint a lehetséges világokról alkotott, azt megalapozó felfogása nem egyeztethető össze a fikcionális entitások státusa tekintetében megfogalmazott – és az intuitív olvasói elképzeléseknek ugyancsak megfeleltethető – azon korábbi tételével (1963), miszerint a fikcionális entitások nem léteznek, de más körülmények között – a világ valamely lehetséges (tényellen-tetes) állapotában – létezhetek volna: a merev jelölés és az azt megalapozó M-modell szerint ugyanis a lehetőség tényellentétes dimenzióját benépesítő entitások *léte feltételezi az aktuálisok létezését*. Kripke, az ellentmondást felismerve, utal ugyan annak egy lehetséges feloldására – meg-látása szerint koncepciója lehetővé teszi, hogy a világ egyes lehetséges állapotaiban fellépjenek aktuálisan nem létező individuumok – ennek bizonyítását, azaz az elérhetőségi

reláció egy ilyen típusú viszonyt megengedő, a koncepció alapjait érintő újradefiniálását azonban (érthető okokból) sem itt, sem a későbbiekben nem mutatta be.

A fikcionális nevek értelmezési gyakorlatát leíró kriplei koncepció tehát jól működik ugyan a 'Bismarck'-féle közönséges tulajdonnevek esetén, az 'Innstetten'-típusú neveknel azonban használata a koncepció határait feszegető ellentmondáshoz vezet. Az ellentmondás egy a merev jelölés gondolatának érvényét fenntartó – a fikcionális világok a lehetőség *aktuális dimenziójában* való elhelyezésével történő – lehetséges feloldásához Putnam Kripleivel szinte minden tekintetben megegyező *indexikusság* (merev jelölés) koncepcióján keresztül, a *kétdimenziós modális szemantika* meglátásainak felhasználásával juthatunk el.

3. A fikcionális tulajdonnevek mint kettős szemantikai profilú kifejezések

Putnam nem foglalkozik a fikcionális tulajdonnevek szemantikájának kérdésével. Kripleivel egyidőben megfogalmazott, a jelentés internalista (pl. leíró) elméletei ellen irányuló munkájában (1975) a természeti fajtanevek extenziójának és intenziójának problémaköre foglalkoztatja, elképzelésének a *közönséges tulajdonnevekre* vonatkozó implikációit e munka keretében röviden vázolja csupán. Meglátása szerint a közönséges nevek a természeti fajták neveihez nagyon hasonló *rejtett indexikusok*: minden lehetséges világban (a világ minden tényellentétes állapotában) a bevezetéskor hozzájuk kapcsolt, a bevezetést végző beszélő *aktuális (itt-és-most) környezetében* fellelhető és a *nyelvi munkamegosztás* – a nyelvhasználó közösség tagjainak strukturált nyelvi együttműködése – útján átörö-

kített és megőrzött entitásra referálnak. Putnam szerint a rejtett kontextusfüggőség, vagy merevség a bevezetés körülményeiből származik, egészen pontosan abból, hogy a nevek bevezetésének mindkét – osztenzív ('Ő Otto von Bismarck') és operacionális ('Otto von Bismarck Németország első kancellárja') – módja lényegében ugyanazt a *demonstratív*, rámutató funkciót tölti be: a beszélő környezetében kijelöl (\approx „ő”) egy entitást, mely a továbbiakban a *kijelölés* (a *demonstratívumból* származó) *merevsége folytán* minden lehetséges világban, ahol az entitás létezik, a név referenseként funkcionál.⁴ A tulajdonnevek ezen rejtett indexikussága és a nyelvi munkamegosztás együttesen magyarázza, hogy egy nyelvhasználó egy 'N' név kimondásával a referensre vonatkozó információminimum – „'N'-nek hívják” – birtokában is szükségképpen a bevezetéskor kijelölt N entitásra, a név viselőjére referál.

Ez a kép meglátásunk szerint kis módosítással akkor is fenntartható, ha figyelembe vesszük azt a Putnam által nem reflektált, ám a jelenlegi nyelvfilozófiai vitákban központi szerepet játszó tény, miszerint egy 'N' tulajdonnévnek *nemcsak* egy viselője lehet.⁵ Putnam elgondolása szellemében ekkor azt mondhatjuk, hogy ezekben az esetekben a munkamegosztásban részt vevő nyelvhasználókat nem (homonim) névtípusok, hanem mindig is csak *egyedi N-ket*

⁴ A tulajdonnevek vonatkozása eszerint tehát *nem használatuk kontextusától* függ, mint a „példány-reflexív” (Reichenbach 1947) *indexikusok* (pl. 'én', 'itt', 'most'), vagy az indexikusok körébe sorolható *demonstratívumok* (pl. 'ez', 'az') és *demonstratív kifejezések* (pl. 'ez az ember') esetében.

⁵ A 70-es években megjelent analitikus munkák többsége Putnamhoz hasonlóan az „egy név – egy entitás” szemlélethez köthető. Kivételt talán csak Burge 1973 képvisel.

megnevező 'N' névpéldányok érik el. Egy 'N' közönséges tulajdonnév sikeres használatához ezért nemcsak 'N' tulajdonnév-voltának ismerete (1975: 247), hanem a beszélő által ismert 'N'-példányokkal megnevezett individuumok közti disztinkválni tudás képessége, azaz az egyes referensekre vonatkozó, *a distinkciót lehetővé tevő információ* birtoklása is szükséges. Ez az információ beszélőként eltérő terjedelmű és tartalmú, tisztán *funkcionális* szereppel bíró információ, mely nem része a nevek jelentésének; a nevek a mondatban csak referensüket képviselik.⁶

Visszatérve azonban e dolgot tulajdonképpen problémájához: Putnam, mint mondtuk, nem foglalkozik a fikcionális tulajdonnevek szemantikájának kérdésével. Elgondolása ennek ellenére argumentációja egyik elemén, az XYZ-Ikërföld-gondolatkísérleten keresztül könnyen kapcsolatba hozható a problémával. Nem nehéz belátni, hogy a *gondolatkísérlet irodalmi narratívaként*, két párhuzamosan zajló eseménysort (Oskar (iker)földi és (iker)Oskar földi látogatásait) egy „mindentudó elbeszélő” perspektívájából ábrázoló történetként is felfogható.⁷ Az ezen analógiából levezethető, a fikcionális szövegek természetére (*szemantikai gondolatkísérletek*), a fikcionális világok státusára (*a világunkkal párhuzamos létező konkrét téridőbeli valóságok*), valamint a fikcionális fajtanevek szemantikai profiljára (*rejtett indexikus jelentéstartalmú kifejezések*)

⁶ A jelenleg népszerű konkurrens megközelítések vagy a nevek *nyílt indexikusságát* (és monoszemikusságát) tételezik – lásd pl. Burge 1973, Recanati 1993, Pelczar és Rainsbury 1998, Vecsey 2005 – vagy azok *ambiguitása* (és poliszemikussága) mellett érvelnek, lásd pl. Perry 1997.

⁷ E tézis részletes kifejtéséhez lásd Szabó 2003.

vonatkozó állításokat felhasználva a fikcionális nevek tekintetében a következő kijelentések tehetők: a fikcionális tulajdonnevek *rejtett indexikusok*; minden lehetséges (tényellentétes) világban a bevezetésükkor hozzájuk kapcsolt, a bevezetést végző beszélő aktuális (itt-és-most) környezetében kijelölt és a nyelvi munkamegosztás révén megőrzött entitásra referálnak. Ez az elképzelés a fikcionális világok világunkkal párhuzamos modális rendszerekként való tételezésének köszönhetően természetesen nem veti fel a fikcionális entitások ontológiai státusa kapcsán Kripkénél fellépő paradoxont. Ezen előnye mellett azonban számos, épp e megoldásból – ontológiai háttérfeltevéseinek a *modális realizmussal* való érintkezéséből – származó új problémát von maga után. Zavarba ejtő módon megsokszorozza az ontológiát és a természetes nyelveket. Ráadásul nem tudja elkerülni a modális realista elképzelések a világok megismerhetetlenségéből származó ismeretelméleti paradoxonát,⁸ és externalista alaptételének indirekt cáfolatát nyújtja. Ez könnyen belátható, hiszen nyilvánvaló, hogy az ikerföldi kifejezések értelmezését Putnam nem empirikus vizsgálódások alapján, hanem *az Ikerföldre vonatkozó episztemikus feltevései – aktuális szempontú világhipotézise – viszonylatában*, egy indikatív kondicionálist felhasználva („ha az Ikerföldön a víz XYZ, akkor az ikerbeszélők a ‘víz’-token kimondásával XYZ-re referálnak”)

⁸ Read megfogalmazásában: A modális realista „azt sejteti, hogy a lehetőségre irányuló reflexióhoz valamiféle sajátos teleszkópra van szükség, amelyen keresztül más lehetséges világokat figyelhetünk, miközben egyidejűleg tagadja, hogy ilyen módszer lehetséges. A lehetőségek hirtelen kideríthetetlenekké válnak.” Vö. Read 1995/m. 2001: 142.

végzi el. Ez a teoretikus állítások mögött megbújó, a világ (és a nyelv) *párhuzamosságát ignoráló, annak aktuális tételezését viszont fenntartó* értelmezési gyakorlat gondolat-kísérletét a *kétdimenziós modális szemantika* felől is megragadhatóvá teszi. A kétdimenzionalizmus episztemikus értelmezése felől nézve az „Ikerföld-fikció” nem a nyelvi externalizmus tételének bizonyítását, hanem a kifejezések aktuálisnak tekintett lehetséges világok viszonylatában történő *episztemikus* értékelését példázza.

A kétdimenziós modális szemantika keretelméletének egyik alaptétele szerint a nyelvi kifejezések nemcsak tényellentétesnek tekintett világhipotézisek, hanem a világról alkotott aktuális szempontú hipotézisek függvényében is értékelhetők. A keretelmélet episztemikus értelmezését kidolgozó Chalmers (2002, 2004) amellel érvel, hogy ez az értékelés nem a beszélők aktuális világra vonatkozó „metaszemantikái” – faktuális és szemantikai – tévedéseit (Stalnaker 2003), hanem – ahogy Putnam is mondja (1975:224) – sokkal inkább a *jelentés egy dimenzióját* reprezentálja: egy, a *másodlagos vagy metafizikai* (kripkeánus) dimenzió mellett meghatározható *elsődleges vagy episztemikus* (kvázi-fregeánus) dimenziót. Chalmers szerint ugyanis az aktuális világhipotézisek fogalmi elmentmondások nélkül elképzelhető (a priori nem kizárható), maximálisan specifikált *episztemikus* lehetőségeket, azaz *lehetséges világok-időpontok-beszélők* rendezett hármasaiból álló *központosított lehetséges világokat*, vagy *szcenáriókat* (*V*) reprezentálnak; a kifejezések ezen lehetőségek viszonylatában elvégzett elsődleges szemantikai értékelése ezért Frege ‘értelem’ (‘Sinn’) fogalmához hasonlóan a kifejezéseknek a beszélők tudásában és racionális ítéleteiben játszott szerepét (kognitív jelentőségét) reprezentálja.

Chalmers úgy véli tehát, hogy a kifejezések extenziója és intenziója egy megfelelő módon megfogalmazott és aktuálisként kezelt világhipotézis – a *V* világ *D* episztemikusan teljes és szemantikailag semleges (kanonikus) leírásának – ismeretében a priori, azaz kizárólag fogalmainkra és racionális képességeinkre támaszkodva pl. egy egyszerű $D \supset S$ kondicionális, vagy a Ramsey-teszt segítségével is meghatározható.

Mindezen meglátások fényében a fikcionális nevek tekintetében megfogalmazott állításainkat a következőképpen módosíthatjuk. A fikcionális tulajdonnevek *kettős szemantikai profilú – indexikus és leíró – kifejezések (episztemikusan lehetséges tokenek)*. (1) Mint rejtett indexikusok mindig egy a lehetőség aktuális dimenziójában elhelyezkedő – egy lehetséges világ-egy időpont-egy beszélő rendezett hármasából álló – központosított, azaz *V* episztemikusan lehetséges (fikcionális) világ viszonylatában meghatározott és e világból elérhető minden tényellentétes világban azonos entitásra referálnak.⁹ (2) Rejtett leírások szinonimáiként referensük a világ hipotetikus (fikcionális) természete következtében a priori módon, a világ egy *D* kanonikus leírása alapján, kondicionálisok segítségével is meghatározható. Nem nehéz belátni, hogy e definíció mind a Bismarck-, mind az Innstetten-típusú nevekre ellentmondás nélkül alkalmazható. Egyetlen, ám meglehetősen súlyos problémáját a fikcionális világ, pontosabban a világ kanonikus leírásának hozzáférhetetlensége okozza.

⁹ Chalmers kritikusi közül többen rámutattak arra, hogy koncepciója – bár explicite nem tartalmazza – de implikálja ezt az állítást, lásd pl. Soames 2005.

4. A fikcionális tulajdonnevek mint tulajdonságnyalábok és mint történetek szinonimái

A fikcionális kifejezések értelmezésének a kanonikus leírás hozzáférhetetlenségéből származó problémája könnyen feloldható, ha elfogadjuk azt az intuitív módon belátható tényt, miszerint a fikcionális szövegek a szemantikai gondolatkísérletekkel ellentétben (elsősorban) nem azért jönnek létre, hogy rafinált szemantikai értékelési gyakorlatokként vagy az olvasó kognitív képességeit vizsgáló modellekként funkcionáljanak. Nem azért tehát, hogy az olvasónak döntenie kelljen arról, hogy a szöveg kifejezéseinek jelentése és igazsága következik-e interpretáló világa szemantikailag neutrális nyelven megfogalmazott, és episztemikusan teljes leírásából. A fikcionális irodalmi szövegek elsődleges értékelése során kiindulhatunk abból a feltevésből is, hogy nem kell döntést hoznunk a fikcionális irodalmi szövegek igazságértékéről: a szerző a művét (1) *igaz* és (2) *intenciója szerint teljes* leírásként hozza létre.

Ami a leírás igaz voltát illeti. Ha feltesszük, hogy a szerző képes igaz leírás létrehozására, akkor kijelenthetjük, hogy *a narratív irodalmi szöveg a szerző által elgondolt V központosított világ egy D' igaz, ám nem kanonikus – episztemikusan hiányos és esetlegesen több-központú – igaz leírásával azonos, a D' által leírt V' fikcionális világ – a szövegvilág – pedig V-vel ekvivalens.* A narratív irodalmi szöveg mindezek alapján olyan sajátos nyelvi konstruktumnak tekinthető, mely *tartalmazza önnön értékelésének hipotetikus körülményeit, azaz: részlegesen ábrázolja (leírja) azt az episztemikusan lehetséges világot, amelynek vonatkozásában kijelentéseinek extenziója rögzül, és jelentése meg-*

határozódik. Lényeges, hogy a szerző ezt világot nem saját aktuális világhipotéziseként, hanem általa létrehozott, és többnyire alakként is megformált *episztemikus itt-és-most-én-központok* (Hamburger 1968) hipotéziseiként – tehát *nem kijelentéseket színlelve*, hanem (aktuálisnak tűnő, illetve aktuálisnak tekintett) *látszatot költve* (Hamburger 1968) – alkotja meg.¹⁰

Ha feltesszük, hogy a szerző a világalkotás során *szándékai szerint létrehozza és ábrázolja mindazt, ami a szöveg adekvát – a szövegalkotás céljának megfelelő – értelmezéséhez szükséges*, akkor az interpretáció során kiindulhatunk abból a feltevésből is, hogy a szerző által, a szerző sajátos, látszatköltő eszközeivel (elbeszéléssel) létrehozott többközpontú és (*V* viszonylatában) hiányos szövegvilág entitásai tulajdonságaik és viszonyaik (attribútumaik) ábrázolt-sága révén „teljességükben” meghatározottak, azaz explicit vagy implicit módon minden releváns tekintetben adottak. Ezen értelmezés szerint a szövegvilág *D'* nem kanonikus leírásának a *D* kanonikus leírás viszonylatában megmutatózó hiányosságai nem fogyatékok, hanem részben (kvantitatív módon) a nyelv és a befogadás korlátaiból adódó, részben pedig (kvalitatív módon) a szerzőnek a nyelvésztől eltérő speciális céljaiból származó szükségsze-

¹⁰ Úgy gondoljuk tehát, hogy nem helyesek a fikció vonatkozásában megfogalmazott, a nyelvfilozófián (pl. Recanati 1998/m. 2005-jelen kötetben) és az irodalomelméleten belül (pl. Ricoeur 1983/m. 1990) egyaránt népszerű *színlelés-elméleti*, vagy „*azt-játsszuk-hogy*” (pl. Walton 1990) koncepciók. Koncepciónk az alkotást Hamburger *'mimézis'* értelmezésének megfelelően *látszatköltésként* értelmezi. Hamburger a színlelés és a látszatköltés (ábrázolás) közti különbséget a „*mintha-szerkezet*” és „*mint-szerkezet*” kifejezések segítségével ragadja meg. Hamburger 1968.

rűségek, amelyek a költői világalkotás lezártságának összefüggésében már nem hiányosságként, hanem *(relatív) teljességgént* gondolhatók el. Ezen feltevés szerint tehát a *D'* nem kanonikus leírás megfogalmazásakor a szerző tudatosan szelektál: *eltekint a világalkotás célja szempontjából kontingens információk ábrázolásától*, és csak e cél kifejezésre juttatása tekintetében *relevánsnak, azaz szükségszerűnek* vélt dolgok ábrázolására koncentrálnak. Lényeges, hogy a tulajdonságok szükségszerűségét kétféleképpen is tételezhetjük: a szükségszerűség egyrészt az *attribútumokkal való bírás szükségszerűségére*, másrészt a világ két időállapota között a kijelentésszubjektumoknak tulajdonítható *attribútumokban bekövetkező változás modusára, azaz a változás szabályszerűségéből való levezethetőségére*, illetve szabályszerűségek kontextusában való értelmezhetőségére is utal. Mivel e szabályszerűségek időbeli változásokat indukálnak, *a kétdimenziós szemantika apparátusa segítségével immár nem megragadhatók, s csak a narratológia kontextusán belül, a látszatköltés (mimézis, világalkotás) fogalomkörébe tartozó cselekményszöveg, valamint annak tárgya, a cselekmény és a történet fogalmai segítségével magyarázhatók*. A fikcionális nevek tehát az értelmezhetőség tekintetében leíró kifejezéseként, azaz tulajdonságnyalábok és történetek szinonimáiként funkcionálnak, az entitások azonossága pedig egy történet egészében, vagyis narratív identitásként tételeződik.¹¹

¹¹ Érdekes, hogy a nyelvfilozófia sem állít mást. A mi világunkból nézve Donnellan szerint a fikcionális entitások azonosítása akadályba ütközik, mely akadályt fikcionális entitások esetében többnyire a világunkba való bevezetésükkor elmesélt történetük képezi. Donnellan 1974.

Mindezek alapján a bevezetésben megfogalmazott kérdésre – kivel találkozott Innstetten 1877. december 14-én? – a következő választ adhatjuk: december 14-én egy nőtlen és boldog kessini tanácsosból elvált és boldogtalan minisztériumi tisztviselővé vált, és a szövegvilágban Innstettennek nevezett alak találkozott Németország Bismarcknak nevezett kancellárjával, aki Innstetten életének szinte minden állomásán a háttérből támogatta pártfogoltját. Mindkettejük történetének elemeit számos más, történetükbe az elbeszélés által bevont egyéb történet értelmezi. De ennek módja és hogyanja már egy narratológiai munka tárgyát képezi.

Irodalom

Primerirodalom

Fontane, T. (1894/1998): Effi Briest. Szerk. Hehle, C. In: *Theodor Fontane. Grosse Brandenburger Ausgabe*. Szerk. Erler, G. Bd. 15. Berlin. Magyarul (1975⁵): Uő. *Effi Briest*. Ford. Vas, I. Budapest.

Szekunderirodalom

- Burge, T. (1973): Reference and proper names. *Journal of Philosophy* 70. 425–439.
- Chalmers, D. (2002): The Components of Content. In: uő: *Philosophy of Mind: Classical and Contemporary Readings*. Oxford: Oxford University Press.
- Chalmers, D. (2004): Epistemic Two-Dimensional Semantics. *Philosophical Studies* 18: 153–226.
- Donnellan, K. (1974): Speaking of Nothing. *The Philosophical Review* 83, 3–31.

- Hamburger, K. (1968/1987³): *Die Logik der Dichtung*. Stuttgart: Klett.
- Hehle, C. (1998): Anmerkungen. In: *Theodor Fontane. Grosse Brandenburger Ausgabe*. Szerk. Erler, G. Bd. 15. „Effi Briest”. Berlin: Aufbau. 407–515.
- Kaplan, D. (1989): Demonstratives. In: Joseph, A., Perry, J. és Wettstein, H. (eds.): *Themes From Kaplan*. New York. 481–563.
- Kripke, S. A. (1963): Semantical Considerations on Modal Logic. In: *Acta Philosophica Fennica* 16, 83–94. Újra-nyomva In (1971): Linsky, L. (Szerk.): *Reference and Modality*. London. 63–72. (= Oxford Readings in Philosophy)
- Kripke, S. A (1972, 1981²): *Naming and Necessity*. Cambridge, Massachusetts. Magyarul (1997): uő: *Névadás és szükségyszerűség*. Részlet az első előadásból. Ford. Wappel, M. *HELIKON* 4, 410–425. A magyar fordítás alapja a mű 1980-ban Oxfordban megjelent átdolgozott kiadása.
- Pelczar, M. és Rainsbury, J. (1998): The Indexical Character of Names. *Synthese* 114 (2). 293–317.
- Perry, J. (1998): Indexicals, Contexts and Unarticulated Constituents. In: *Proceedings of the 1995 CSLI-Amsterdam Logic, Language and Computation Conference*. Stanford: CSLI Publications.
- Putnam, H. (1975): The meaning of ‘meaning’. In: uő: *Mind, Language and Reality*. Phil. Papers vol. 2, Cambridge. 215–271. Első megjelenés in (1975): Gunderson, K. (Szerk.): *Language, Mind and Knowledge*. Minnesota Studies in the Philosophie of Science VII. Minneapolis. 131–193.
- Read, S. (1995/m. 2001): *Bevezetés a logika filozófiájába*. Budapest: Kossuth.

- Recanati, F. (1993): *Direct Reference: From Language to Thought*. Oxford: Basil Blackwell.
- Recanati, F. (1998): Talk about Fiction. *Lingua e Stile* 33.
- Magyarul (2005): Hogyan beszéljünk a fikcióról? Ford. Vecsey, Z. In: Szabó, E. és Vecsey, Z. (Szerk.): *Ki volt Sherlock Holmes? A tulajdonnevek szemantikája*. Szeged: Grimm. (= *Studia Poetica. Supplementum II. lingua Hungarica editum*)
- Reichenbach, H. (1947): *Elements of Symbolic Logic*. New York: Macmillan.
- Ricoeur, P. (1983): *Temps et récit I. L'intrigue et le récit historique*. Párizs. Németül (1988): *Zeit und Erzählung. Zeit und historische Erzählung*. Ford. Rochlitz, R. München. (= *Übergänge 18/I.*). Magyarul részletek (1999): Szegedy, M. M. (Szerk.): *Paul Ricoeur. Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris. 255–309.
- Soames, D. (2005): Ambitious Two-Dimensionalism. In: Davidson, M. (Szerk.): *On Sense and Direct Reference: A Reader in Philosophy of Language*. McGraw-Hill.
- Stalnaker, R. (2003): Conceptual Truth and Metaphysical Necessity. In: uő: *Ways a World Might Be. Metaphysical and Anti-Metaphysical Essays*. Oxford: Calendron. 201–215.
- Szabó, E. (2003): Ikerföldek, episztemikus világok, szöveg-világok: a referencia kauzális-történeti elméletének narratológiai vonatkozásai. In: Szabó, E. és Vecsey, Z. (Szerk.): *A jelentés dimenziói. Modális elméletek Kripke után*. Szeged: Jate Press. (= *Studia Poetica. Supplementum I. lingua Hungarica editum*)
- Vecsey, Z. (2005): A nevek mint indexikus kifejezések. In: Szabó, E. és Vecsey, Z. (Szerk.): *Ki volt Sherlock*

Holmes? Tanulmányok a nevek szemantikájáról. Szeged: Klebelsberg Kuno Egyetemi Kiadó. (= *Studia Poetica. Supplementum II. lingua Hungarica editum*)

Walton, K. (1990): *Mimesis as Make-Believe*. Cambridge, Mass.

Fikcionális entitások, hiányos létezők

A megnevezés elméletei és az entitások teljessége¹

[...]²

A megnevezést (naming) tárgyaló nyelvfilozófiai elméletek a fikcionális entitásokat és a nemlétezőket kizárják azon tárgyak köréből, amelyekre mereven és sikeresen utalhatunk nevek segítségével. Világos, hogy ez a kizárás nem szemantikai, hanem logikai megfontolások eredménye. A nevek csak azért viselkedhetnek merev jelölőként nem-aktuális kontextusokban, mert kielégítik a létfeltételt. Ezen feltétel teljesülése garantálja az általuk jelölt tárgy azonosságát a világok közti határok átlépésekor, azaz kontrafaktuális tényállásokban is. A világok-közti referencialitást kizárólag az biztosítja, hogy van olyan aktuális létező, amely kielégíti a nevet – ez a kritérium pedig a fikcionális tárgyakat egyértelműen kizárja a referensek köréből.

¹ Ronen ebben és a következő fejezetekben a *fikcionális világok* és a *narrativitás* közti kapcsolatokkal foglalkozik. Értelmezésében a fikcionális világok – az *elágazások* révén létrejövő *lehetséges világok*hoz képest – az aktuálissal *párhuzamos* világok; Tényeik nem azzal függnek össze, hogy a tapasztalati világban lehetőségek lettek volna-e, hanem hogy mi történt és mi történhetne meg a fikcióban. Lásd különösen Ronen 1994: 5–9. (*A ford.*)

² A fejezet első részében Ronen röviden áttekinti a névadással foglalkozó nyelvfilozófiai megközelítéseket: elsőként a Frege-Russell típusú *leíráselméleteket*, majd a Kripke-Donnellan féle *kauzális-történeti* koncepciót. (*A ford.*)

Mint azt az első fejezetben láttuk, Thomas G. Pavel a *Fiction and the causal theory of names* (Az irodalom és a nevek kauzális elmélete) című, 1979-ben megjelent írásában felvázolt egy megoldási javaslatot arra, hogy hogyan választható le Kripke megnevezés-konceptiójáról a létfeltétel, és miképp hasznosítható elméletének kizárólag azon része, amelynek segítségével referálási gyakorlataink ontológiai megfontolások nélkül is leírhatók. Elgondolása lehetővé tette a megnevezés kontextusfüggő módozatainak Kripke érvelésének szellemében történő megkülönböztetését. Az első fejezet összefüggésében Pavel nézetének ismertetésével a filozófusok és az irodalomelmélettel foglalkozó teoretikusok között a fikcionális referencia megítélése vonatkozásában fennálló fogalmi különbségekre világítottunk rá. Gondolatmenetünknek ezen a pontján – e különbségek és a modern filozófiai referenciaelméleteknek a fikció problémájára való alkalmazásához szükséges konceptuális „ugrás” tudatában – Pavelt követve immár képesek vagyunk azon pozitív implikációk megragadására is, amelyeket az irodalomelmélet nyerhet a megnevezés elméleteiből a fikcionális entitások modellje vonatkozásában:

(1) Ha elfogadjuk, hogy a nevekhez nem társítható stabilan a leírások egy állandó halmaza, akkor kijelenthetjük, hogy a nevekhez – szemantikailag szólva – mindig a tulajdonságok hiányos (incomplete) halmazai kapcsolódnak. Ezen értelmezés szerint akkor nem okoz gondot a valóságban található korrelátumok elérése, ha a nevek feladatának az egy adott lehetséges világban való jelölést tekintjük. A neveknek ekkor kizárólag olyan értelem (sense) tulajdonítható, mely leírásokból származik: a leírások azok, amik a neveket az adott világban fokozatosan jelentéssel (meaning) „töltik fel” („fill”). Ilyenformán az egyes tárgyak-

hoz kapcsolt leíráshalmazok teljessége a világok viszonylatában meghatározott, a leíráshalmazokon belüli variabilitás pedig valamennyi tárgyhoz hozzátartozik, függetlenül annak (a valóságban, egy alternatív lehetséges világban vagy valamely fikcionális világában elfoglalt) ontológiai státusától.

(2) Ha a nevekhez kapcsolódik leíró tartalom, akkor az csak az adott specifikus kontextusban lényeginek (essential) tűnő tulajdonságokat foglalja magában; a tulajdonságok eszencialitása minden esetben interpretációfüggő. A nevekkel társított leíró tartalom nem tartalmazza a jelölt entitás által a különböző lehetséges világokban eszenciális vagy nem eszenciális módon birtokolt, vagy nem birtokolt lehetséges tulajdonságok mindegyikét.

(3) Ha a lehetséges világok közti azonosságot (cross-world identity) a nevek biztosítják, akkor a nevek merev jelölők, és ez a tulajdonságuk nem függ attól, hogy az általuk jelölt entitások valóság vagy imagináriusak, fikcionálisak vagy nem-fikcionálisak. Más szavakkal: ha elfogadjuk, hogy a nevek referenciális erejüket aktuális és lehetséges tényállásokban is megtartják, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a nevek merevsége független a tényállások modalitásától. Miért ne terjesszük ki hát a nevek merev használatát imaginárius világokra is?

Az entitások definitizálása és a fikcionális tárgyak teljessége

A fikcionális kontextusokban használt referálási eljárások számbavételéhez lazítunk kell a megnevezés vonatkozásában felállított kritériumainkon, és fel kell tennünk, hogy fikcionális kontextusokban a megnevezés sikere csak

akkor garantált, ha kritériumainkat hozzá tudjuk igazítani a fikcionális diskurzus természetéhez. A fikcionális entitásokhoz nem kapcsolódnak olyan névadási ceremóniákkal („keresztelőkkel”) kezdődő kauzális-történeti láncolatok, mint amikkel világunk tárgyai esetén találkozunk. A narratív irodalmi fikcióban ezért – miként azt van Inwagen mondja (1977) – a *nevek* referálásban játszott szerepét másodlagosnak kell tekintenünk; a referálás elsődleges eszközeiként a határozott leírások szolgálnak. [...] A megnevezés módusai közti preferenciák ezen változása ugyanakkor csak az irodalmi fikcióra sajátosan jellemző referálási eljárások egyik aspektusa. A másik aspektushoz akkor jutunk el, ha röviden visszatérünk arra a kérdésre, hogy valóban zsákutcában végződik-e a fikcionális entitások megnevezésének története.³ Meglátásunk szerint a fikcionális entitások megnevezésének története addig a pontig megy vissza, amikor az entitások név szerint való említésére és a fikcionális univerzumba való bevezetésére elsőként sor került. Úgy gondoljuk tehát, hogy a megnevezés történeti aspektusa az irodalomban is fenntartható, és a fikcionális megnevezés értelmezhető a neveket a tárgyakkal összekapcsoló standard kauzális-mechanizmus

³ Ronen itt Donnellan (1974) azon – a fejezet első, általunk itt nem fordított részében tárgyalt – koncepciójára utal, miszerint az aktuálisról folyó beszédben használt fikcionális tulajdonnevek esetén (pl. ‘Holnap jön a Mikulás’) az elnevezési szituáció (a «keresztelő») rekonstruálhatatlan. E szituáció rekonstruálhatatlansága akadályt (block) képez a nyelvhasználat – miként ő mondja: – kommunikációs-történeti láncolatában, az akadály (esetünkben egy nemlétező létezőként való bevezetése) pedig egyértelműen jelzi, hogy a referens nem létezik, a megnevezés sikertelen. (A ford.)

alapján.⁴ Mit jelent ez? Véleményünk szerint a fikcionális szövegek a standard eljárást a fikcióra sajátosan jellemző módon átalakítják. A fikcionális entitások „elkeresztelésének” semmi köze sincs ahhoz a pillanathoz, amikor egy név és egy valós tárgy közti viszony aktuálisan megteremtődik. Egy fikcionális tárgy és egy név közti kapcsolat akkor jön létre, amikor az entitás először van a vizsgált univerzum individuumaként jelölve. Sok filozófus persze egyetértene abban, hogy mindez a nem-fikcionális megnevezési eljárások esetében sincs másképp: egy tárgy ott is akkor válik jól egyénítetté (well-individuated), teljessé (complete) és megkülönböztetetté (distinct), mikor a neve, vagy egy őt jelölő merev leírás a diskurzusban először felbukkan. A narratív irodalmi művekben azonban a nevek és a tárgyak közti kapcsolatot az elbeszélés (act of narration) és a fikcionálás (fiction-making) hozza létre. Továbbá: míg nem-fikcionális kontextusokban a szinguláris entitások világokba való bevezetésére a tulajdonnevek és a határozott leírások szolgálnak, addig az irodalmi fikcióban a fikcionális-világhoz tartozó-individuum státussal bíró fikcionális entitások szingularitását a *definitizálás textuális procedúrái* garantálják, mely eljárások akadályozottsága az entitások eltérő státusát vonja maga után.

Definitizálásnak (definitization) azt a mozzanatot vagy folyamatot nevezzük, melynek során egy szöveg jelzi, hogy egy adott név vagy leírás szinguláris, konkrét, jól egyénített és megkülönböztetett tárgyat denotál. Irodalmi szövegekben a nevek és a leírások használatának módja feltételezi

⁴ Ronen szóhasználata itt Pavel koncepciójára (1979) utal, aki Kripke-értelmezésében különbséget tesz az elmélet strukturális és történeti komponensei között. (*A ford.*)

a nevek/leírások és a fikcionális entitások közti kauzális kapcsolatok történeti láncolatainak meglétét. A nevek és a leírások ezért ezekben a szövegekben fikcionális entitások definitizálására szolgáló szövegstratégiaként funkcionálnak. Ha az entitások egy halmazát fikcionálisnak tekintjük, akkor ezen halmaz, valamint a nevek és a leírások egy halmaza között kauzális-történeti relációk rekonstruálhatók, mely rekonstrukció az adott fikcionális világ objektumtartományához vezet. A fikcionális entitások tehát azért jönnek létre, mert az irodalmi szövegekben szereplő határozott kifejezésformák határozott denotátumokat indikálnak: ha a szövegben fellép egy név vagy egy leírás formájú indikáció, elmondhatjuk, hogy a világ tárgytartománya bővült egy fikcionális entitással, mely entitás a tárgytartomány határozott és jól egyénített elemeként funkcionál.

Az entitások definitizálásának két alapvető stratégiája létezik. (1) A világ fikcionalitása következtében az új elemek sokszor már ismertként kerülnek bevezetésre: az irodalmi szöveg az általa „előállított” fikcionális világról úgy közvetít információt, mintha a világ már létezne. Sok műben ezért az új entitásokra való utalás a kezdetektől – lexikai értelemben vett – határozott leírásokkal történik, jóllehet e leírások első szövegbeli előfordulásakor a denotátumok megfelelő definitizálása még nem történt meg. Ezekben az esetekben a határozott forma olyan fikcionális referensek ismeretét feltételezi, melyek lényegi tulajdonságai a leírások felbukkanásakor sok esetben még nem ismertek. (2) A másik stratégia a tárgyakat leírások sorában, az azokat az adott fikcionális univerzumban egyénítő tulajdonságok felsorolásával definitizálja. Másképp fogalmazva a definitizálás itt a leíró információ halmozódásán alapul.

‘Drága, drága aggódó barátnőm’ – így monologizált gondolatban, mikor elindult szobájából a lépcsőn lefelé, ... Az óra tizenkettőt ütött, amint átment az előcsarnokon. ... Kinyitotta a nappali ajtaját, és két urat látott apjával üldögélni ... (Jane Austin: *Emma*, 172)⁵

Bizonyos körülmények között kevés kellemesebb órát lehetne eltölteni az életben, mint azt, amelyet a délutáni tea néven ismert szertartásnak szentelnek. ... A kisdud lakoma kellékeit egy régi angol vidéki udvarház gyepén rendezték el ... A gyep szélén tornyosuló ház az efféle figyelmet igazán megérdemlő építmény volt – legjellegzetesebb darabja különben annak a sajátosan angol képnek, amelyet megkíséreltem felvázolni. (Henry James: *Egy hölgy arcképe*, 26k)⁶

Az első példában a lakóház részei már ismertként említődnek: a fikcionális világban elsőként itt felbukkanó

⁵ «My dear, dear anxious friend,» – said she, in mental soliloquy, while walking down stairs from her own room, ... The clock struck twelve as she passed through the hall ... She opened the parlour door and saw two gentleman sitting with her father ... (*Emma*, 127–128.)

⁶ Under certain circumstances there are few hours in life more agreeable than the hour dedicated to the ceremony known as afternoon tea ... The implement of the little feast had been disposed upon the lawn of an old English country house ... The house that rose beyond the lawn was ... the most characteristic object in the peculiarly English picture I have attempted to sketch. (*The Portrait of a Lady*, 5f.)

entitások határozottságát (a főszereplő lakhelyének leírása korábban nem történt meg) alárendelő mondatokba („mikor elindult...”; „amint átment”) integrált határozott leírások jelzik. A második példában, James regényében, az ellentétes stratégiával, a fokozatos definitizálás (gradual definitization) példájával találkozunk. A predikátumnyaláb itt a bevezetett színhely definitizálására irányuló törekvés jelzésére szolgál: az idézet szemantikai tartalma az, hogy mindaddig, míg egynél több olyan dolog is akad, ami kielégíti a leírást, annak lexikai kategóriája a határozatlan leírás marad. Ebben csak akkor következik be változás, amikor kicsivel később a ház neve, a ‘Gardencourt’, először elhangzik, és ezzel a definitizálás lezárul. A tulajdonnevek és a leírások tehát az entitások fikcionális halmazát létrehozó folyamat minden pontján azt jelzik, hogy az adott fikcionális univerzumban valószínűleg csak egy olyan tárgy létezik, ami egy bizonyos név segítségével azonosítható, vagy egy leírást kielégít. Minden irodalmi szövegben meghatározható továbbá az a pillanat, mikor egy határozott leírás (pl. ‘a ház,’ vagy ‘őt’) egy jól egyénített entitásra referál, az adott világ egy szinguláris entitására.

Könnyen belátható, hogy a fikcionális definitizálás folyamata az irodalmi szövegekben egy az *instanciációból* – azaz az *entitások* (kategória)példányokként való megjelenéséből – származó *határozatlanság* (vagueness of instantiation) ellen hat. Amíg nem tudjuk biztosan, hogy egy és csakis egy olyan entitás létezik, ami kielégít egy leírást, vagy amíg nem látjuk, hogy melyek azok a határozott leírások, amelyek egy nevet kontextuális jelentéssel „töltenek fel”, addig a fikcionális entitások meghatározatlanok maradnak. Ezért van például az, hogy azok a fikcionális világok, amelyek nem az olvasók számára ismerős frameken

és skripteken alapulnak,⁷ a konkrét entitások bevezetése előtt be kell hogy vezessék azokat az alapkategóriákat – alább például az anyag, és a tárgyak önazonosságának a kategóriáit –, amelyeket az entitások sajátos módon megvalósítanak (uniquely instantiate):

Merthogy semmi sem önmaga többé. Itt egy darab ebből, ott egy darab abból, de sehogy sem állnak össze. És akkor, bármilyen furcsa, ennek a káosz-nak a peremén megint minden elkezd egyesülni. ... Egy bizonyos ponton a dolgok szétesnek szemétté, porrá vagy forgácscsá, és ott van előtted valami új, a részecskéje vagy halmaza egy olyan anyagnak, ami még azonosíthatatlan. (Paul Auster: *A végső dolgok országában*, 41)⁸

Ez az instanciációból származó határozatlanság magyarázza azt is, hogy az Auster regényéhez hasonló posztmodern szövegekben, vagy a fantasztikus és a tudományos-fantasztikus művekben nagyobb számban fordulnak elő azok a definitizáló eszközök, amelyek „új” világok létreho-

⁷ A 'frame' és a 'script' a konceptuális/kognitív nyelvészet két alapfogalma: a framek a nyelvi egységek megértéséhez szükséges strukturált háttérinformációkat, vagy elvárásstruktúrákat, a skriptek pedig eseménysorok leírására használt tudásstruktúrákat jelentenek. (*A ford.*)

⁸ For nothing is really itself anymore. There are pieces of this and pieces of that, but none of it fits together. and yet, very strangely, at the limit of all this chaos, everything begins to fuse again ... At a certain point, things disintegrate into muck, or dust, or scraps, and what you have is something new, some particle or agglomeration of matter that cannot be identified. (In *The Country of Last Things*, 35)

zására szolgálnak, azok alapvető kategóriáitól a kategóriákat megvalósító konkrét dolgokig (instances). Ezekben a szövegekben a világalkotás során érthető módon jelentős szerep jut az adott világot alkotó tárgykészletet bevezető magyarázatoknak.

A fentiekben említettük, hogy a fikcionális entitások meghatározatlansága mindaddig fennáll, míg a entitások határozott azonossága nem biztosított. Nem-fikcionális kontextusokban a meghatározatlanság nyomban eltűnik, mihelyst a határozatlan kifejezés egy konkrét tárggyal összekapcsolódik; a határozatlan kifejezések mindazonáltal bármilyen konstruktummal összekapcsolhatók, és határozatlanságuk megszüntetése sem előfeltételezi a szavak és a világ viszonyát. Az irodalomban a kifejezésekhez nem rendelhetünk tárgyakat, az entitások definitizálása pedig a szöveg (a világalkotást is garantáló) retorikájának részeként történik, és akkor is végbemegy, ha a definitizálandó entitásnak – mint például a Jamestől vett regényrészletben szereplő angol vidéki háznak – nem tulajdonítódik, illetőleg nem is tulajdonítható a tulajdonságok egy teljes halmaza. Azok az esetek tehát, ahol a definitizálás mégsem történik meg, a szerző által egy a definitizálás alternatívájaként használt tudatos retorikai stratégia eredményeinek tekinthetők:

Utazgatott.

Megismerte egymás után a nagy hajók mélabúját, a didergő ébredést sivatagi sátrak alatt, a tájékok és a romok elringató szédületét, a megszakadt vonzal-

mak furcsa keserűségét. (Gustav Flaubert: *Érzelmek iskolája*, 460)⁹

A példában a textuális eszközök funkciója *kollektív entitások* jelölésében áll; a kollektívumokat alkotó konkrét helyszínek határozatlanok maradnak. Ezen aspecifikusság megfelel a kategóriapéldányként való megjelenésből származó határozatlanság megszüntetésére irányuló törekvés hiányának.

Itt érdemes megjegyezni, hogy a definitizálás különböző módjai nem függnak attól, hogy van-e egy entitásnak „valós” megfelelője („real” counterpart) vagy sem:

Verrières nagyon csinos kisváros Franche-Comté tartományban. Piros cseréppel fedett, csúcsos tetejű, fehér házai egy domb oldalán ereszkednek alá, ... (Stendhal: *Vörös és fekete*, 7)¹⁰

A példában Verrières, egy Franciaország mai térképén is szereplő település, formálisan van bevezetve, ami azt jelenti, hogy a fikcionális világba való bevezetésének módja nem utal arra, hogy az olvasónak élnie kellene azzal a gyanúperrel, hogy a hely számára ismerős. A definitizálás módjai és a fikcionális világba bevezetett tárgyak *eredeti* ontológiai státusa között nincs semmiféle szisztematikus megfelelés.

⁹ He travelled. He came to know the melancholy of the steamboat, the cold awakening in the tent, the tedium of landscapes and ruins, the bitterness of interrupted friendships. (*Sentimental Education*, 411)

¹⁰ The little town of Verrières is one of the prettiest in Franche-Comte. Its white houses, with their red-tiled, pointed roofs, stretch out along the side of a hill. (*Le Rouge et le Noir*, 33)

A definitizálás retorikai eszközökkel (határozott és határozatlan leírásokkal, nevekkel és kategóriákkal) történő folyamatában a fikcionális tárgytartományt alkotó entitások tehát vagy fokozatosan, vagy közvetlenül vezetődnek be a fikcionális világba. A fikcionális ontológia általában, a fikcionális entitások önazonossága és megkülönböztetettsége pedig különösen ezért elsősorban azon irodalmi iskola által meghatározott, amelyhez a szöveg – stílusa és retorikai céljai révén – tartozik. A posztmodern irodalomra példának okáért „a referencia teljes működési körének problematizálása” (Hutcheon, 1988: 152) jellemző. Bármilyen is legyen azonban a szöveg retorikája, az olvasónak minden esetben posztulálnia kell a fikcionális univerzum teljességét.¹¹ Kivételt csak azok az esetek képeznek, amikor a világot *radikális hiányosság* (radical incompleteness) jellemzi (ugyanannak az x szituációnak p -t, és $\sim p$ -t is tulajdonítjuk), vagy ha a szöveg az ábrázolt fikcionális világ tartományainak összeomlásáról szól.¹²

¹¹ Ebben a tekintetben véleményem eltér Pavelétől, aki vitatja, hogy a hiányosság megszüntetése vagy minimalizálása olyan eljárás lenne, ami csak szilárd világképpel rendelkező kultúrákra jellemző. Pavel 1986: 108.

¹² McHale (1987) a posztmodern irodalom ontikus szférájának «ködös» («claudy») jellegét Sorrentino egy regényével illusztrálja, ahol is az ontikus szféra egyes részei meghatározatlanságuk következtében «eltűnnek a hiányos létezés homályában» (disappearing into the haziness of incompletely existing). (32)

Mivel a fikcionális ontológia legtöbb irodalmi modellje a posztmodern fikció tanulmányozása során került kidolgozásra (lévén az iskola maga alapvetően ontologikus), és mert a posztmodern alkotta meg a fikcionális ontológia legfinomabban kidolgozott modelljeit, hajlamosak lehetnének a posztmodern művekből azt

A fikcionális entitások definitizálásához tehát nincs szükség az információ teljességére. Ennek az az oka, hogy a logikai hiányosság nem tartozik a fikcionális világalkotás konvenciói közé. A részletekbe menő leírások, vagy az entitásokkal kapcsolatos információ gyarapítását szolgáló egyéb textuális törekvések emiatt nem járnak stabil ontológiával. A fantasztikus vagy a tudományos-fantasztikus művekben ugyanolyan valószínűséggel lelhetők fel részletes leírások, mint az „élet egy szeletének” („une tranche de vie”) ábrázolására törekvő „realista” regényekben (Zola, Flaubert, Balsac):¹³

„A harmadik nap estéjén elejtette tervét, hogy mindent megtekint, mielőtt Pirard-nál jelentkezik”
(*Vörös és fekete*, 263).¹⁴

A szövegben a helyszínt egyedül a „Pirard-nál” kifejezés jelöli; az abbé pontos lakhelyére egy utalást sem találunk. Látnunk kell azt is, hogy az információ ezen szűkreszabottsága nem jelenti sem a hiányosság maximalizálását (maximalization), sem annak minimalizálását

az általánosítást levonni, hogy a legtöbb fikcionális világ radikálisan hiányos és nyomatékosan meghatározatlan. A posztmodern azonban kivétel és a posztmodern teoretikusai is úgy vélik, hogy mindaz, ami a posztmodern irodalomra jellemző, egyedi és előzmény nélküli, és hogy a posztmodern poétika nem alkot folytonosságot egyik korábbi poétikával sem.

¹³ Ronen – az idézőjel is erre utal – a «realizmus» fogalmát a szokásosnál tágabb értelemben, a naturalizmus «une tranche de vie»-poétikájának jelölésére is használja. (*A ford.*)

¹⁴ On the evening of the third day there, curiosity overcame his plans for seeing everything before visiting at Father Pirard. (*Le Rouge et le Noir*, 248)

(minimalization).¹⁵ Példa erre egy ezzel ellentétes retorikai stratégiájú szövegrészlet is, ahol a szöveg az entitások általa létrehozott tartományáról számtalan adalékkal szolgál:

Két mór díszű csarnok nyílt jobbra-balra párhuzamosan. Szemben egy házfal szolgált háttérül, a negyedik oldal pedig (ott, ahol egy vendéglő volt) gótikus klastromot ábrázolt színes üveglablakkal. Az emelvényt, ahol a zenekar játszott, kínai tetőzet fődte; körül a talaj aszfaltozva volt, s a hosszú rudakra függesztett lampionok messziről sokszínű tűzkoszorút fontak a táncoló párok fölé. (Gustav Flaubert: *Érzelmek iskolája*, 79)¹⁶

Flaubert leírásai a végtelenségig folytatódhatnak anélkül, hogy az entitásokra vonatkozó információkat kimerítenék. Egy adott szövegben ugyanis a fikcionális entitások definitizálására szolgáló tulajdonságok számának semmi köze sincs a hiányosság minimálásához (minimizing) vagy maximálásához (maximizing). A definitizálási eljárások

¹⁵ Ronen itt Pavel egyik 1986-ban megjelent írását cáfolja, ahol Pavel amellet érvel, hogy minden szerző és minden kultúra jellemző módon választja meg alkotásai hiányosságának mértékét – *maximalizálja* vagy *minimalizálja* azt. (A ford.)

¹⁶ Two parallel arcades in the Moorish style extended right and left. The wall of a house took up the whole of the far end, opposite, and the fourth side, where the restaurant lay, was designed to look like a Gothic cloister with stained-glass windows. a sort of Chinese roof sheltered the platform on which the musicians played: the ground all round it was covered with asphalt; and there were some Venetian lanterns hung on poles which, seen from a distance, formed a crown of multicoloured lights above the dancers. (*Sentimental Education*, 130)

során valamennyi narratív irodalmi szöveg feltételezi világa teljességét. Ez egyébként a definitizálás *folymat*-jellegének hangsúlyozásával is igazolható. A fikcionális entitásokra egy előzetes definitizálást követően jellegzetes vagy lényegi (az adott világban lényeginek számító) tulajdonságaik említésével, vagy referenciális anaforákkal is utalhatunk.

Összességében elmondható tehát, hogy a textuális definitizálás az entitások fikcionális tartományának belső szerveződési módja. Természete feltételezi a világba bevezetett entitások teljességét. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy a fikcionális entitások teljessége megegyezne a valósakéval, ahogyan azt sem, hogy a fikcionális jellemek (charakters) fikcionális *személyek* (persons), a fikcionális helyszínek (locations) pedig fikcionális *helyek* (places) lennének. Épp ellenkezőleg. A fikcionális entitások az irodalom által teremtett és a *nyelv által létrehozott konstrukciók* (creatures of fiction, constructs of language), s mint ilyenek, felfüggesztik (retorikailag felülírják) az aktuálisok logikáját. Az a tény, hogy definitizálásuk extenzív leírások alapján, egy jellegzetes tulajdonságuk segítségével, vagy akár egyetlen egy tulajdonságuk megnevezése nélkül is („Pirard-nál”) végbemehet, azt tanúsítja, hogy a fikció retorikája arra szolgál, hogy tartományát más világrendszerekkel párhuzamosan, de nem szükségszerűen azok logikai és ontológiai előfeltevéseinek analógiájára, vagy azok gépies alkalmazásával hozza létre.

A fejezetet azzal a kérdéssel indítottuk, hogy mit nyerhet az irodalomelmélet a megnevezés elméleteiből a fikcionális entitások modellje vonatkozásában. Láttuk, hogy a filozófusok – noha számos vitát folytattak és folytatnak ma is a fikcionális entitásokról, különösen azok hiányosságáról és

létezésük módjáról – a fikcionális entitásokat, miként többnyire magukat a fikcionális világokat is, csupán a létezők, a teljes entitások és az aktuális világ tulajdonságainak megvilágítása szempontjából tartják fontosnak. A fikcionális entitásokra irányuló filozófiai érdeklődés tehát többnyire csak olyan kontextusokban jelenik meg, ahol a fikcionális létezők (fictionals) a nemfikcionális létezés és az aktuális teljesség háttéréül szolgálnak. A fejezetben rámutattunk arra is, hogy az irodalomelmélettel foglalkozó teoretikusok a fikció létmódjának jelölésére átveszik ugyan a filozófiai terminológiát, a hiányosság logikája (vagy alogikája) alapján azonban nem tudnak magyarázatot adni a fikcionális entitások sajátos (distinct) természetére. Mindaz ugyanis, ahogyan a fikcionális szövegek az általuk a világ alkotóelemeiként bevezetett entitások fikcionalitását tételezik, manipulálják és kibontják azt bizonyítja, hogy a fikcionális entitások logikai státusa legfeljebb csak részleges magyarázattal szolgálhat a fikcionális létezés bonyolultságára. A fikcionális entitások létrehozásának különböző lehetőségei, a hiányosság retorikai eszközökkel történő kezelésének módjai, a fikcióra kizárólagosan jellemző megnevezési eljárások, valamint az a tény, hogy a fikcionális tartományban nem különböztethetőek meg „helyi” (native) és „jövevény” (immigrant) entitások¹⁷ – mind-mind a fikcionális világok autonómiáját igazolja. A fikcionális világok olyan világok,

¹⁷ Ronen itt Parsons koncepciójára céloz, aki *Nonexistent Objects* című írásában amellett érvel, hogy a fikcionális entitásuk státusukra nézve vagy *helyiek*, vagy *jövevények*: például egy Sherlock Holmes történetben Holmes helyi, London viszont (máshol honos) jövevény. Parsons 1980. (A ford.)

amelyeket saját logika és saját szemantika alapoz meg. A nem-lét vagy a hiányosság logikai fogalmainak az aktuális és a lehetséges kontextusokról a fikcionálisokra való automatikus átvitele ezért nem nyújt kielégítő magyarázatot a fikcionális entitások, illetve létmódjuk vonatkozásában.

A fikcionális entitások tartománya olyan jellemeket és tárgyakat tartalmaz, amelyek részt vesznek a fikcionális világ létrehozásában. A fikcionális entitások tartománya ezért kapcsolatba hozható az alapvető létezőkkel (basic particulars – Strawson, 1959)¹⁸ és a fikcionális világot konstituáló elsőrendű entitásokkal egyaránt. A tartomány *fikcionalitására* a fikcionális entitások szerveződési módjának két aspektusa utal: (1) Minden fikcionális tartomány a valóság és annak verziói vonatkozásában nem az elágazás, hanem a párhuzam logikájára épülő tartományként jön létre. Az entitások tartományában ez a párhuzamosság abban nyilvánul meg, hogy a fikcionális entitások központi jellege és aktuális volta nem korrelál azok ontológiai státusával (imaginárius létével, vagy valós-világ megfelelő voltával). (2) Minden fikcionális tartomány sajátos szerveződésű. Az entitások fikcionális tartományát a definitizálás retorikai stratégiái szervezik. E stratégiák megerősítik a létrehozott világ autonómiáját és önállóságát (self-sufficiency). Az entitások tartományában, miképpen más fikcionális tartományban is, az irodalomra jellemző szerveződési módok csak meghatározott kontextusokban aktiválódnak. Az olvasó, tudván hogy irodalmi szövegről van szó, a textuálisan

¹⁸ Strawson szerint azon nyilvános és megfigyelhető létezők, melyek azonosítása nem függ más típusú létezők azonosításától. (*A ford.*)

létrehozott világot a valóságtól független világgént érti meg; olyan világgént tehát, mely referenciavilágát maga hozza létre.

(Fordította: Szabó Erzsébet)

(Ruth Ronen (1994): *Possible Worlds in Literary Theory. Literature, Culture, Theory*. Cambridge. 135–143. Megjelenik a szerző engedélyével.)

Irodalom

Primer irodalom

(a szerző az idézett szépirodalmi művek könyvészeti adatait nem közli, mindegyiket angol nyelven idézi):

Austen, J. (1815): *Emma*. Magyarul (1977): Uő: *Emma*. Ford. Csanak D. Budapest.

Auster, P. (1988): *In the Country of Last Things*. Magyarul (2005): Uő: *A végső dolgok országában*. Ford. Pék Z. Budapest.

Flaubert, G. (1869): *Sentimental Education*. Magyarul (2005): Uő: *Érzelmek iskolája*. Ford. Gyergyai A. Budapest.

James, H. (1881): *The Portrait of a Lady*. Magyarul (1972): Uő: *Egy hölgy arcképe*. Ford. Balabán P. Budapest.

Stendhal (1830): *Le Rouge et le Noir*. Magyarul (2004): *Vörös és fekete*. Ford. Illés E. Budapest.

Szekunder irodalom

- Donnellan, K. (1974): Speaking of Nothing. *Philosophical Review* 83. 3–32.
- Hutcheon, L. (1988): The Problem of Reference. In: *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York. 141–157.
- Inwagen, P. v. (1977): Creatures of Fiction. *American Philosophical Quarterly* 14. 299–308.
- Kipke, S. (1980): *Naming and Necessity*. Magyarul részletek (1997): *Névadás és szükségszerűség*. Ford. Wappel M. *HELIKON* 4. 410–425.
- McHale, B. (1987): *Postmodernist Fiction*. New York & London.
- Parsons, T. (1980): *Nonexistent Objects*. New Haven.
- Pavel, T. G. (1979): Fiction and the causal theory of names. *Poetics* 8. 179–191.
- Pavel, T. G. (1986): *Fictional Worlds*. Cambridge & London.
- Strawson, P. F. (1959): *Individuals*. London.

A tulajdonnevek mint indexikus kifejezések

1. Bevezető megjegyzések az indexikusok szemantikájáról

Tágabb értelemben indexikus kifejezésnek számít minden olyan természetes nyelvhasználatban előforduló szó vagy szócsoporthoz, amelynek szemantikai tartalmát a lexikai jelentés, a kompozíció szintaktikai szabályai és a nyelvhasználat aktuális körülményei határozzák meg. Ebben az értelemben a magyar köznyelvben indexikusként viselkednek például a mondatba foglalt személyragos igék ('megnézem'), a határozatlan főnévi csoportok ('egy tanuló') vagy a főnévi mutató névmások ('ez'). Vegyük szemügyre a következő mondattípus valamely példányát:

(1) Megnézem a filmet.

Bárhogyan vélekedjünk is a mondatpéldányokhoz rendelhető szemantikai tartalom természetéről és determinációjának módjáról, bizonyos, hogy (1) értelmezésében nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyelvhasználat egyik nyelven kívüli kontingens feltételét, a beszélő személyét: a nyelvhasználat valamely *C* kontextusában Péter szemantikai értelemben nem ugyanazt az információs tartalmat fejezi ki (1) használatával, mint Pál. A 'megnézem' ige indexikus szerepe (1) információs tartalmának meghatározásában ezért vitathatatlanak tűnik. Hasonló következtetést vonhatunk le (2) elemzéséből:

(2) Kitűnő eredményt ért el egy tanuló.

Nem nehéz észrevenni, hogy ebben az esetben az 'egy tanuló' főnévi csoport miért reagál érzékenyen a beszédhelyzet körülményeinek változásaira: a mondat által kifejezett információs tartalom nyilvánvalóan annak függvényében változik, hogy a tanulók mely csoportja releváns abban a C kontextusban, amelyben (2) valamely kimondott vagy leírt példánya előfordul. Ugyanilyen determinációs elvnek engedelmeskedik (3)-ban a főnévi mutató névmás is:

(3) Ez kényelmes.

Ahhoz, hogy (3)-ban a mutató névmás betölthesse a lexikai jelentésének megfelelő kommunikatív szerepet, a használat kontextusának tartalmaznia kell azt a tárgyat, amiről a kényelmesnek-lenni tulajdonság határozottan állítható. A mutató névmás (3)-ban ezért mindig a használat kontextusának valamely azonosítható tárgyról hordoz információt.

Bár az imént idézett egyszerű példamondatok azt sugallják, hogy a tág értelmezés megfelelő kiindulópont lehet az indexikusok rendszeres szemantikai vizsgálatához, e megközelítés hátrányának tekinthető, hogy a természetes nyelv indexikus kifejezéseinek körét túlzottan liberálisan határozza meg. Ha a mondatpéldányok kontextushoz fűződő viszonyát valóban figyelembe kell venni a szemantikai tartalom elemzésében, akkor a mondatokban előforduló szavak és szócsoportok többségét valószínűleg az indexikusok közé kellene sorolnunk, hiszen minden kimondott vagy leírt mondatpéldányhoz szükségképpen olyan kontextus tartozik, amely a paraméterek egyedi kombinációjából épül fel. E megfontolás alapján viszont már nemcsak a személyragos igéket, a határozatlan főnévi csoportokat vagy a főnévi mutató névmásokat nevezhetnénk kontextusra érzékeny

kifejezéseknek, hanem megszorítás nélkül általában az igéket, a főneveket és a névmásokat, és általában minden olyan kifejezést, amelynek mondaton belüli szemantikai funkciója elvileg hozzárendelhető a kontextus valamely paraméteréhez.

A kortárs kutatók többsége szerint nem lehetséges olyan szemantikai elméletet alkotni, amely képes lenne ilyen átfogó értelemben használni az 'indexikus kifejezés' fogalmát. Az elemzési gyakorlatban ezért rendszerint Kaplan (1989) konzervatívabb szemléletmódú felfogását szokás követni. Szűkebb értelemben véve a magyar köznyelvben csak a következő szavak tartoznak az indexikusok közé: az egyes számú személyes névmások és két mutató névmás ('én', 'te', 'ő', 'ön'; 'ez', 'az') és néhány határozószó ('itt', 'most', 'tegnap', 'ma', 'holnap').¹ A szűkebb lista önmagában véve természetesen még nem könnyíti meg az indexikusok szemantikai tartalmának és mondatbeli viselkedésének vizsgálatát. Az elméleti problémák bemutatása és a fogalomhasználat pontosítása érdekében a következő három szakaszban áttekintem az indexikusok szemantikai elemzésének legalapvetőbb szempontjait.

(a) Az aktív kontextus szerepe

A határozott leírásokhoz és a komplex demonstratívumokhoz hasonlóan a szűkebb értelemben vett indexikusok

¹ Az indexikus kifejezések osztálya funkcionális szempontból *tiszta* vagy *automatikus indexikusokra* (pl. 'én', 'ma') és *valódi demonstratívumokra* (pl. 'ez', 'az', 'ő') osztható. Mivel a jelenlegi téma szempontjából közömbös, hogy milyen érvekkel lehet alátámasztani e felosztást, a téma tárgyalásától eltekintek.

mindegyike használható *referáló* kifejezésként. A határozott leírásokkal és a komplex demonstratívumokkal ellentétben az indexikus kifejezések lexikai egységként is definiáltak. Ebből mindenekelőtt arra következtethetnénk, hogy lexikai jelentése – és szintaktikai pozíciója – alapján egy mondatba foglalt indexikus szó referense közvetlenül levelezhető. Vizsgáljuk meg ezt a kézenfekvő feltételezést egy szemléletes példa segítségével. A *Magyar Értelmező Kéziszótár* (1975, 1347) meghatározása szerint a ‘tegnap’ határozószó lexikai jelentése a következő leírással adható meg: „1. A mai napot megelőző napon”. Tegyük fel, hogy Péter őszintén, állító szándékkal használja a következő egyszerű kijelentő mondatot:

(4) Tegnap megnéztem a filmet.

Ha Péter 2005. szeptember 4-én mondja ki (4)-et, a ‘tegnap’ szó „a mai napot megelőző napra”, azaz 2005. szeptember 3-ára referál a mondatban. Ha Péter 2005. szeptember 5-én mondja ki (4)-et, akkor viszont 2005. szeptember 4-ére referál a mondatbeli ‘tegnap’ szó. A kézisztár leíró definíciójában természetesen sem 2005. szeptember 3., sem 2005. szeptember 4. nem szerepel a ‘tegnap’ szó lehetséges referenseként, Péternek mégsem okoz nehézséget a szó esetleges és változó referensekkel való használata (4)-ben. Hogyan lehetséges ez?

Amit azt a példa világosan megmutatja, a leíró tartalmú lexikai jelentés megadása önmagában véve nem elegendő ahhoz, hogy megtudjuk, milyen törvényszerűségeknek engedelmessé választi ki referenseiket az indexikusok a mindennapi nyelvhasználatban. Kézenfekvő tehát arra következtetnünk, hogy a lexikai jelentés – és a szintaktikai pozíció – megadásán kívül szükségünk van egy kiegészítő

szempontra is a mondatba foglalt indexikusok referenseinek meghatározásához. (1)-(4) arra utal, hogy e kiegészítő szempontot az indexikusok használatához tartozó *aktív kontextus* adhatja meg. Közismert, hogy az elmúlt évtizedek elméleti szakirodalmában a kontextus mibenlétéről és kommunikációban játszott szerepéről nem alakult ki egységes álláspont. Mielőtt az aktív kontextust segédfogalomként igénybe vennénk az indexikusok értelmezéséhez, érdemes tehát bemutatni az alapfogalom, a kontextus értelmezésének legismertebb módozatait.

1. A formális szemantikai gondolkodás hagyományában Lewis (1980) és Kaplan (1989) munkái óta a kontextust általában három független paraméterből – a beszélő, a hely és az idő – álló rendezett n -essel reprezentálják. Ebben a hagyományban az ‘igaz’ és a ‘hamis’ a mondattípusokhoz rendelt szemantikai érték. A mondattípusok igazságértéke kettős relativitású: egy adott mondattípus, például (4), ‘Tegnap megnéztem a filmet,’ ha igaz, akkor a C kontextus és a w lehetséges világ vonatkozásában igaz. Azaz, (4) csak abban az esetben igaz, ha a beszélő a hely és az idő paraméterének megfelelő napon megnézte a filmet, és C fennáll w -ben. Hangsúlyozni kell, hogy a formális megközelítés képviselői logikai okok miatt nem hivatkoznak kimondott mondatpéldányokra a kontextus leírásában. Ez különösen Kaplan felfogására igaz, aki úgy látja, hogy egy indexikust tartalmazó mondattípus igaz volta és következtetésekben játszott logikai szerepe független attól, hogy a mondattípus valamely példányát az aktuális w világban használja-e egy beszélő vagy sem.²

² A részletes érveléshez lásd: Kaplan (1989, 594-599).

2. A 'kontextus' fogalmát természetesen pragmatikai nézőpontból is meg lehet határozni. A pragmatikai felfogás egyik legprecízebb változatát napjainkban Stalnaker (1970) dolgozta ki. Grice pragmatikai felismeréseit és Lewis modális szemantikai elméletét kombinálva Stalnaker (1999) azt állítja, hogy a kontextus azon lehetséges világok halmazával azonos, amelyek konzisztensek a beszélgetésben résztvevő felek közös háttértudásával. Stalnaker a lehetséges világok definiálásában ontológiailag semleges álláspontra helyezkedik. Nem szükséges feltétlenül eldöntünk – hangsúlyozza több tanulmányában is –, hogy a létezés modális kérdéseiben a realizmus, a fikcionalizmus vagy valamely más, kurrens elméleti irányzat képviseli a helyes álláspontot. Elgondolása szerint egy lehetséges világ olyan tulajdonságok együtteseként fogható fel, amivel az aktuális világ bizonyos körülmények fennállása esetén rendelkezhetne. Ez az ontológiailag semleges meghatározás teszi lehetővé Stalnaker számára, hogy a 'kontextus' fogalmát közvetlenül összekapcsolja a mondatok használatával. Pragmatikai szempontból egy kimondott mondat a kontextus paramétere, abban az értelemben, hogy a kimondott mondatokban mutatkozik meg a beszélők lehetséges világokra vonatkozó elképzelése. Stalnaker nézőpontjából egy mondat kimondása a kontextus megváltoztatására tett kommunikatív javaslattal egyenlő.³

3. A formális és a pragmatikai megközelítés mellett harmadik változatként megemlíthető a kontextus viszonylag

³ Egy mondat kimondása és egy kimondott mondat (mondatpéldány) természetesen két különböző jelenség. Az előbbi egy intencionális nyelvi aktus, az utóbbi pedig az intencionális nyelvi aktusok materiális eredménye.

ritkábban képviselt naturalista szempontú értelmezése. A naturalizált felfogás hívei Quine (1995) nyomán a beszélgetések fizikai körülményeire hivatkozva definiálják a fogalmat. Véleményük szerint azok az összetevők tartoznak egy adott kontextushoz, amelyek a kortárs tapasztalati természettudományok, a fizika vagy a neurológia extenzionális terminusaival is leírhatóak. A kontextust olyan összetett tér- és időbeli szituációnak fogják fel, amely többek között a természeti és a mesterséges környezet különböző tárgyaiból, a beszédprodukcióhoz és beszédpercepcióhoz tartozó stimulusok szekvenciáiból és ehhez hasonló, empirikus eljárásokkal azonosítható fizikai természetű létezőkből épül fel.

Ha mármost arra a kérdésre keressük a választ, hogy a lexikai jelentés és a szintaktikai pozíció ismeretén kívül mi szükséges a mondatokba foglalt indexikusok sikeres referálásához, célszerűnek látszik kiaknázni az imént bemutatott értelmezések legelőnyösebb tartalmi vonásait. A formális, mondattípusokra alapozott megközelítés azért nem tűnik a jelenlegi összefüggésben alkalmazhatónak, mert a fentiekben elfogadtuk, hogy (4) különböző példányainak különböző referenciális vonzata lehet. A kontextus pragmatikai és naturalista nézőpontú értelmezése egyaránt lényegi szerepet tulajdonít a mondatpéldányoknak, így heurisztikus szándékkal megkísérelhetünk e két definíció kombinálásával létrehozni egy ideiglenes kontextus-fogalmat. Legyen a továbbiakban a kontextus az a beszélgetést övező egyedi, dinamikusan változó szituáció egy adott w lehetséges világ vonatkozásában, amely lényegi paraméterként tartalmazza a beszélők közös háttértudását, a beszélők által produkált és percipiált, kimondott vagy leírt mondatpéldányokat és a fizikai környezet különböző természetes és mesterséges

tárgyait.⁴ Természetesen előfordulhat, hogy egy indexikus mondatpéldány egy kontextus több paraméterével is relációban áll, mint ahogy az is lehetséges, hogy egy kontextus nem tartalmaz olyan paramétert, amely lehetővé tenné egy indexikus sikeres kommunikatív használatát. Az utóbbi lehetőséget úgy zárhatjuk ki, hogy bevezetjük az ‘aktív kontextus’ fogalmát: legyen az aktív kontextus megkülönböztető jegye, hogy *legalább* egy olyan paramétert tartalmaz, amely elégséges egy adott indexikus sikeres kommunikatív használatához.

E provizórikus meghatározás értelmében először is lezögezhetjük, hogy az indexikus szavak mint használt szavak a beszélők tényleges fizikai cselekvéséhez, az akusztikus vagy grafikus nyelvi jelek produkciójához kötődnek. A példányok produkciója és recepciója egyaránt az aktuális *w* világ téridőbeli keretében zajlik, az indexikusokhoz rendelt szemantikai tartalom – az indexikus referencia – ezért téridőbeli példányokhoz rendelt tartalom. Reichenbach (1947) szóhasználata nyomán a példányok e tulajdonságát példány-reflexivitásnak is szokás nevezni. Ez azt jelenti, hogy az indexikusok példányai az aktív kontextus viszonylatában alapvető szerepet játszanak szemantikai tartalmuk meghatározásában. A mondatba foglalt ‘tegnap’ határozószó például mindig reflexív szemantikai relációban áll azzal az aktív kontextussal, amelyben elhangzik. Minden egyes példány „önmagára utal”, amennyiben a referálás szabálya és eredménye magáról a példányról „olvasható le”. Többek

⁴ Jaszczolt (1999) felfogásával összhangban a szemantikai tartalomra vonatkozó modális kérdéseket zárójelbe teszem, és a továbbiakban csak azt a lehetséges *w* világot tekintem a kontextus paraméterének, amely számunkra az *aktuális* lehetséges világ.

szerint (Pl.: Garcia-Carpintero (1998), Recanati (2004)) ezzel a reflexív szemantikai relációval – és nem a szaturáció vagy a szabad bővítés pragmatikai elvével – magyarázható, hogy különböző kontextusokban (4) miért referálhat különböző naptári napokra. Az aktív kontextus így módon hozzájárul az indexikus referencia meghatározásához.

Megjegyezhetjük továbbá, hogy az aktív kontextus imént adott ideiglenes meghatározása összhangban áll a nyelvhasználat gyakorlatáról alkotott hétköznapi vélekedéssel. A naiv felfogás szerint a beszédprodukcióhoz hozzátartozik a beszéd meghallgatása és a beszédben mondottak aktuális beszédhelyzetre vonatkozó értelmezése. A nyelvhasználók többsége feltehetően úgy véli, hogy a mondatba foglalt szavaknak és a mondatoknak csak használatuk összefüggésében lehet meghatározott „jelentése”. A szemantikai elmélet nyelvén ezt az intuitíve helyesnek tűnő preteoretikus meglátást jelenlegi témánkra vonatkoztatva úgy fejezhetjük ki, hogy az indexikus kifejezéseknél a használat és az értelmezés aktív kontextusa *default* helyzetben egybeesik.

(b) A közvetlen referencia elve

Ahogy arról az előbbiekben már szó esett, a szűkebb értelemben vett indexikusok mindegyike referáló kifejezésnek számít. Magától értetődő, hogy az indexikusok listáján található szavakat a referálás nyelvi és nem-nyelvi körülményeinek elemzése után a referálás szemantikai *mechanizmusa* szempontjából is érdemes részletesebben megvizsgálni.

Ebben a kérdésben ismét Kaplan (1989) munkája jelentheti az elméleti kiindulópontot. Kaplan az olyan szavakat,

mint 'én', 'ő', 'ez', 'az' vagy 'tegnap' a tulajdonnevekkel és a logikai változókkal együtt a közvetlen referencia eszközeként tartja számon.⁵ Kaplan tanulmányának szellemében, de az eddig alkalmazott terminológiát használva azt mondhatjuk, hogy a nyelvhasználat konvencionalizált normái – a lexikai jelentések – *közvetlenül* meghatározzák, hogy az indexikusok milyen típusú tárgyakra referálhatnak. Az aktuális *w* világban egy mondatba foglalt *i* indexikus referensét egy adott *C* aktív kontextus vonatkozásában mégsem önmagában a lexikai jelentés (és a szintaktikai pozíció) vagy valamilyen egyéb leíró feltétel határozza meg, hanem a lexikai jelentés és az adott *C* aktív kontextus *i* indexikus egy példánya szempontjából releváns paraméterei együttesen.

Egy meghatározott beszédközösség gyakorlatában a konvencionalizált normák minden nyelvhasználóra kötelező érvénnyel vonatkoznak. Amikor megtanuljuk az indexikusok használati módját, minden bizonnyal megtanuljuk az indexikusokkal asszociált lexikalizált jelentések leíró tartalmát is. A tanulási folyamat és a jelentés-asszociáció kognitív értelemben az indexikusoknak kétségkívül lehet leíró tartalmuk. Ez viszont nem jelenti azt, hogy egy mondatba foglalt indexikus a nyelvhasználó kognitív asszociációinak következtében leíró tartalom közvetítésével referál. Kaplan felfogása szerint egy közvetlenül referáló kifejezésre az a jellemző, hogy referenciális mechanizmusát illetően nincsen leírással megadható szinonimája. Amikor

⁵ Ebből következik, hogy Kaplan russelliánus gyökerű felfogásában a logika nyelvében szereplő változók is referáló kifejezések. Vö: Kaplan (1989, 496-497).

egy referáló szó és egy referáló módban használt leírás szinonimának tekinthető, akkor a szó és a leírás minden lehetséges kontextusban ugyanazt a tárgyat jelöli meg. Ha el akarjuk dönteni, hogy egy indexikus a közvetlenül referáló kifejezések közé tartozik-e vagy sem, megpróbálhatjuk referenciális működését szinonimákkal, határozott leírásokkal vagy komplex frázisokkal visszaadni. Nevezzük ezt az eljárást *Kaplan-tesztnek*. A közvetlen referálás bizonyításaképpen nézzünk néhány példát a Kaplan-teszt alkalmazására:

(?) tegnap = a mai napot megelőző napon

(?) holnap = a mai napot követő napon

(?) én = az az individuum, aki beszél

A fentiekben már láttuk, hogy az első példa Kaplan-tesztje negatív eredményhez vezet. A második példa szerkezetében megegyezik az elsővel, az eredmény tehát itt is negatív: egy adott *C* aktív kontextusban a 'holnap' indexikus közvetlenül referál, ami nem azonos a 'mai napot követő napon' leírás referáló mechanizmusával. Ahhoz, hogy ez a leírás sikeresen referálhasson, más nyelven kívüli és szemantikai feltételeknek kell teljesülniük, mint a 'holnap' esetében. Az egyik lényeges különbség az, hogy a nyelvhasználat konvencionizált normái nem közvetlenül, hanem kompozicionális módon, az egyes szóelemek önálló lexikai jelentéséből és szintaktikai kapcsolatából felépülve határozzák meg, hogy a leírás milyen tárgyakra – mely naptári napokra – referálhat. Másképpen fogalmazva: ha a szemantikai tartalom kérdését tartjuk szem előtt, azt mondhatjuk, hogy az indexikus kifejezéseknek szinguláris, a leírásoknak viszont strukturált referenciális feltételeik vannak. Ennek következtében egy adott *C* aktív kontextus-

ban egy indexikus és egy határozott leírás referensét nem ugyanazok a paraméterek határozzák meg. Ez természetesen nem zárja ki, hogy referensük némely esetben azonos legyen, de azt sem garantálja, hogy referensük minden lehetséges beszédhelyzetben törvényszerűen megegyezzen. Mindez a harmadik példára is igaz. Noha első pillantásra úgy tűnhet, hogy az 'én' indexikus automatikus módon minden beszédhelyzetben arra az individuumra referál, aki éppen kimondja vagy leírja az 'én' egy példányát, a sikeres referálás feltétele az 'én' esetében mégsem ugyanaz, mint a szinonimnak feltételezett 'az az individuum, aki beszél' leírás esetében. Ebből következik, hogy a hétköznapi nyelvhasználat szokványos körülményei között néha előfordulhat olyan beszédhelyzet, amint azt a rendhagyó esetek tárgyalása során látni is fogjuk, amelyben az 'én' személyes névmás kimondott vagy leírt példánya nem az aktuális beszélőre referál. Nem lehet kétséges, hogy Kaplan-teszt alkalmazása a többi indexikusnál is hasonló eredményre vezetne.

(c) Szinguláris proposíciók

A közvetlen referálás tulajdonsága indokoltta teszi, hogy az indexikusokat a szinguláris kifejezések csoportjához soroljuk. A szinguláris kifejezések legjellemzőbb szemantikai ismertetőjegye az, hogy használatuk kontextusában csak egy meghatározott tárgyra referálnak. Amikor indexikus szavak referenseiről beszélünk, magától értetődő, hogy a 'tárgy' fogalmát a szokásosnál valamivel szélesebb értelemben kell értenünk: tárgynak tekinthető a 'tegnap' referense (naptári nap), az 'én' referense (individuum), az 'itt' referense (térbeli pozíció) és így tovább. Ennélfogva az egyszerű

kijelentő mondatokba foglalt indexikusok mindig egy – és csak egy – tárggyal járulnak hozzá a mondatok által kifejezett szemantikai tartalomhoz.

Akik elfogadják a propozíciók létezését, általában úgy látják, hogy a hétköznapi kontextusok többségében – ahol a nyelvhasználók őszinte, deklaratív szándékkal, nem ironikus vagy metaforikus módon beszélnek – a szinguláris kifejezéseket tartalmazó kijelentő mondatok szinguláris propozíciókat fejeznek ki. De vajon mit kell értenünk azon, hogy egy kijelentő mondat kimondott vagy leírt példányának szemantikai tartalma egy szinguláris propozíció? Mivel a mondatpéldányok térben és időben léteznek, a propozíciók viszont elvont, strukturált létezők, a válasz elsősorban attól függ, hogyan vélekedünk a konkrét és az elvont létezők viszonyáról. E dolgozat témája nem igényli e bonyolult probléma részletesebb vizsgálatát, így elegendő annyit megjegyezni, hogy a téma egyik lehetséges megközelítése szerint a propozíciók kijelentő mondatokban *realizálódnak*, vagy másképpen fogalmazva: a propozíciókat a kijelentő mondatok *hordozzák*. Ha ezt az értelmezést vesszük alapul, viszonylag egyszerűen meg tudjuk magyarázni, hogy miért áll fenn strukturális izomorfia az egyszerű kijelentő mondatok grammatikai szerkezete és az általuk kifejezett propozíciók konstituens-szerkezete között. A szinguláris propozíciók általában tárgyakat, tulajdonságokat és relációkat tartalmaznak alkotóelemként, ami megfeleltethető az egyszerű kijelentő mondatok predikatív felépítésének. A következő mondat jó példa erre:

(5) Péter Szegeden él.

Az (5) által kifejezett szinguláris propozíció Péter személyét és a Szegeden-élni tulajdonságot tartalmazza alko-

tóelemként.⁶ A predikáció, amely Péter személyéhez rendeli a Szegeden-élni tulajdonságot, voltaképpen nem más, mint az a minimális tartalom, amit a mondat grammatikai szerkezete révén a szokványos kontextusok mindegyikében szemantikailag kifejez.

Könnyen észrevehető, hogy a tulajdonnév (5)-ben csak referensét, azaz Pétert képviseli. Olyan leíró tartalom vagy egyéb minőségi jegy, amit a névvel valamilyen névhasználati konvenció alapján társíthatnánk, nem szerepel az (5) által kifejezett szinguláris proposícióban.⁷ Ha ugyanabban az aktív kontextusban 'Péter' helyett egy megfelelő indexikust használunk a mondatban, az elemzés lényegét tekintve nem változik:

(6) Ő Szegeden él. (Péterre mutatva.)

⁶ Ez az értelmezés B. Russell (1905) klasszikus felfogásának felel meg. Ahhoz a kérdéshez, hogy elvont létezők (proposíciók) hogyan „tartalmazhatnak” konkrét létezőket (pl. Péter személyét) lásd: Fitch (1997) és Harrison (2004).

⁷ A minimális szemantikai mondattartalom kérdése a kortárs nyelvfilozófiai és szemantikai irodalom egyik legtöbbször tárgyalt és legizgalmasabb témája. A *szemantikai szkepticizmus* álláspontja (Recanati (2004)) szerint a kontextus pragmatikai hatásaitól független proposicionális tartalom feltételezése elméleti ellentmondásokhoz vezet, a *mérsékelt kontextualizmus* képviselői (King and Stanley (2005)) elfogadják ugyan a pragmatikai hatásoktól független szemantikai tartalom fogalmát, de csekély magyarázó erőt tulajdonítanak e terminusnak, a *minimalisták* (Soames (2002), Cappelen and Lepore (2005)) viszont a sikeres kommunikáció alapfeltételének tekintik a minimális proposíciós mondat-tartalmat. Jelen írás szerzője a minimalizmus álláspontját tekinti megfelelő elméleti kiindulópontnak.

Még ha el is fogadjuk, hogy az indexikusoknak a jelentés-asszociáció kognitív értelemben lehet leíró tartalma, a (6) által kifejezett szinguláris propozícióban ez a tartalom nem jelenik meg. Az indexikus 'ő' (6)-ban közvetlenül referál, és a mondathoz tartozó hipotetikus kontextusban a közvetlen referens nem más, mint (5)-ben, azaz Péter. Mivel közvetlenül referáló, szinguláris kifejezésekről van szó, joggal feltételezhetjük, hogy többi indexikus is ehhez hasonló módon, vagyis kizárólag a referensével járul hozzá a mondatok által kifejezett a szinguláris propozíciókhoz.

Az indexikus kifejezések szemantikai profiljának jellemzését a fentiekben bemutatott három szempont alapján tehát a következőképpen lehetne összefoglalni: *az indexikusok olyan közvetlenül referáló kifejezések, amelyek egyszerű kijelentő mondatokba foglaltan – az aktuális w világban egy adott C aktív kontextus vonatkozásában, őszinte, nem ironikus vagy metaforikus használatban – szinguláris propozíciókat fejeznek ki.* Mielőtt megvizsgálnánk, hogy az indexikusok és a tulajdonnevek szemantikai tulajdonságai milyen hasonlóságokat mutathatnak, nézzünk meg néhány olyan köznapi esetet, amelyben az indexikusok a szokványostól eltérő módon viselkednek.

2. Rendhagyó esetek

Az elemzésre méltó rendhagyó esetek egyik érdekes típusa az, amikor egy indexikus használata és értelmezése nem ugyanabban az aktív kontextusban történik. Tegyük fel, hogy 2005. szeptember 5-én, hétfőn, Péter egy cédulára felírt rövid mondattal tájékoztatja hallgatóit egyetemi szobájának ajtaján:

(7) Ma délután elmarad az előadás.

Pál, aki csak 2005. szeptember 7-én, szerda reggel olvasa el a cédulára írt mondatot, úgy véli, a (7) által kifejezett szinguláris proposíció az, *hogy szerda délután elmarad az előadás*. Az előadás aznap (szeptember 7-én) azonban nem marad el, mert Péter szerda délből már visszatér az egyetemre.

Szintén rendhagyó esetként tartható számon az úgynevezett üzenetrögzítő-paradoxon. Az alábbi példában Péter üzenetrögzítőjén Pál hangja hallható:

(8) Én most nem vagyok itthon, kérem, hagyjon üzenetet.

A (8)-ban előforduló 'én' indexikus a default használat szabályai szerint Pálra, (8) kimondójára referálna, a telefonrögzítőkön hallható mondatok konvencionális értelmezése szerint az 'én' ebben az esetben viszont a telefonvonal tulajdonosára, Péterre referál.

Ugyancsak a kivételek közé tartoznak a művészi alkotások előadásai során elhangzó indexikus mondatok. Az indexikus kifejezések ilyenkor a narratív szövegvilág referenciális elemeivel interferálnak. Nézzünk erre az esetre is egy szemléletes példát. Kaurismäki *A múlt nélküli ember* című filmjében az egyik szereplő, Jaakko Antero Lujanen a következő mondatot használja:

(9) Én nem tudom, hogy ki vagyok.⁸

Lujanen a kiváló finn színész, Markku Peltola alakítja a filmben. Peltola, amint azt kimagasló színvonalú alakítása

⁸ Kaurismäki (2002)

is bizonyítja, tisztában van önazonosságával. A beszédhelyzet narráció által előidézett elmozdulása miatt az általa kimondott 'én' indexikus (9)-ben természetesen nem önmagára, hanem a filmbéli Lujanen fiktív alakjára „referál”.

Tovább nehezíti a szemantikai elemzést, ha művészi szövegekben nominalizált használatban fordulnak elő indexikusok. A nehézség oka kettős: a narratív nyelvhasználat referencia-keretén belül egy generikus kifejezéshez kell jelöletet rendelni. Az alábbi közismert Shakespeare idézetben a nominalizált 'holnap' referensének egyértelmű meghatározása ezért meglehetősen összetett feladat:

(10) Holnap és holnap és holnap: tipegve / Vánszorog létünk a kimért idő / Végző szótagjáig.⁹

A rendhagyó esetek sorában érdemes végezetül megemlíteni egy viszonylag gyakran előforduló kontextust. A (11)-ben szereplő 'ön' indexikus imperszonális használatára Predelli (2004) hívta fel a közelmúltban a figyelmet:

(11) Legyen Ön is a törzsvendégünk!

Predelli elemzése szerint az 'ön' indexikus ebben a mondatban nem szinguláris, hanem generikus kifejezésként viselkedik.¹⁰ A hirdetések nyelvhasználatában (11) és a

⁹ Shakespeare (2001, 319)

¹⁰ Érdemes megjegyezni, hogy komplementer helyzet is előfordulhat. Speciális körülmények között egy generikus kifejezés is lehet szinguláris (indexikus) kifejezés: 'Mi elvetjük ezt a javaslatot.' A többes számú személyes névmás itt közvetlenül a beszélőre referál. A köznyelv „királyi többes”-ként tartja számon ezt a változatot.

hozzá hasonló mondatok olyan beszédhelyzetekben fordulnak elő, amelyekben az egyik lényegi paraméter, a beszélő által megszólított személy nincs jelen. Ennek következményeképpen (11)-ben az 'ön' azonosítható referens nélkül marad. Az ilyen típusú, hiányos kontextusokban az 'ön' indexikus ezért leginkább az imperszonális általános névmásokra hasonlít.

Az imént felsorolt esetekben az aktív kontextus lényegi paraméterei közül egy vagy több az indexikusok szemantikai profiljával összeegyeztethetetlen módon viselkedett. A rendhagyó kritériumok miatt (7)–(10) csak látszólagos módon referál, e mondatoknak tehát csak látszat-referense van, (11)-hez pedig egyáltalán nem tartozik referált tárgy. A tulajdonnevek indexikus tulajdonságainak bemutatásakor ezért célravezetőbbnek tűnik a tulajdonnevekhez legközelebb álló két „perspektivikus” indexikus – az 'itt' és a 'most' – megszokott, default használatából kiindulni.

3. A tulajdonnevek indexikus tartalma

Miért nevezhető az 'itt' és a 'most' perspektivikus indexikusnak? A magyarázat első lépéseként bontsuk elemeire e két határozószó szemantikai profilját. A fő kérdés az, hogy milyen szabályszerűség teszi lehetővé, hogy az 'itt' és a 'most' referáló kifejezésként szerepeljen egyszerű kijelentő mondatokban. A hagyományos felfogás szerint az 'itt' és a 'most' példány-reflexivitásában kell keresnünk az okokat. Ez hozzátétőlegesen azt jelenti, hogy az 'itt' mindig azzal a konkrét térbeli hellyel áll relációban, ahol egy adott példánya elhangzik, a 'most' pedig arra az időpillanatra referál, amikor egy adott példánya elhangzik. Az utóbbi években azonban többen is rámutattak, hogy a hagyományos ma-

gyarázat egy bizonyos szempontból kiegészítésre szorul.¹¹ E két indexikus nem automatikus módon példány-reflexív. Nem egyértelmű ugyanis, hogy az 'itt' esetében milyen terjedelmű a használat szempontjából releváns hely, ahogyan a 'most' esetében sem egyértelmű, mekkora időintervallumot foglalhat magába a referált időpillanat. Vessük össze ebben a tekintetben az alábbi mondatokat:

(12) Itt álltam, amikor a baleset történt.

(13) Itt már jóval kisebb az anyag sűrűsége.

Egy jó megfigyelőképességgel rendelkező szemtanú vallomásában a (12)-ben szereplő 'itt' arra a néhány négyzetcentiméterre referál, ahol a baleset pillanatában állt. Ha (13) egy csillagászati előadáson hangzik el, az 'itt' akár a Naprendszer egészére is referálhat. Feltűnően hasonló ehhez a referáló pozícióban álló 'most' perspektivikus nyitottsága (14)-ben és (15)-ben:

(14) Most húzd meg a ravaszt!

(15) Most már a kulturális evolúció hatásaival is számolnunk kell.

(14)-ben egy adott másodpercre, vagy akár annak töredékére referál a 'most'. (15)-ben viszont, például egy evolúciós folyamatokról szóló előadás szövegében, évszázadokra, vagy akár évezredekre.

(12)–(15) két kérdést vet fel: (i) Vajon mivel magyarázható az 'itt' és a 'most' szemantikai profiljában megmutatózó perspektivikus nyitottság, és (ii) milyen normák töl-

¹¹ Többek között Garcia-Carpintero (1998) és Predelli (2004).

tik meg nem-perspektivikus tartalommal e kifejezéseket a hétköznapi nyelvhasználatban?

Ami az első kérdést illeti, aligha lehet kétséges, hogy a szóban forgó indexikusok perspektivitása szemantikai értékük kettős determinációjából fakad. A hely és az idő, amire az 'itt' és a 'most' tárgyként referálhat, lexikai szempontból szigorúan konvencionalizált, de a lexikai egységként értelmezett szótípusok a tér- és időbeli pozíciók lehetséges „kiterjedését” vagy „mértékét” meghatározatlanul hagyják. A tér- és időbeli pozíciók csak a determináció második fázisában, a használat aktív kontextusában – a példányokhoz rendelt referensekkel – válnak meghatározottá.

A második kérdésre már több válasz is adható. Talán az a leginkább elfogadható feltevés, hogy a perspektivikus nyitottság korlátozása a nyelvhasználó aktuális referáló szándékától függ. Bach (2005) és King and Stanley (2005) meglátásaival összhangban itt azt a tézist is elfogadhatjuk, hogy a perspektivikus indexikusok esetében a nyelvhasználó referáló szándéka (Bach szóhasználatával: referenciális intenciója) a propozíciós szemantikai tartalom determinánsai közé tartozik. Az imént idézett példamondatok elemzése mindenesetre alátámasztja ezt az állítást. Aktuális világunkban az 'itt' és a 'most' indexikusok szemantikai profilja egy adott *C* aktív kontextus viszonylatában ezek szerint a következő sematikus formában ábrázolható:

itt_{ref}: egy meghatározott *p* pozíció a háromdimenziós térben. (Intencionális használatot szabályozó, részlegesen leíró norma)

most_{ref}: egy meghatározott *t* pozíció az egydimenziós időben. (Intencionális használatot szabályozó, részlegesen leíró norma)

Azért beszélhetünk részlegesen leíró karakterű kognitív-szemantikai normákról, mert e normák leíró tartalma nem határozza meg egyértelműen, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkező tárgyra referál a kimondott 'itt' és 'most' egy adott beszédhelyzetben. A kompetens beszélők a nyelvtanulási folyamat során elsajátítják ezt a normát, és aktuális referáló szándékuk megjelenítésekor szinguláris tartalommal töltik meg. A sikeres referáláshoz tehát elengedhetetlen a beszélői szándék megjelenítése. Ez elvileg kétféleképpen történhet. Ha az aktív kontextus körülményeit figyelembe véve a beszélő és a hallgató számára egyaránt perceptuálisan adottnak tekinthető a referens, de több tárgy is szóba jöhet lehetséges referensként, akkor a beszélői szándék valamilyen deiktikus gesztussal fejezhető ki. Ilyenkor egy kézmozdulatra vagy valamilyen egyéb típusú extralingvisztikai demonstrációra van szükség. Ha a kézmozdulat funkciója egyértelmű, akkor rámutathatunk például arra a térbeli pozícióra, amire az 'itt' indexikussal az adott beszédhelyzetben referálni kívánunk.¹² De a demonstráció lingvisztikai is lehet, ha a szándékolt referens perceptuálisan nem adott, vagy nem azonos perceptuális nézőpontból adott a beszélő és a hallgató számára. Ilyen helyzetben a beszélgetés előzetes témájára vagy a beszédhelyzetben aktivált előfeltevések közös hátterére vonatkozó explicit vagy implicit visszautalással, például leírások és visszautaló névmások kombinációjával juthatunk el a szándékolt referens azonosításához.

Ezzel a jellemzéssel összevetve, második lépésként vegyük szemügyre a szokványos tulajdonnevek osztályába

¹² Feltételezve, hogy szokványos esetekben a rámutató gesztus többértelmű volta nem befolyásolja a megértést.

tartozó személynevek szemantikai profilját. Az érvelés kedvéért induljuk ki abból a feltételezésből, hogy a személynevek milliánus és leíró elmélete egyaránt tartalmaz helytálló teoretikus megállapításokat. A jelenlegi összefüggésben a millianizmus mellett szóló érvek számít, hogy a Kaplan-teszt a szokványos személynevek többségére alkalmazható:

(?) Arisztotelész = Nagy Sándor nevelője és a *Metafizika* szerzője.

(?) Kovács Péter = tanár, szegedi lakos.

Ha az 'Arisztotelész' személynév szinonim lenne a 'Nagy Sándor nevelője és a *Metafizika* szerzője' leírással, vagy az Arisztotelészre illő határozott leírások bármely alternatívájával, akkor az 'Arisztotelész volt Nagy Sándor nevelője és a *Metafizika* szerzője' mondat egyszerű tautológiát fejezne ki.¹³ Nem nehéz azonban olyan kommunikációs helyzetet elképzelni, amelyben ez a mondat informatív módon használható. Más, jól ismert okok miatt – a második példa esetében egyebek mellett azért, mert jelenleg több Kovács Péter nevű szegedi tanár is létezik – joggal feltételezhetjük, hogy a Kaplan-teszt mindig negatív eredményhez vezet a személyneveken elvégzett próbák alkalmával. Igen valószínű tehát, hogy a személynevek szemantikai tartalma sem adható meg szinonim leírásokkal.¹⁴ Ha Kripke (1972), Kaplan (1989) és követőik helyesen látják, akkor az indexikusokhoz hasonlóan a szokványos személynevek is

¹³ Vö. Kripke (1972, 258).

¹⁴ Még az 'aktuális' operátorral korlátozott leírások is – Arisztotelész = Nagy Sándor aktuális nevelője – komoly problémákat vetnek fel. Ehhez lásd: Soames (2002, 39-50).

olyan közvetlenül referáló, szinguláris kifejezések, amelyek egyszerű kijelentő mondatokba foglaltan csak referenseiket képviselik. Ezt illusztrálja (16) is:

(16) Kovács Péter Szegeden él.

A (16) által kifejezett szinguláris proposícióba a 'Kovács Péter' személynév csak referensét importálja. Tisztázandó ugyanakkor, hogy egy adott *C* aktív kontextusban (16) melyik tárgyhoz (individuumhoz) rendeli a Szegeden-élni tulajdonságot. Ez a kérdés vezet át a nevek leíró keretelméhez, illetve annak egyik lehetséges változatához.

Ha egy név eredeti értelemben homonim, azaz, ha a nevek hipotetikus lexikonjában egy megadott névtípusból több azonos alakú változat is szerepelhet, akkor feltételezhető, hogy egy individuáló, leíró feltétel rendelhető az azonos típusúhoz tartozó lexikai elemekhez. A leíró névelmélet kognitív változata szerint ez a leíró feltétel a névhasználók mentális lexikonjában lelhető fel. Egy kompetens névhasználó természetesen több azonos ortográfiájú személynevet viselő individuumot is ismerhet. Mentális lexikonjában szerepelhet két 'Arisztotelész', az ókori filozófus és a huszadik századi híres hajótulajdonos, és két vagy több 'Kovács Péter' nevű szegedi tanár is. Ebben a vonatkozásban zavarba ejtően sok lehetőséget kínál a 'Wang' családnév, amelyből egyesek szerint több mint kétmillió akad a világon. A kognitív hipotézis szerint a névhasználók a hosszú távú memória egyedi helyein lokalizált mentális fájlokba rendezik a személynevek referenseihez tartozó leíró információkat. Erre azért van szükség, mert lexikai tulajdonságait tekintve minden *N* szokványos személynév potenciáli-

san perspektivikus.¹⁵ A névhasználók kompetenciája attól függ, hogy képesek-e a nevek referenseihez tartozó információkat könnyen hozzáférhető módon tárolni, és képesek-e a használat során megbízható asszociatív mechanizmusokkal előhívni a tárolt adatokat. Feltételezhető, hogy az információtárolás és az aktivizált információk feldolgozása, ugyanúgy, mint az 'itt' és 'most' indexikusoknál, itt is a lexikai szint perspektivitását szabályozó szemantikai normák irányítása alatt áll. Egy tetszőleges *N* személynév szemantikai profilját egy adott *C* aktív kontextus vonatkozásában tehát az alábbi sematikus formulával ábrázolhatjuk.

N_{ref} : egy meghatározott *i* individuum, '*N*' viselője.
(Intencionális használatot szabályozó, részlegesen leíró norma)¹⁶

¹⁵ A leíró feltételekkel bevezetett nevekre, például 'Hasfelmetsző Jack', ez valószínűleg nem érvényes. Ezen kívül megjegyzendő, hogy a perspektivikusság tulajdonsága az írásban és a beszédben használt személynevekre nem egyformán vonatkozik. További megkülönböztetést igényel az ortográfiailag különböző, de fonológiaiailag identikus személynevek esete. Például: Ördög vs. Eördögh vagy Vörös vs. Weöres.

¹⁶ A leíró névelmélet alaptípusainak megfelelően az N_{ref} formula több változatban is megadható:

- (1) N_{ref} : egy meghatározott *i* individuum, '*N*' viselője. (Metalingvisztikai változat)
- (2) N_{ref} : egy meghatározott *i* individuum, az '*N*' mentális dosszié szubjektuma. (Mentális dosszié változat)
- (3) N_{ref} : egy meghatározott *i* individuum az '*N*' név használatának kauzális-történeti kezdőpontján. (Kauzális változat)

A jelenlegi téma szempontjából nincs lényeges különbség e három változat között.

A kompetens névhasználók implicit metalingvisztikai tudásuk alapján feltehetően tisztában vannak azzal, hogy *N* szinguláris kifejezés. N_{ref} definíciója tehát megfelel a milliánus intuícióknak: egy adott *C* aktív kontextusban egy tetszőleges *N* név egy példánya közvetlenül csak egy tárgyra (individuumra) referál. N_{ref} összhangban áll a leíró elmélet alapbelátásával is, amennyiben azt mondja ki, hogy a személynevek sikeres referálásához szükséges feltételként egy részlegesen leíró karakterű, individuáló – kognitív értelemben vett – norma működése is hozzájárul. itt_{ref} , $most_{ref}$ és N_{ref} paralelizmusa alapján indokoltnak tűnik a megállapítás: a szokványos személynevek, mint például ‘Arisztotelész’, igen közeli rokonságban állnak az ‘itt’ és a ‘most’ indexikusokkal. *Arisztotelész, itt és most.*

Irodalom

- Bach, K. (2005): Context ex Machina. In: Z. Szabo (ed): *Semantics Versus Pragmatics*. Oxford University Press, 15–44.
- Cappelen, H. and Lepore, E. (2005): *Insensitive Semantics*. Basil Blackwells.
- Fitch, G. W. (1997): Singular Propositions. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/entries/propositions-singular/>
- Garcia-Carpintero, M. (1998): Indexicals as Token-Reflexives. *Mind* 107: 529–563.
- Harrison, J. (2004): The Logical Function of ‘That’, or Truth, Propositions and Sentences. *Philosophy*, 79: 67–96.
- Jaszczolt, K. M. (1999): Default Semantics, Pragmatics, and Intentions. In: K. Turner (ed): *The Semantics/Prag-*

- matics Interface from Different Points of View*. Oxford, Elsevier Science, 199–232.
- Juhász, J. et. al. (szerk.) (1975): *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó.
- Kaplan, D. (1989): Demonstratives. In: J. Almog, J. Perry, and H. Wettstein (eds): *Themes from Kaplan*. Oxford University Press, 481–563.
- Kaurismäki, A. (2002): *A múlt nélküli ember*. Sputnik Oy, Yleisradio.
- King, J. and Stanley, J. (2005): Semantics, Pragmatics and the Role of Semantic Content. In: Z. Szabo (ed): *Semantics Versus Pragmatics*. Oxford University Press, 111–164.
- Kripke, S. (1972): Naming and Necessity. In: D. Davidson – G. Harman (eds): *Semantics of Natural Language*. D. Reidel, 253–355.
- Lewis, D. (1980): Index, Context, and Content. In: Kanger, S. and S. Öhman (eds): *Philosophy and Grammar*. D. Reidel, 79–100.
- Pelczar, M. and Rainsbury, J. (1998): The Indexical Character of Names. *Synthese* 114: 293–317.
- Predelli, S. (2004): The Impersonal ‘You’ and Other Indexicals. *Disputatio* 16: 3–25.
- Quine, W. V. (1995): *From Stimulus to Science*. Harvard University Press.
- Recanati, F. (2004a): *Literal Meaning*. Cambridge University Press.
- Recanati, F. (2004b): Indexicality and Context-Shift. *Workshop on Indexicality, Speech Acts and Logophors*, Harvard University,
<http://www.fas.harvard.edu/~lingdept/recanati04.pdf>

- Reichenbach, H. (1947): *Elements of Symbolic Logic*. Free Press.
- Russell, B. (1905): On Denoting. *Mind* 14: 479–493.
- Shakespeare, W. (2001): *Machbet*. Magyar Könyvklub.
- Soames, S. (2002): *Beyond Rigidity: The Unfinished Semantic Agenda* of Naming and Necessity. Oxford University Press.
- Stalnaker, R. (1970): Pragmatics. *Synthese* 22: 272–289.
- Stalnaker, R. (1999): Indexical Belief. In: Robert Stalnaker: *Context and Content*. Oxford University Press, 130–149.*

* A tanulmány megírását a *Bolyai János Kutatási Ösztöndíj* támogatta.

Tájékoztató bibliográfia

- Adams, F. and Stecker, R. (1997): *The Semantics of Fictional Names*. Pacific Philosophical Quarterly 78, 128–148.
- Almog, J. (1986): *Naming Without Necessity*. Journal Of Philosophy 71, 210–41.
- Ashline, W. L. (1995): *The Problem of Impossible Fictions*. Style 29, 215–34.
- Bach, K. (1987): *Thought and Reference*. Clarendon Press.
- Bach, K. (1994): *Conversational Implicature*. Mind and Language 9, 124–62.
- Bach, K. (2001): *You Don't Say?* Synthese 128, 15–44.
- Bach, K. (2002): *Giorgione Was So-called Because of His Name*. Philosophical Perspectives 16, 73–103.
- Bernáth Á. (1981): *Gottlob Frege jelentéselméletének irodalomelméleti vonatkozásai*. Irodalomelméleti közlemények 5, 632–653.
- Bezuidenhout, A. (1997): *Pragmatics, Semantic Underdetermination, and the Referential-Attributive Distinction*. Mind 106, 375–410.
- Braun, D. (1993): *Empty Names*. Nous 27, 449–69.
- Bremond, C. (1980): *The Logic of Narrative Possibilities*. New Literary History 11, 387–411.
- Brock, S. (2002): *Fictionalism about fictional characters*. Nous, 36. 1–21.
- Burge, T. (1973): *Reference and Proper Names*. Journal of Philosophy 70, 425–39.
- Burge, T. (1979): *Sinning Against Frege*. Philosophical Review 88, 398–432.
- Caplan, B. (2004): *Creatures of Fiction, Myth, and Imagination*. American Philosophical Quarterly 41, 331–337.

- Chalmers, D. (2002): *The Foundations of Two-Dimensional Semantics*. Chalmers, D. and Jackson, F. (2001): Conceptual Analysis and Reductive Explanation. *Philosophical Review* 110, 315–360.
- Chihara, Ch. (1998): *The Worlds of Possibility: Modal Realism and The Semantics of Modal Logic*. Clarendon Press.
- Cohn, D. (1990): *Signposts of Fictionality: A Narratological Perspective*. *Poetics Today* 11, 775–803.
- Currie, G. (1988): *Fictional Names*. *Australasian Journal of Philosophy* 66, 471–488.
- Currie, G. (1990): *The Nature of Fiction*. Cambridge University Press.
- Davies, M. and Humberstone, I. L. (1980): *Two Notions of Necessity*. *Philosophical Studies* 58, 1–30.
- Devitt, M. (1981): *Designation*. Columbia University Press.
- Devitt, M. and Sterelny, K. (1987): *Language And Reality*. MIT Press.
- Doležel, L. (1989): *Possible Worlds and Literary Fictions*. In: Sture Allén (ed): *Possible Worlds In Humanities, Arts And Sciences*. Proceedings of Nobel Symposium 65. Berlin, New York, 221–242.
- Doležel, L. (1979): *Extensional and Intensional Narrative Worlds*. *Poetics* 8, 193–211.
- Doležel, L. (1995): *Fictional Worlds: Density, Gaps, and Inference*. *Style* 29, 201–14.
- Doležel, L. (1998): *Heterocosmica. Fiction and Possible Worlds*. Baltimor and London, Parallax. Re-Visions of Culture and Society.
- Donnellan, K. (1966): *Reference and Definite Descriptions*. *Philosophical Review* 75, 281–304.

- Donnellan, K. (1974): *Speaking of Nothing*. The Philosophical Review 83, 3–31.
- Dummett, M. (1973): *Frege: Philosophy Of Language*. Duckworth.
- Dummett, M. (1981): *The Interpretation of Frege's Philosophy*. Duckworth.
- Evans, G. (1982): *The Varieties Of Reference*. Clarendon Press.
- Everett, A. and Hofweber, T. (eds.) (2001): *Empty Names, Fiction and the Puzzles of Non-Existence*. Stanford: CSLI Publications.
- Everett, A. (2003): *Empty Names and 'Gappy' Propositions*. Philosophical Studies 116, 1–36.
- Farkas K. és Kelemen, J. (szerk.) (2002): *Nyelvfilozófia*. Budapest: Áron Kiadó.
- Frank, M. (1991): *Selbstbewußtsein und Selbsterkenntnis*. Stuttgart, Reclam.
- Gerrig, R. (1993): *Experiencing Narrative Worlds*. Yale University Press.
- Geurts, B. (1997): *Good News about the Description Theory of Names*. Journal of Semantics 14, 319–348.
- Goodman, J. (2004): *A Defense of Creationism in Fiction*. Grazer Philosophische Studien 67, 131–155.
- Grice, H. P. (1989): *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press.
- Haas-Spohn, U. (1997): *The Context-Dependency of Natural Kind Terms*. In: W. Künnle et. al (ed.): *Direct Reference, Indexicality, and Propositional Attitudes*. Stanford, CSLI Publications, 333–349.
- Inwagen, P. van (1977): *Creatures of Fiction*. American Philosophical Quarterly, 299–308.

- Jackson, F. (1998): *Reference and Description Revisited*. Philosophical Perspectives 12, 201–218.
- Jackson F. (1998): *From Metaphysics To Ethics: A Defense Of Conceptual Analysis*. Oxford University Press.
- Kamp, H. (1971): *Formal properties of "now"*. Theoria 37, 227–73.
- Kanyó Z. (szerk.) (1980): *Studies in the Semantics of Narrative*. Studia Poetica 3, Szeged.
- Kanyó Z. (szerk.) (1984): *Fictionality*. Studia Poetica 5, Szeged.
- Katz, J. J. (1990): *Has the Description Theory of Names been Refuted?* In: George Boolos (ed.): *Meaning and Method: Essays in Honour of Hilary Putnam*. Cambridge University Press.
- Kripke, S. (1980): *Naming and Necessity*. Blackwell.
- Kripke, S. (1977): *Speaker's Reference and Semantic Reference*. Midwest Studies in Philosophy 2, 255–76.
- Kroon, F. (1987): *Causal Descriptivism*. Australasian Journal of Philosophy 65, 1–17.
- Larson, R. And Segal, G. (1995): *Knowledge Of Meaning*. MIT Press.
- Levinson, S. (2000): *Presumptive Meanings: The Theory Of Generalized Conversational Implicatures*. MIT Press.
- Lewis, D. (1973): *Counterfactuals*. Blackwell.
- Lewis, D. (1986): *On The Plurality Of Worlds*. Blackwell.
- Kitcher, P. S. (1982): *Two Versions of the Identity Theory*. Erkenntnis 17, 213–28.
- Maitre, D. (1983): *Literature And Possible Worlds*. Polytechnic Press.
- Martinez-Bonati, F. (1981): *Fictive Discourse And The Structures Of Literature*. Cornell University Press.

- Martinez-Bonati, F. (1983): *Fictive: Towards a Formal Ontology of Fictional Worlds*. Philosophy and Literature 7, 182–95.
- McDowell, J. (1977): *On the Sense and Reference of Proper Names*. Mind 86, 159–185.
- Metzinger, T. (1993): *Subjekt und Selbstmodell. Die Perspektivität phänomenalen Bewußtseins vor dem Hintergrund einer naturalistischen Theorie mentaler Repräsentation*. Paderborn, Schöningh.
- Mihailescu, C. A. and Hamarneh, W. (1996): *Fiction Updated: Theories Of Fictionality, Narratology, And Poetics*. Ed. University of Toronto Press.
- Neale, S. (1990): *Descriptions*. MIT Press.
- Pavel, Th. G. (1979): *Fiction and the Causal Theory of Names*. Poetics, 179–191.
- Pavel, Th. G. (1986): *Fictional Worlds*. Harvard University Press.
- Perry, J. (1977): *Frege on Demonstratives*. Philosophical Review 86, 474–97.
- Perry, J. (1993): *The Problem Of The Essential Indexicals And Other Essays*. Oxford University Press.
- Perry, J. (2001): *Reference and Reflexivity*. Stanford, CSLI Publications.
- Phillips, J. (2000): *Two Theories of Fictional Discourse*. American Philosophical Quarterly 37, 107–119
- Pitt, D. (2001): *Alter Egos and Their Names*. Journal of Philosophy 98, 531–52.
- Plantinga, A. (1976): *Actualism and Possible Worlds*. Theoria 42, 139–160.
- Predelli, S. (2002): *'Holmes' and Holmes: A Millian Analysis of Names from Fiction*. Dialectica 56, 3–35.

- Putnam, H. (1975): *The Meaning of „Meaning“*. In: Gunderson, K. (ed): *Minnesota Studies In The Philosophy Of Science*. University of Minnesota Press 7, 131–193.
- Putnam, H. (1994): *Sense, Nonsense and The Senses: An Inquiry into the Power of The Human Mind*. *Journal of Philosophy* 91, 445–517.
- Quine, W. V. (1995): *From Stimulus To Science*. Harvard University Press.
- Recanati, F. (1993): *Direct Reference: From Language to Thought*. Blackwell.
- Reimer, M. (1998): *Donnellan's Distinction/Kripke's Test*. *Analysis* 58, 89–102.
- Rescher, N. (1975): *A Theory of Possibility*. Pittsburgh, University of Pittsburgh.
- Rescher, N. (1999): *How Many Possible Worlds are There?* *Philosophy and Phenomenological Research* 59, 403–420.
- Richard, M. (1983): *Direct Reference and Ascriptions of Belief*. *Journal of Philosophical Logic* 12, 425–52.
- Ronen, R. (1994): *Possible Worlds in Literary Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Russell, B. (1905): *On Denoting*. *Mind* 14, 479–93.
- Salmon, N. (1986): *Frege's Puzzle*. MIT Press.
- Salmon, N. (1998): *Nonexistence*. *Nous* 32, 277–319.
- Saul, J. (2002): *Speaker Meaning, What is Said, and What is Implicated*. *Nous* 36, 228–248.
- Schiffer, S. (1977): *Naming and Knowing*. *Midwest Studies* 2, 28–41.
- Schiffer, S. (1978): *The Basis of Reference*. *Erkenntnis* 13, 171–20.
- Schiffer, S. (1981): *Indexicals and the Theory of Reference*. *Synthese* 49, 43–100.

- Searle, J. (1958): *Proper Names*. Mind 67, 166–173.
- Sorensen, R. (2000): *Direct Reference and Vague Identity*. Philosophical Topics, 28, 177–192.
- Soames, S. (1989): *Semantics and Semantic Competence*. Philosophical Perspectives 3, 575–596.
- Soames, S. (2002): *Beyond Rigidity: The Unfinished Semantic Agenda of Naming and Necessity*. Oxford University Press.
- Spohn, W. (1993): *Wie kann die Theorie der Rationalität normativ und empirisch zugleich sein?* In: L.H. Eckensberger, U. Gähde (Hg): *Ethische Norm und empirische Hypothese*. Frankfurt a. M.
- Spohn, W. (1997): *Begründungen a priori – oder: ein frischer Blick auf Dispositionsprädikate*. In: W. Lenzen (Hg): *Das weite Spektrum der Analytischen Philosophie*. Berlin, de Gruyter.
- Stalnaker, R. (1999): *Context And Content*. Oxford University Press.
- Stalnaker, R. (2001): *On Considering a Possible World as Actual*. Proceedings of the Aristotelian Society 65, 141–156.
- Stanley, J. (1997): *Names and Rigid Designation*. In: B. Hale and C. Wright (eds.): *A Companion to the Philosophy of Language*. Blackwell, 555–585.
- Stanley, J. (2000): *Context and Logical Form*. Linguistics and Philosophy 23, 391–434.
- Strawson, P. F. (1950): *On Referring*. Mind 59, 320–44.
- Szabó E. és Vecsey Z. (szerk.) (2003): *A jelentés dimenziói. Modális elméletek Kripke után*. Jate Press.
- Thau, M. (2002): *Consciousness And Cognition*. Oxford University Press.
- Thomasson, A. L. (1998): *Fiction and Metaphysics*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Thomasson, A. L. (2003): *Speaking of Fictional Characters*. *Dialectica* 57, 205–223.
- Voltolini, A. (1994): *Ficta Versus Possibilia*. *Grazer Philosophische Studien* 48, 75–104.
- Walton, K. (1990): *Mimesis as Make-Belief*. Cambridge, Harvard University Press
- Wettstein, H. (1984): *How to Bridge the Gap Between Meaning and Reference*. *Synthese* 84, 63–84.
- Wettstein, H. (1986): Has Semantics Rested on a Mistake? *Journal of Philosophy* 83, 185–209.
- Yagisawa, T. (1988): *Beyond Possible Worlds*. *Philosophical Studies* 53, 175–204. Yourgrau, P. (ed) (1990): *Demonstratives*. Oxford University Press.
- Zvolenszky, Zs. (2005): *Analitikus igazságok és Kripke szemantikai fordulata*. *Világosság* 2–3. 171–182.

X 60 9 20

ISBN 963 86996 0 4

